

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΑΙΓΑΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΜΠΟΣΝΑΚΗΣ

ΤΟ ΑΣΚΛΗΠΕΙΟ ΤΗΣ ΚΩ

ΤΟ ΑΣΚΛΗΠΕΙΟ ΤΗΣ ΚΩ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΜΠΟΣΝΑΚΗΣ

ΑΘΗΝΑ 2014

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης

Επιχειρησιακό Πρόγραμμα
Κρήτης & Νήσων Αιγαίου 2007-2013

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης
Στηρίζει ό,τι αξίζει

ISBN 978-618-81342-0-1

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΑΙΓΑΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ

Η παρούσα έκδοση χρηματοδοτήθηκε κατά 50% από το Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης (Ε.Τ.Π.Α.) και κατά 50% από εθνικούς πόρους της Ελλάδος στο πλαίσιο του Ε.Π. Κρήτης και Νήσων Αιγαίου 2007-2013.

Γενική επιμέλεια
ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΚΥΠΡΑΙΟΥ

Καλλιτεχνική επιμέλεια
ΡΟΥΛΑ ΓΙΑΝΝΟΥΛΑΚΗ

Φωτογραφίες
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΜΠΟΣΝΑΚΗΣ

Παραγωγή
ΑΝΑΓΡΑΜΜΑ ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ

© ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΑΙΓΑΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ

ISBN 978-618-81342-0-1

ΤΟ ΑΣΚΛΗΠΕΙΟ ΤΗΣ ΚΩ

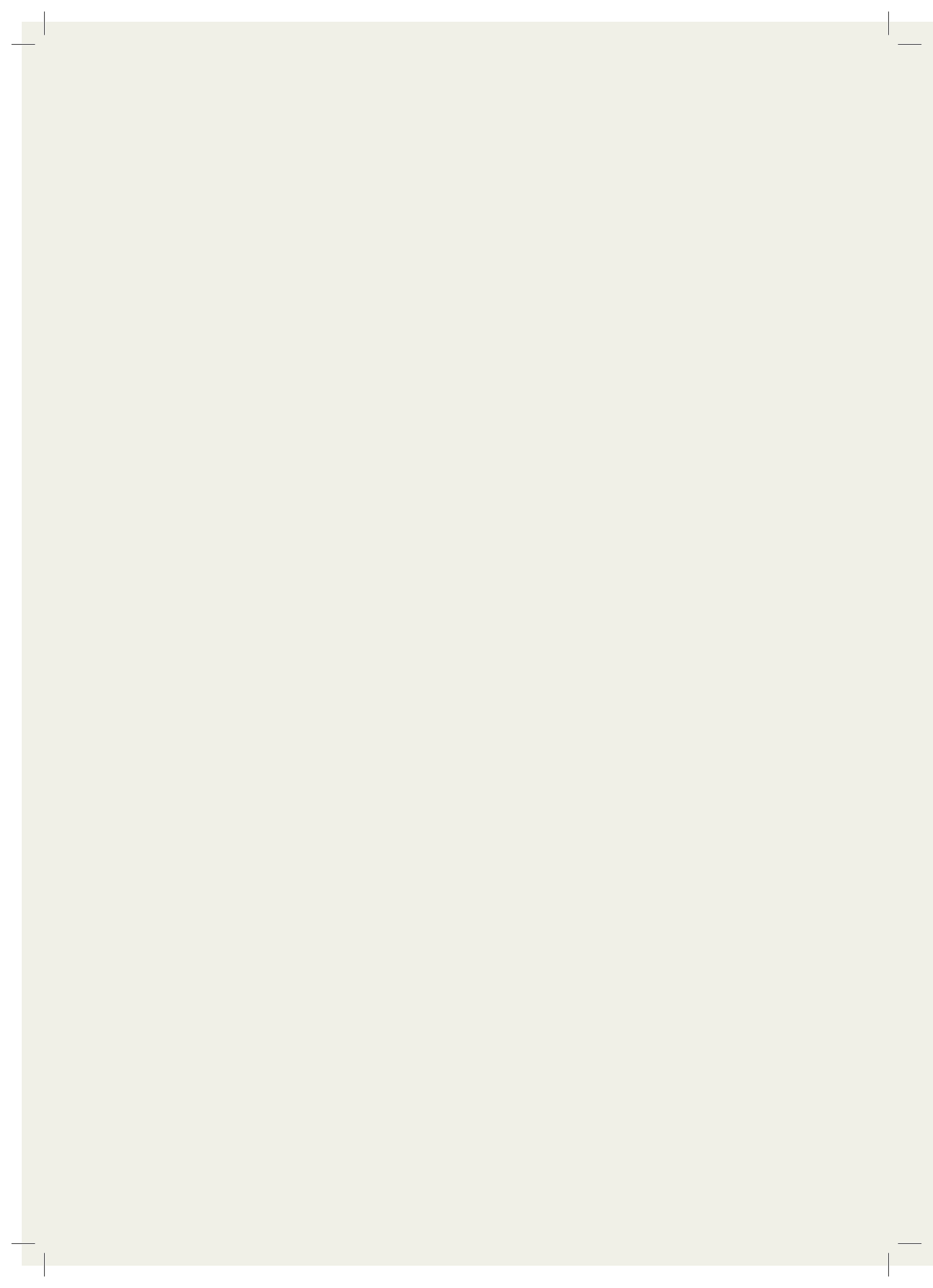

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΜΠΟΣΝΑΚΗΣ

ΤΟ ΑΣΚΛΗΠΕΙΟ ΤΗΣ ΚΩ

ΑΘΗΝΑ 2014

Στον Klaus Hallof, συνοδοιπόρον

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο Ασκληπιός και η λατρεία του στην Κω	14
---------------------------------------	----

ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΟΥ ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ

Ανασκαφή και αναστηλωτικές εργασίες	20
-------------------------------------	----

Το μνημειακό συγκρότημα	23
-------------------------	----

ΤΟ ΧΑΜΗΛΟΤΕΡΟ (IV) ΑΝΔΗΡΟ	24
---------------------------	----

Το βαλανείο	28
-------------	----

ΤΟ ΚΑΤΩ (III) ΑΝΔΗΡΟ	29
----------------------	----

Η στοά	31
--------	----

Οι Μεγάλες Θέρμες	33
-------------------	----

Το άβατον (:)	37
---------------	----

Άλλα κτήρια	38
-------------	----

Ο ναΐσκος του Γαίου Στερτινίου Ξενοφώντος	40
---	----

Κρηναία οικοδομήματα	40
----------------------	----

Latrina	42
---------	----

ΤΟ ΜΕΣΑΙΟ (II) ΑΝΔΗΡΟ	43
-----------------------	----

Ο βωμός	43
---------	----

Ο ιωνικός ναός Β	48
------------------	----

Το κτήριο D	50
-------------	----

Η ημικυκλική εξέδρα	52
---------------------	----

Η λέσχη	53
---------	----

Ο κορινθιακός ναός C	54
----------------------	----

ΤΟ ΑΝΩ (I) ΑΝΔΗΡΟ	57
-------------------	----

Περίφραξη και στοές	57
---------------------	----

Ο δωρικός ναός A	60
------------------	----

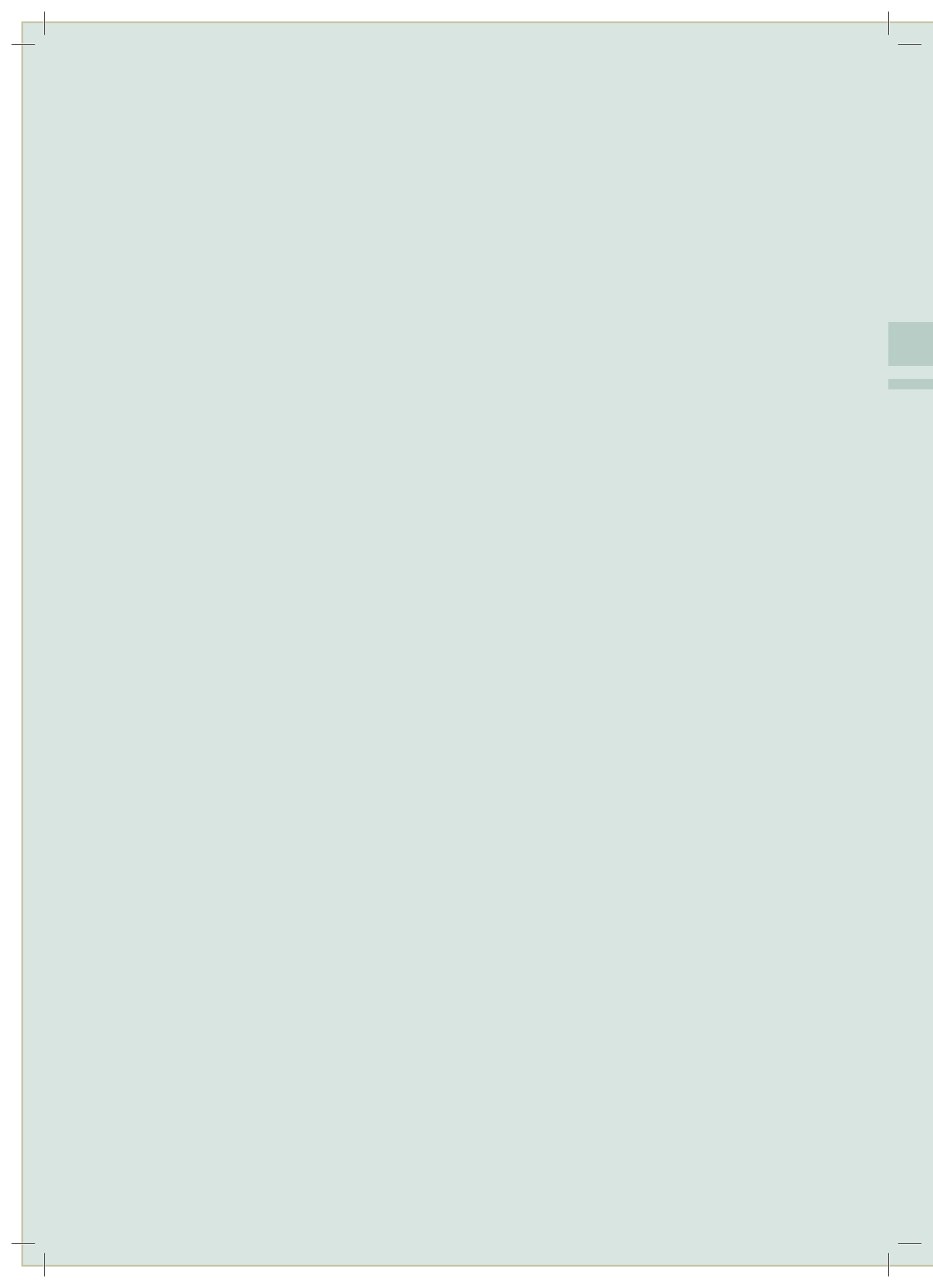
Η ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ

Νότια αίθουσα	72
ΑΣΥΛΙΑ - ΜΕΓΑΛΑ ΑΣΚΛΗΠΕΙΑ	72
Κατάλογοι νικητών των Μεγάλων Ασκληπιείων	81
ΚΩΟΙ ΙΑΤΡΟΙ ΚΑΙ ΤΙΜΗΤΙΚΑ ΨΗΦΙΣΜΑΤΑ	83
Βίος και πολιτεία του ιατρού Γαίου Στερτινίου Ξενοφώντος	89
ΚΩΟΙ ΔΙΚΑΣΤΑΓΩΓΟΙ	90
ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΖΩΗ	92
ΟΜΟΠΟΛΙΤΕΙΑ	92
Βόρεια αίθουσα	94
ΙΕΡΟΙ ΝΟΜΟΙ ΓΙΑ ΤΟΝ ΑΣΚΛΗΠΙΟ	94
Ασκληπιός	94
Νύμφες	96
ΔΙΑΓΡΑΦΑΙ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΩΛΗΣΗ ΤΗΣ ΙΕΡΩΣΥΝΗΣ	97
ΙΕΡΟΙ ΟΡΟΙ	105
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	107
ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ	111

Εικ. 1. Πανοραμική άποψη από τον χώρο του Ασκληπιείου προς την ακτή της Καρίας.

Εισαγωγή

Ο ΑΣΚΛΗΠΙΟΣ ΚΑΙ Η ΛΑΤΡΕΙΑ ΤΟΥ ΣΤΗΝ ΚΩ

Εικ. 2. Άγαλμα του Ασκληπιού (2ος αι. μ.Χ.). Από τη ρωμαϊκή οικία της «Αρπαγής της Ευρώπης». Μουσείο Κω.

Οι ποικίλες μυθολογικές αφηγήσεις για τον δημοφιλή θεό Ασκληπιό (Εικ. 2) περιγράφουν τη μακρά περιπέτεια ενός πάσχοντος ήρωος, ο οποίος ανυψώθηκε στη σφαίρα των θεών, αφού πρώτα βίωσε την οδυνηρή μοίρα των ανθρώπων¹. Καρπός του βιασμού της Κορωνίδος, κόρης του θεσσαλού βασιλέως Φλεγγύα, από τον Απόλλωνα, παραδόθηκε για ανατροφή στον κένταυρο Χείρωνα, για να γλυτώσει από την εκδικητική μανία του παράφρονα από τη ζήλια θεού, όταν η μητέρα του έκανε το σφάλμα να ερωτευθεί τον θνητό Ίσχη, έναν ξένο από την Αρκαδία. Στα δάση του Πηλίου, με συνοδευτικό χθόνιο σύμβολο το φίδι, διδάχτηκε από τον σοφό Χείρωνα τα μυστικά της ιατρικής τέχνης, κυρίως την επίδεση και θεραπεία των πληγών με πραϋντικά βότανα. Για την *ύβριν* του, να αναστήσει με τις γνώσεις του έναν νεκρό, και μάλιστα με κίνητρο το κέρδος, υπέστη την κατακεραύνωση του Δία (Πίνδαρος, 3ος Πυθιόνικος, 54-58, 474/3 π.Χ.)².

Από βασιλεύς της θεσσαλικής Τρίκκης, της Ιθώμης και της Οιχαλίας, όπως μαρτυρείται μόνο στην Ιλιάδα, άμεμπτος ιατρός (*ἀμύμων ἰητήρ*) και πατέρας των ηρώων-ιατρών Μαχάονα και Ποδαλείριου (Ιλιάς, Β 731, Δ 194, 204, 219), γίνεται αποδέκτης κάποιας μορφής λατρείας μόλις στον 6ο-5ο αι. π.Χ. (Όμηρ. Ύμνος εις Ασκληπιόν, XVI). Θεωρείται πιθανό η λατρεία του να καθιερώθηκε επισήμως μέσα στον 5ο αι. π.Χ. Ο χθόνιος χαρακτήρας της σχετίζεται σε ορισμένες περιπτώσεις με τη μαντική, ενώ είναι γενικά γνωστό ότι η χρησιμοδότηση με φίδια συγκαταλέγεται ανάμεσα στις αρχαιότερες πρακτικές (Φιλόστρατος, *Τὰ εἰς τὸν Τυανέα Ἀπολλώνιον*, III, 44).

Από την Επίδαυρο, το μεταγενέστερο μετά την Τρίκκη κυρίαρχο κέντρο λατρείας του θεού, για λόγους προφανώς στρατηγικής επιβολής του ιερού, διακινούνταν μια εκδοχή για την καταγωγή του Ασκληπιού, διαφορετική από την προαναφερθείσα θεσσαλική Λακέρεια (Παυσανίας II, 26.4-6). Η Κορωνίς κατέφυγε μετά τον βιασμό στην Επίδαυρο και εγκατέλειψε το βρέφος που γέννησε στα βουνά. Σύμφωνα με τα θρυλούμενα, το έκθετο κατάφερε να επιζήσει χάρη στον θηλασμό του από μια κατσίκα που έβοσκε στο βουνό και στη φύλαξή του από τον σκύλο του κοπαδιού. Τυλιγμένο σε λάμψη αστραπής, η θεϊκή του φύση έγινε αντιληπτή από τον ποιμένα Αρεσθάνα. Μετά από αυτό το γεγονός προέκυψαν οι διαδόσεις για τις υπερφυσικές ιδιότητες του Ασκληπιού.

Τα μέλη της οικογένειας του θεού, αν και η ετυμολόγηση του ονόματός του (Ασκληπιός), που πρότειναν οι αρχαίοι γραμματικοί, από τις λέξεις *ἥπιος* και *σκέλη*³, δεν είναι αποδεκτή από την έρευνα, αποτελούσαν προσωποποιήσεις εννοιών σχετικών με την ιατρική. Εκτός από τους δύο νέους, τον Μαχάονα και τον Ποδαλείριο, οι οποίοι τιμούνταν με λατρεία ηρώων, αναφέρονται και τρεις κόρες, η Ακεσώ, η Ιασώ και η Πανάκεια. Στις θυγατέρες περιλαμβάνεται σε ορισμένες αναφορές και η Αίγλη (Αίλιος Αριστείδης, *Ἀσκληπιάδαι* 46.4). Ως ισότιμη συνοδός και πάρεδρος του θεού τιμάται η κόρη του Υγία (Εικ. 3), ενώ κατά μία παράδοση η σύζυγός

του Ηπιόνη, που λατρευόταν στην Επίδαυρο, την Αθήνα και την Κω, κατείχε έναν λιγότερο σημαντικό ρόλο. Ένα μικρό αγόρι ο Τελεσφόρος, που στέκει συχνά κοντά στα πόδια του με καλυμμένη την κεφαλή από το ιμάτιό του (βλ. Εικ. 2), συμπληρώνει τον κύκλο του θεού, προσωποποιώντας την αίσια εκπλήρωση των προσπαθειών για ίαση.

Ο όψιμος θεός αναπτύσσει κατά τη θεραπεία μια προσωπική σχέση με τους αρρώστους, διαφοροποιώντας ριζικά με τη λατρεία του προηγούμενες μορφές της θρησκευτικής εμπειρίας⁴. Η ίαση μέσω της τελετουργικής διαδικασίας της εγκοίμησης στον χώρο του ιερού⁵, όπου οι ασθενείς μετά την προσφορά θυσίας κατακλίνονταν πάνω σε δέρμα ζώου, στηριζόταν στην αποκαλυπτική εμφάνιση του ίδιου του Ασκληπιού στα όνειρά τους. Άλλοτε τους θεράπευε με το άγγιγμα και το γλείψιμο του φιδιού του κατά τη διάρκεια του ύπνου τους και άλλοτε πάλι, στην ίδια κατάσταση, τους υπαγόρευε χρησμούς για την κατάλληλη θεραπευτική αγωγή, την οποία φρόντιζε να διερμηνεύει σωστά ο ιερέας του.

Οι προσφορές στον θεό –περισσότερο ή λιγότερο δαπανηρές– περιλαμβάνουν, εκτός από την αιματηρή θυσία ταύρων, βοδιών, χοίρων, προβάτων, αιγών και πετεινών, και γλυκίσματα –πλακούντες, κήρια, άρεστήρια και πόπανα–, αλλά και προσφορές κατά την πρόθυση (προκαταρκτική θυσία) με σπονδές από μέλι, γάλα και νερό (τα νηφάλια). Η χαρακτηριστική για τους χθόνιους θεούς θυσία του ολοκαυτώματος (ολοκληρωτική καύση του σφαγίου) μαρτυρείται και για τον Ασκληπιό σε επιγραφή της Επιδαύρου (IG IV² 1, 97).

Την ευγνωμοσύνη των πιστών προς τον θεό για τη θεραπεία τους προβάλλουν οι αναγραμμένες σε στήλες θαυματουργικές διηγήσεις (ιάματα) που ιδρύονταν στα ιερά και λειτουργούσαν ως προπαγανδιστική προμετωπίδα. Οι έξι στήλες που είδε ο Πausanias (II, 27.3) στο ιερό της Επιδαύρου, από τις οποίες διασώζονται μόνο τέσσερις, αφηγούνται στη δωρική διάλεκτο εβδομήντα δύο σύντομες ιστορίες (IG IV² 1, 121-124)⁶. Η πληθώρα από ανάγλυφα ή ολόγλυφα ανθρώπινα μέλη από κάθε λογής υλικό, τα οποία συγκεντρώνονταν ως αναθήματα στα ιερά διατυμπάνιζαν επίσης στους επισκέπτες τις ευεργετικές ιδιότητες του Ασκληπιού (Στράβων VIII, 6.15).

Το μυθικό παρελθόν του νησιού και γενικά οι φιλολογικές πηγές προσφέρουν αρκετές ενδείξεις για μια πρόωμη εισαγωγή της λατρείας του Ασκληπιού στην Κω (Εικ. 4). Σύμφωνα με την παράδοση, ο Ποδαλείριος, κατά την επιστροφή του από την τρωική εκστρατεία (Μικρή Ίλιάς, Fragm. 30. Pausanias III, 26.9-10), ίδρυσε στην Καρία τις πόλεις Σύρνα και Βύβασσο. Με τους απογόνους του Ποδαλείριου από τη μικρασιατική ακτή συνδέεται στη συνέχεια η καταγωγή του γένους των Ασκληπιδών στην Κω, όπως και οι άλλες αντίστοιχες ομάδες στην Κνίδο⁷ και τη Ρόδο. Ο μεγάλος αριθμός των εκπροσώπων της «σχολής» που αναφέρονται πριν από τον Ιπποκράτη (Εικ. 5) στην Ιπποκρατική Συλλογή⁸ επιβεβαιώνει τη δράση τους πριν από τον 5ο αι. π.Χ.

Για την καταγωγή του Ασκληπιού παραδίδονται και άλλες μυθολογικές εκδοχές που συνδέουν την οικογένειά του με την

Εικ.3. Άγαλμα της Υγιείας (2ος αι. μ.Χ.). Από τη ρωμαϊκή οικία της «Αρπαγής της Ευρώπης». Μουσείο Κω.

Εικ. 4. Ψηφιδωτό δάπεδο. 2ος-3ος αι. μ.Χ. Από τη ρωμαϊκή οικία της Κω. Μουσείο Κω.

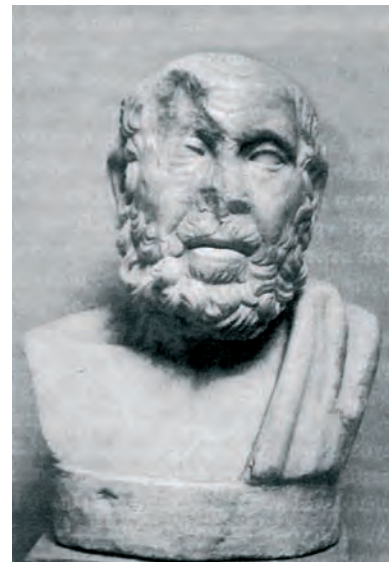
Κω. Στη μία περίπτωση η Ηπιώνη μαρτυρείται ως σύζυγος του θεού και κόρη του κώου βασιλέως Μέροπος, ενώ σε μια δεύτερη ως κόρη του Ηρακλέους και της Χαλκιοΐνης, κόρης του βασιλέως της Κω Ευρυπύλου.

Σύμφωνα με την επίσημη κωακή παράδοση του 3ου αι. π.Χ., όπως αυτή εκφράζεται στον δεύτερο μμιάμβο του ποιητή Ηρώνδα (II.97) απηχώντας τα ομηρικά έπη, ο Ασκληπιός καταφθάνει στο νησί απευθείας από την Τρίκκη⁹. Αν και ορισμένοι μελετητές θεωρούν ότι η μαρτυρία του Ηρώνδα μνημονεύει την ομηρική παράδοση, προκειμένου να εξαρθεί η αρχαιότητα της λατρείας στην Κω, η άποψη, εντούτοις, ότι η λατρεία εισήχθη στο νησί μόλις στον 4ο αι. π.Χ. και μάλιστα από την Επίδαυρο, παρουσιάζει πολλές αδυναμίες. Όπως ορθώς υποστηρίχτηκε, στερείται λογικών επιχειρημάτων ένας ποιητής να κάνει προπαγάνδα υπέρ μιας άποψης πενήντα ή εκατό χρόνια μετά τη συντελεσθείσα εισαγωγή της λατρείας και, επιπλέον, η Κως δεν συμπεριλαμβάνεται στις αναφορές του Πausανία για τις θυγατρικές λατρείες από την Επίδαυρο. Η καταγωγή από την Τρίκκη κρίνεται πιθανότερη, αν και βεβαίως δεν πρέπει να έγινε με τον καθιερωμένο και οργανωμένο τρόπο μεταφοράς της λατρείας που ακολουθούσαν οι Επιδαυριοί. Είναι σωστότερο να δεχτούμε ότι η θρησκευτική ακτινοβολία του θεού διευκόλυνε τη διάδοση της λατρείας του εκτός Θεσσαλίας.

Η μοναδική μαρτυρία που συνδέει την Κω με την Επίδαυρο είναι ένα χωρίο του Ηροδότου (VII.99), που αναφέρεται στον δεύτερο δωρικό εποίκισμό των νησιών της περιοχής (Κως, Κάλυμνος και Νίσυρος) από Επιδαυρίους. Θεωρητικά θα

μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι η εισαγωγή της λατρείας του θεού στο νησί οφείλεται σε αυτό το κύμα των αποίκων. Μια πληροφορία όμως, που παραδίδει ο Πausanίας (III, 23.6) σχετικά με την ίδρυση της Επιδαύρου Λιμηράς από μια αποστολή Επιδαυρίων, *πλέοντες δ' ἐς Κῶν παρὰ τὸν Ἀσκληπιόν*, προσφέρει στη συζήτηση ένα στοιχείο πρωιμότητας της κωακής λατρείας, με δεδομένο ότι η αρχαιότερη μαρτυρία για τη συγκεκριμένη πόλη υπάρχει στον Θουκυδίδη (IV.56) και ανάγεται στο έτος 424 π.Χ. Όπως σωστά έχει επισημανθεί, η πληροφορία του Πausanία υποκρύπτει μάλλον την πρόθεση της Επιδαύρου να προβληθεί και στην Κω ως κυρίαρχο λίκνο εξαγωγής της λατρείας, επισκιάζοντας κάθε αρχαιότερη μορφή της. Εξάλλου, και ο βίος του Ιπποκράτη (460-375/351 π.Χ.), ο οποίος σύμφωνα με τις αναφορές του Στράβωνα (XIV.2) και του Πλίνιου (*Nat. Hist.* XXIX, 2.4) συστηματοποίησε την ιατρική επιστήμη καταγράφοντας στον χώρο του ιερού τα περίφημα *ιάματα* (αρχείο των ασθενειών), συνηγορούν για την αρχαιότητα της λατρείας του Ασκληπιού στην Κω.

Ερωτηματικά για την πρώιμη καθιέρωση της λατρείας του Ασκληπιού στην Κω δημιουργούν μόνο οι πληροφορίες για την ίδρυση της πόλης της Κω το 366/5 π.Χ. στη σημερινή θέση, μετά από συνοικισμό ή μετοικισμό (Διόδωρος XV.76 και Στράβων XIV.2), των δύο αρχαιότερων πόλεων του νησιού, της Αστυπάλαιας¹⁰ και της Κω Μεροπίδος. Το έτος ίδρυσης της νέας πόλης, σύμφωνα με τα αρχαιολογικά στοιχεία αποτελεί ένα αδιαμφισβήτητο *terminus post quem* για την κατασκευή των μνημειακών εγκαταστάσεων στον χώρο του Ασκληπιείου. Η αξία όμως των λοιπών μαρτυριών για την αρχαιότητα της λατρείας δύσκολα μπορεί να παραβλεφθεί. Εξάλλου, η αρχαιότερη επιγραφή από τον χώρο του ιερού, ένα αναθηματικό επίγραμμα του ύστερου 5ου ή του πρώιμου 4ου αι. π.Χ., που βρέθηκε στο άνω (I) άνδρηο (*Παιᾶνος ἐν Ἄλσει*, *HGK*, 33), εφόσον συνδέεται με τον Ασκληπιό¹¹, για το οποίο υπάρχει επιφυλακτικότητα στην έρευνα, χρονολογείται πριν από τον συνοικισμό. Σε κάθε περίπτωση, ο συσχετισμός είτε με τον θεραπευτή των θεών Παιήονα (*Ιλιάς*, E 401, 900) είτε με τον Απόλλωνα Παιάνα δηλώνει ότι κατά την αρχική εγκατάσταση στον χώρο του Ασκληπιείου η θεότητα του άλσους είχε θεραπευτικές ιδιότητες.

Εικ. 5. Πορταίτο του Ιπποκράτη. Αντίγραφο ρωμαϊκών χρόνων από την Όστια.

Το ιερό του Ασκληπιού

Με τη συμβολή των
G. Rocco και M. Livadiotti

*έν δὲ τῷ προαστείῳ τὸ Ἀσκληπιεῖον ἔστι, σφόδρα ἔνδοξον
καὶ πολλῶν ἀναθημάτων μεστόν, ἐν οἷς ἔστι καὶ ὁ Ἀπελλοῦ
Ἀντίγονος. ἦν δὲ καὶ ἡ ἀναδυόμενη Ἀφροδίτη.*

Στράβων XIV 2 19

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΚΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Ανάμεσα στα μεγάλα ιερά της δωρικής εξάπολης (Κως, Ιαλυσός, Λίνδος, Κάμειρος, Αλικαρνασός και Κνίδος) το Ασκληπιείο της Κω κατείχε μια ιδιαίτερος σημαντική θέση. Η εξάπλωση των Ασκληπιείων στον ευρύτερο χώρο της νοτιοδυτικής Μικράς Ασίας, των οποίων ο αριθμός, σύμφωνα με την αρχαιολογική έρευνα, ανέρχεται σήμερα γύρω στα τριάντα, επιβεβαιώνει τη μεγάλη δημοφιλία του ιητήρα θεού. Μαζί με τα ιερά της Τρίκκης, της Επιδαύρου και της Περγάμου, το Ασκληπιείο της Κω συγκαταλέγεται στα περιφανέστερα του ελληνιστικού κόσμου¹².

Η γλαφυρότερη περιγραφή του ιερού χώρου παραδίδεται στον έκτο μιμιάμβο (*Ἀσκληπιῶ ἀνατιθείσαι καὶ θυσιάζουσαι*) του Ηρώνα¹³, που χρονολογείται γύρω στο 270-260 π.Χ. Μέσα από τον ζωνηρό διάλογο δύο γυναικών, που προσέρχονται με τις δούλες τους στο Ασκληπιείο για ευχαριστήρια θυσία πετεινού, μεταφέρεται ο θαυμασμός τους για τον πλούτο των καλλιτεχνημάτων που εκτίθενται στον χώρο. Μεταξύ των άλλων, αντικείμενο του σχολιασμού τους αποτελούν οι υπογραφές των γιων του Πραξιτέλη (Κηφισοδότου και Τιμάρχου) στη βάση ενός αναθήματος με αγάλματα πιθανώς της οικογένειας του Ασκληπιού, καθώς και ένας πίνακας του ζωγράφου Απελλή με σκηνή θυσίας, που εντυπωσίαζε με τη δύναμη του ρεαλισμού του.

Η επιθυμία του νεαρού φιλόλογου R. Herzog¹⁴ (Εικ. 6) να ελέγξει κατά πόσον η ποιητική περιγραφή ανταποκρινόταν στην πραγματική εικόνα του ιερού τον οδήγησε το 1898 στην Κω. Η διαδικασία της ανεύρεσης της θέσης του ιερού υπήρξε μακρά και περιπετειώδης. Οι πρώτες απόπειρες εντοπισμού του ιερού χρονολογούνται πριν από την άφιξη του γερμανού καθηγητή. Ο βρετανός επιγραφικός W. R. Paton, που εξερευνούσε το νησί από το 1888 έως το 1891 αναζητώντας επιγραφές, είχε υποδείξει, όπως αποδείχτηκε αργότερα, τη σωστή θέση¹⁵. Η προτεινόμενη τοποθεσία ήταν γνωστή με το όνομα Παναγία Τάρσου από τα ερείπια ενός ναυδρίου που ανήκε στο μοναστήρι του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στην Πάτμο. Ο συσχετισμός του τοπωνυμίου με τη μαρτυρία στους κώδικες της Πάτμου (1258-1331) περί υπάρξεως μονής ή μετοχίου της Παναγίας στην Κω με την επωνυμία «του Άλσους», έδωσε τη λύση για την ανεύρεση του Ασκληπιείου. Κατανοώντας ο R. Herzog την ταύτιση του ναού της Παναγίας Τάρσου με την Παναγία του Άλσους (όπως κατέληξε ο προσδιορισμός από την αφομοίωση του λάμδα σε ρω, δηλαδή του Άλσους> τ' Άλσου> τ' Άρσου), προχώρησε το 1902 χάρη στην επιμονή ενός ντόπιου συνεργάτη του, του Ιάκωβου Ζαρράφτη (ικ. 7), μανιώδους εραστή του αρχαίου παρελθόντος του νησιού, σε διερευνητικές τομές στον χώρο¹⁶. Όταν βρέθηκε το τιμητικό ψήφισμα της Χαλκίδας για τους κώους δικαστές, που σύμφωνα με την επιγραφή έπρεπε να στηθεί στην αγορά και στο ιερό του Ασκληπιού (IG XII 4, 168), επιβεβαιώθηκε οριστικά η ταύτιση της θέσης, καθώς και η μακρά επιβίωση του τοπωνυμίου του Άλσους.

Μετά την έρευνα του R. Herzog, που άρχισε το 1901 δοκιμαστικά, κατόπιν σχετικής αδείας από τον σουλτάνο, και συνεχι-

Εικ. 6. Ο γερμανός ανασκαφέας R. Herzog (1871-1953).

Εικ. 7. Ο ιστοριοδίφης Ιάκωβος Ε. Ζακράφτης (1853-1933).

στηκε εντατικά το διάστημα 1902-1904, πήραν τη σκυτάλη της ανασκαφής οι ιταλοί αρχαιολόγοι¹⁷, όταν τα Δωδεκάνησα το 1912 πέρασαν από την οθωμανική αυτοκρατορία στις ιταλικές κτήσεις. Οι Ιταλοί συνέχισαν σε μικρότερη κλίμακα το ανασκαφικό έργο δίνοντας μεγαλύτερο βάρος στο δύσκολο έργο της αναστήλωσης του μνημείου. Ο πρώτος που ανέλαβε την έρευνα ήταν ο L. Laurenzi. Ολοκλήρωσε την ανασκαφή στο χαμηλότερο (IV) άνδρηο, αποκαλύπτοντας το μικρό λουτρικό συγκρότημα (βαλανείο). Βορειότερα, σε απόσταση μόλις 150 μ., έφερε στο φως τον στυλοβάτη ενός μαρμαρίνου μνημειακού προτύλου. Ο L. Morricone συνέχισε το 1937-1938 την έρευνα στη στοά του άνω (I) ανδρήου και στις Μεγάλες Θέρμες στα ανατολικά, τις οποίες ο Herzog, παρά τις ανασκαφικές ενδείξεις που είχε, δεν έκρινε σκόπιμο να αποκαλύψει. Νοτίως και σε απόσταση από την ανδρωτή διάταξη στην κορυφή του λόφου εντόπισε τη θεμελίωση και ενός άλλου ελληνιστικού ναού μικρών διαστάσεων (βλ. Εικ. 58).

Οι εργασίες συντήρησης και ανάδειξης των αρχιτεκτονικών καταλοίπων, που βασίστηκαν στη μελέτη του M. Paolini και έγιναν υπό την επιστημονική καθοδήγηση του L. Morricone, διήρκεσαν από το 1938 έως το 1942¹⁸. Οι σημαντικές αυτές εργασίες αναστήλωσης προχώρησαν μόνο μερικώς και διακόπηκαν από τα μεγάλα γεγονότα του δεύτερου παγκόσμιου πολέμου. Η συνέχιση και ολοκλήρωση των εργασιών στάθηκε αδύνατη εξαιτίας των γενικότερων πολιτικών ανακατατάξεων στην περιοχή, που οδήγησαν το 1947 στην ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου στο ελληνικό κράτος.

Κατά τη διάρκεια αυτών των πρώτων εργασιών αναστηλώθηκαν με βασαλτικό τόφο από τα λατομεία της Καλλιθέας της Ρόδου οι αναλημματικοί τοίχοι που στήριζαν τα άνδρηα, οι δύο ιωνικοί κίονες του ναού Β στο μεσαίο (II) άνδρηο¹⁹ και μερικώς ο στυλοβάτης και αρκετοί κίονες στον κορινθιακού ρυθμού ναό C των ρωμαϊ-

κών αυτοκρατορικών χρόνων στο ίδιο άνηθο²⁰. Μεταξύ των τοπικών λίθων που χρησιμοποιήθηκαν κατά την αναστήλωση είναι αυτός από το ακρωτήριο του Αγίου Φωκά, καθώς και η σιδερόπετρα της Κεφάλου.

Στις παλαιές ιταλικές αναστηλώσεις οφείλεται η εικόνα του ιερού που αντικρίζει ο σύγχρονος επισκέπτης. Οι αναστηλωτικές εργασίες, με όλα τα προβλήματα που μπορεί να διαπιστώσει κανείς σήμερα, έγιναν με τις καλύτερες για την εποχή προϋποθέσεις και αποδείχτηκαν αρκετά χρήσιμες για τη διάσωση και την ανάδειξη του μνημείου. Η μέριμνα για τη δημιουργία ενός συστήματος αποστράγγισης των ομβρίων υδάτων, καθώς και η αναδάσωση των γειτονικών λόφων, συνέβαλαν ώστε ο χώρος μέχρι σήμερα να διατηρείται σε καλή σχετικά κατάσταση. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι οι ιταλοί αναστηλωτές, εκφράζοντας τη διαδεδομένη τάση της ιταλικής αρχαιολογίας της εποχής και παράλληλα υπηρετώντας τις αποικιοκρατικές αντιλήψεις²¹, όπως αποδεικνύεται από μια σειρά σχετικών υπηρεσιακών εγγράφων, έδωσαν έμφαση στη ρωμαϊκή οικοδομική φάση του μνημείου. Σύμφωνα με τα σχετικά έγγραφα, ο προϋπολογισμός για τα έργα ανάδειξης του χώρου ανερχόταν συνολικά σε 679.904 ιταλικές λίρες εκείνης της εποχής. Η δαπάνη για τα 500 κυπαρίσσια που φυτεύτηκαν στον χώρο, με στόχο η περιοχή να υποβάλλει στον επισκέπτη την εντύπωση του άλσους, ανήλθε στο ποσό των 4.743 ιταλικών λιρών.

ΤΟ ΜΝΗΜΕΙΑΚΟ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑ

Η κατοίκηση στον χώρο, όπως διαπιστώνεται από τα αρχαιολογικά ευρήματα, ανάγεται στη μυκηναϊκή και τη γεωμετρική εποχή. Η πρωιμότερη οικοδομική φάση, την οποία σήμερα μπορεί να δει ο επισκέπτης, χρονολογείται μόλις στα τέλη του 4ου αι. π.Χ.²². Σε κάθε περίπτωση, το Ασκληπιείο ανήκει στην κατηγορία των προαστιακών ιερών και συνδέεται άμεσα με την ίδρυση της νέας πόλης από συνοικισμό ή μετοικισμό το έτος 366 π.Χ.

Το ιερό βρισκόταν *έν τῷ προαστείῳ* σε απόσταση περίπου 3 χλμ. νοτιοδυτικά της πόλης της Κω, στην πλαγιά ενός λόφου, γύρω στα 100 μ. πάνω από τη στάθμη της θάλασσας, με θέα την απέναντι ακτή της Καρίας (βλ. Εικ. 1). Ο χώρος του άλσους από κυπαρίσσια, μέσα στον οποίο αναπτύχθηκε το μνημειακό συγκρότημα, ήταν αφιερωμένος αρχικά στον Απόλλωνα Κυπαρίσσιο.

Κατά την ελληνιστική εποχή, στο τέλος της πομπικής οδού που συνέδεε το Ασκληπιείο με την πόλη, είχε ανεγερθεί για την είσοδο στον ιερό χώρο ένα μνημειακό πρόπυλο. Επρόκειτο για ένα μαρμάρινο αμφιπρόστυλο κτίσμα από τέσσερις κίονες δωρικού ρυθμού²³. Από το κτίσμα που βρίσκεται σήμερα εκτός του περιφραγμένου χώρου, σε απόσταση 180 μ. βορειοανατολικά του εκδοτηρίου εισιτηρίων, σώζονται, εκτός από τη θεμελίωση, τμήμα της κρηπίδας, τμήμα της γωνιακής σίμης με λεοντοκεφαλή ως υδρορροή, καθώς και το κεντρικό τμήμα του τυμπάνου που κοσμεύεται με ανάγλυφη ασπίδα (Εικ. 8 και 10).

Εικ. 8. Το μνημειακό πρόπυλο στο τέλος της πομπικής οδού.

Οι κτηριακές εγκαταστάσεις αναπτύσσονται σκηνογραφικά από βορρά προς νότο σε τέσσερα ανισομεγέθη άνδηρα (I-IV από το ανώτερο προς το χαμηλότερο), με επιμέρους αποκλίσεις από τον βασικό προσανατολισμό, συνδεδεμένα μεταξύ τους με μεγάλες μνημειακές κλίμακες (Εικ. 10-12).

Η εντυπωσιακή για τη μνημειακότητά της επέμβαση στον χώρο, με την κατανομή των κτηρίων ανάλογα με τη λειτουργική χρήση τους –ελεύθερη πλατεία στο κάτω (III) άνδηρο, πλαισιωμένη από στωικά οικοδομήματα για τη φιλοξενία των πιστών, λατρευτικά οικοδομήματα πυκνά συγκεντρωμένα στο μεσαίο (II) και στην κορύφωση της σύνθεσης, στο άνω (I) άνδηρο, ένας επιβλητικός ναός περιβαλλόμενος από στοές– απηχεί το ελληνιστικό γούστο για θεατρικότητα και εκμεταλλεύεται με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τα χαρακτηριστικά του φυσικού τοπίου. Σύμφωνα με τη γενική τάση που χαρακτηρίζει τις μνημειακές εγκαταστάσεις της ελληνιστικής περιόδου, η αρχιτεκτονική σύλληψη αναδεικνύει το σύνολο του συγκροτήματος που διατάσσεται σκηνογραφικά, με τον ναό ανυψωμένο σε κρηπίδωμα να δεσπόζει στον πυρήνα της σύνθεσης, πλαισιωμένον από λίγα και λιτά επιμέρους στοιχεία, όπως το πρόπυλο, την κλίμακα και τη στοά.

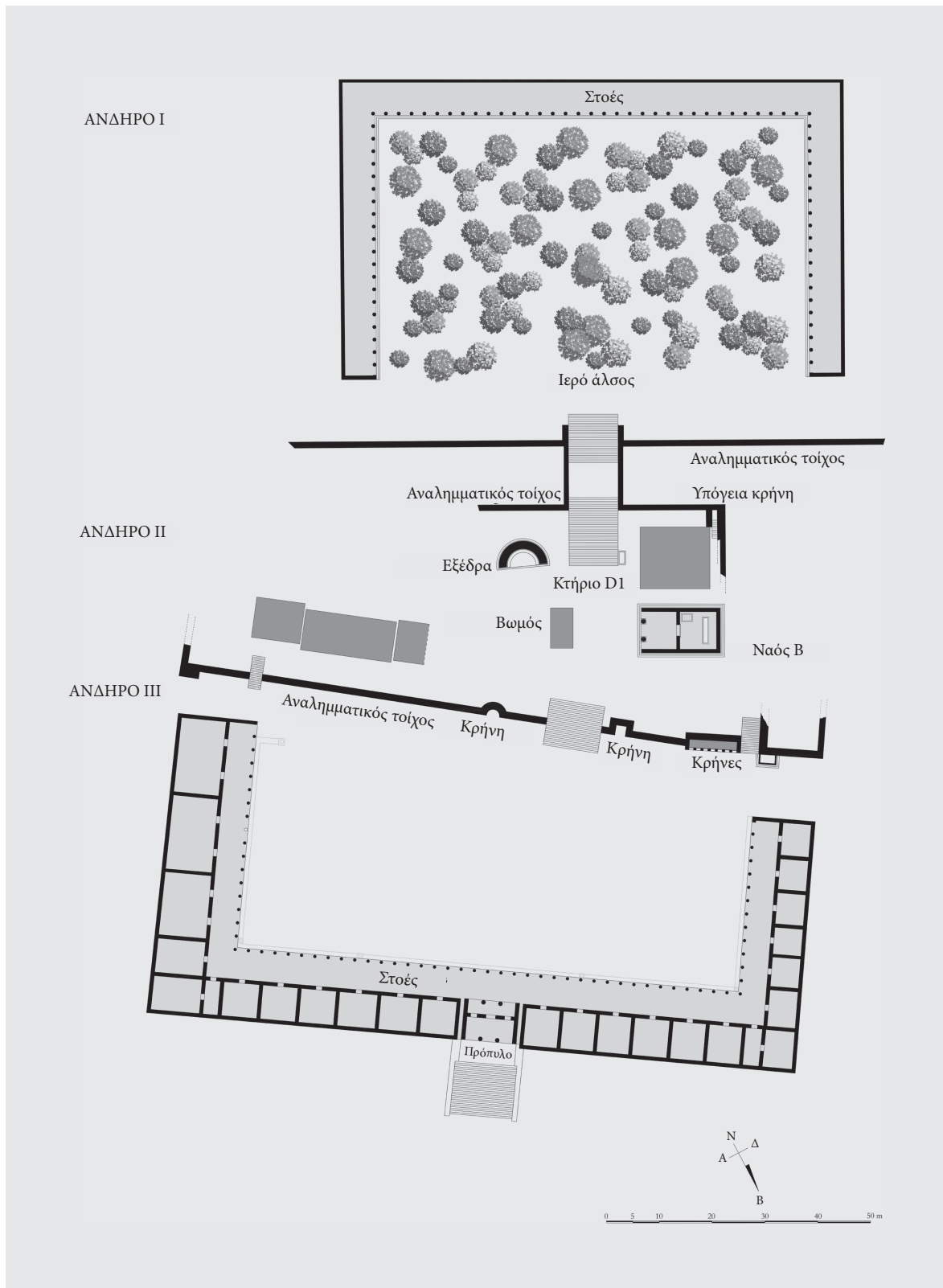
ΤΟ ΧΑΜΗΛΟΤΕΡΟ (IV) ΑΝΔΗΡΟ

Ο αρχαίος επισκέπτης, όπως και ο σύγχρονος, για να ανέβει στον κυρίως χώρο του Ασκληπιείου, έφτανε πρώτα στο κατώτερο άνδηρο, που βρίσκεται σήμερα στο χαμηλότερο επίπεδο του αρχαιολογικού χώρου. Το άνδηρο αυτό, όπως προκύπτει από την κατασκευή των κτηρίων που καταλαμβάνουν το επίπεδο, φαίνεται ότι αποτέλεσε μια μεταγενέστερη προς βορρά επέκταση των ιερών εγκαταστάσεων κατά τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους.

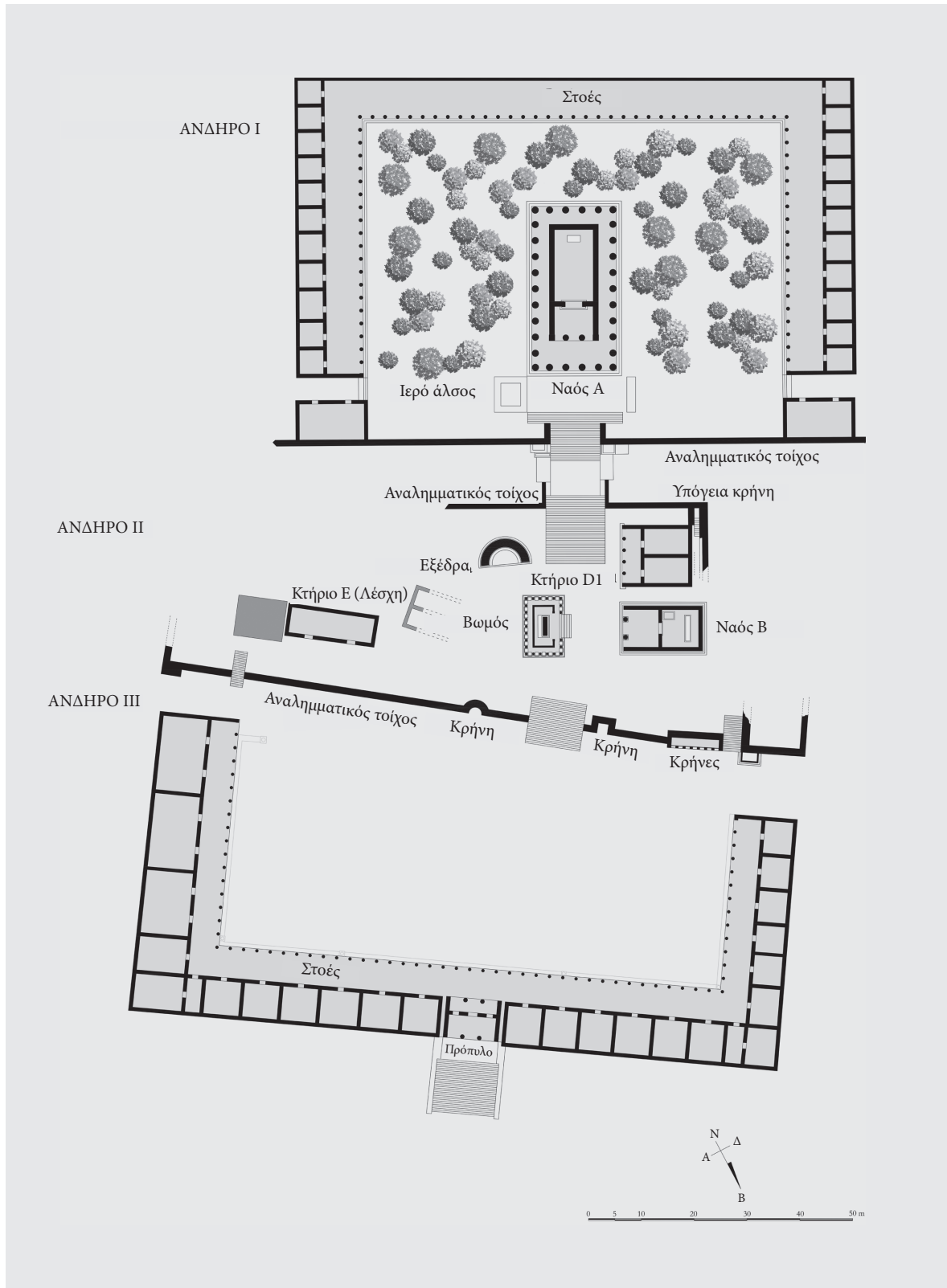
Το τέταρτο (IV) άνδηρο διαχωρίζεται από το τρίτο (III) με έναν μακρύ αναλημματικό τοίχο από ορθογωνικούς ασβεστολιθικούς δόμους. Το ανάλημμα χρονολογείται στον 3ο αι. π.Χ. και διακόπτεται στο κέντρο από μια ευρεία κλίμακα πλάτους 11,50 μ.²⁴ (Εικ. 9).

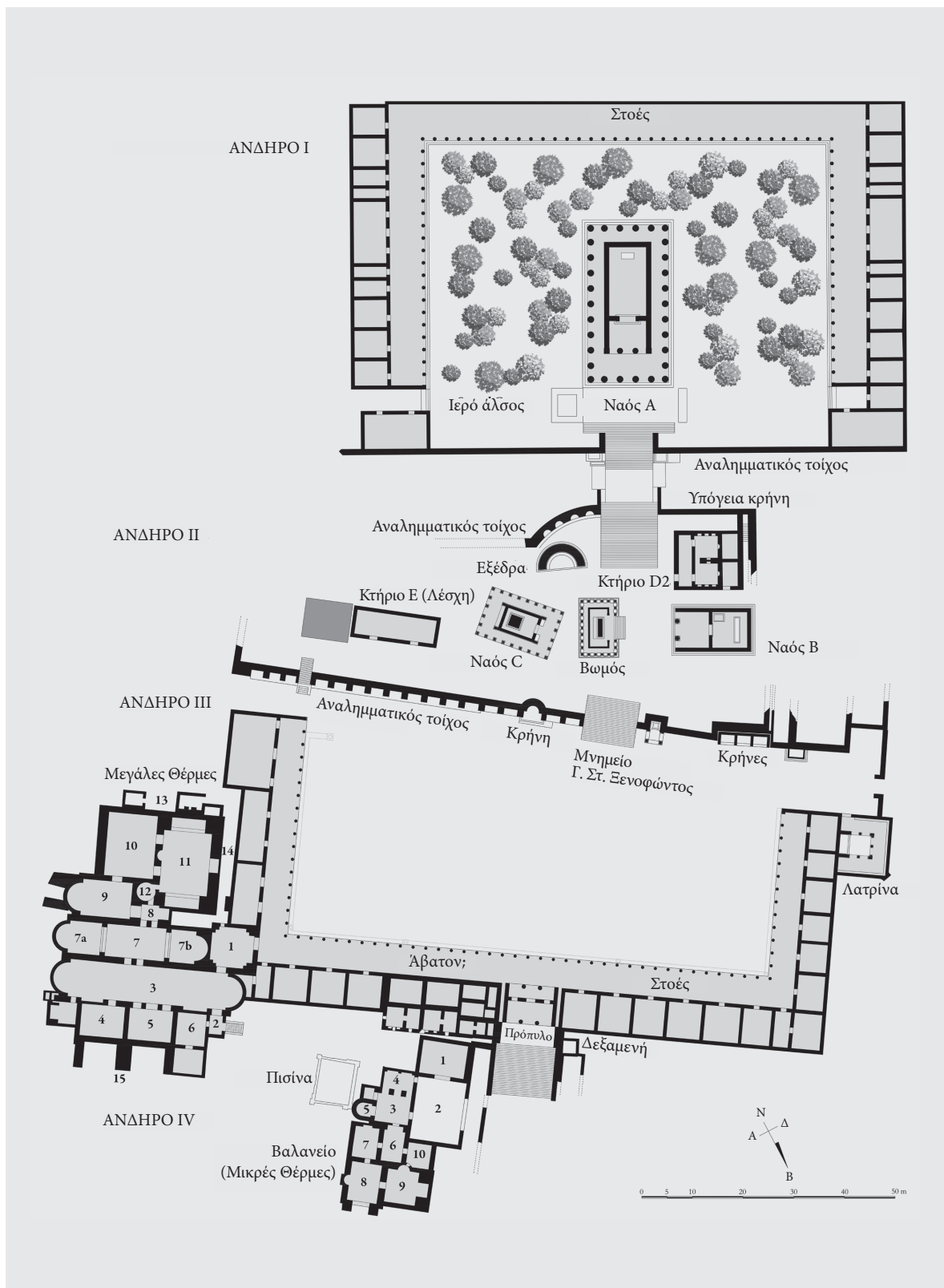
Εικ. 9. Η μνημειακή κλίμακα ανόδου στο πρόπυλο του Ασκληπιείου.

Εικ. 10. Το Ασκληπιείο των 3ου αι. π.Χ. (Rocco - Livadiotti 2014).

Εικ. 11. Το Ασκληπιείο των 2ο αι. π.Χ. (Rocco - Livadiotti 2014).

Εικ. 12. Το Ασκληπιείο των 3ου αι. μ.Χ. (Rocco - Livadiotti 2014).

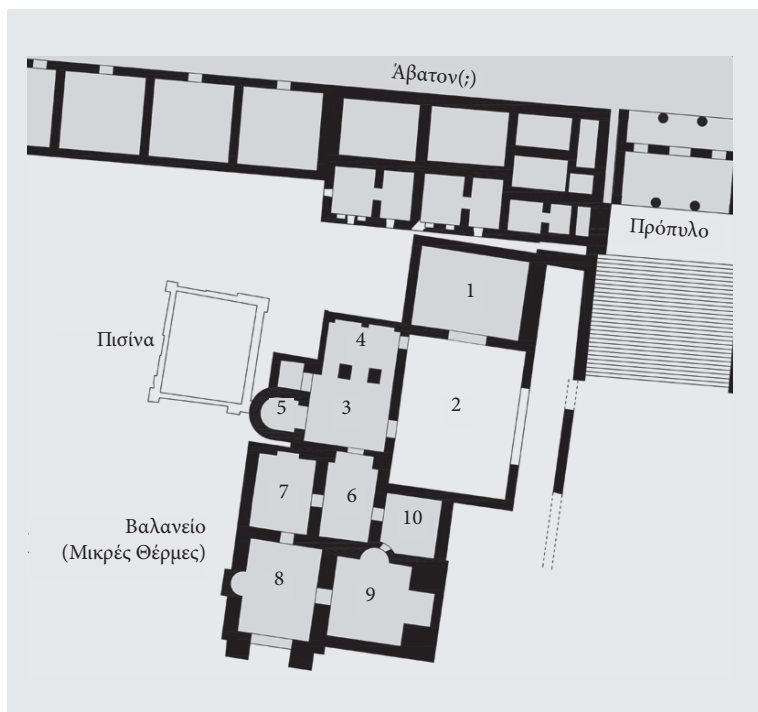
Το βαλανείο

Το ανατολικό τμήμα του ανδρήρου καταλαμβάνεται σχεδόν εξολοκλήρου από ένα λουτρικό οικοδόμημα (βαλανείο, balneum) (Εικ. 13 και 14), που ανάγεται στους όψιμους ρωμαϊκούς χρόνους. Το κτίσμα αποκάλυψε το 1930 ο L. Laurenzi²⁵ και μέχρι τη σχετικά πρόσφατη μελέτη του από τον C. G. Malacrino²⁶ ήταν άγνωστο στην έρευνα.

Το οικοδόμημα είχε είσοδο από τα δυτικά, όπου υπήρχαν δύο μεγάλες αίθουσες ψυχρού λουτρού, η μία από τις οποίες χρησίμευε ίσως ως αποδυτήριο (χώρος 1), ενώ η άλλη (χώρος 2), πιθανότατα μια υπαίθρια αυλή, λειτουργούσε ως παλαιίστρα. Στη συνέχεια ο επισκέπτης κατευθυνόταν στις υπόλοιπες αίθουσες ψυχρού λουτρού (χώροι 3-5), ενώ ορισμένες από τις αίθουσες θερμού λουτρού (το tepidarium 6 και τα caldaria 7-10) διατηρούν ακόμη τα υπόκαυστα των δαπέδων (supensurae). Το συγκρότημα συμπλήρωνε μια μεγάλη υπαίθρια πισίνα με ψυχρό νερό (natatio), που έφερε επένδυση από υδραυλικό κονίαμα και ήταν προσιτή από τη νοτιοανατολική γωνία με μικρούς αναβαθμούς. Από τη στιγμή που ένα μεγαλύτερο συγκρότημα θερμών ήταν ήδη κτισμένο στα ανατολικά του κάτω (III) ανδρήρου (βλ. παρακάτω

Εικ. 13. Μικρό λουτρικό συγκρότημα (βαλανείο) στο χαμηλότερο (IV) ανδρήρο.

Εικ. 14. Κάτοψη του βαλανείου στο χαμηλότερο (IV) άνδρηο (Rocco - Livadiotti 2014).

33 κ.ε.), το βαλανείο στο κατώτερο (IV) επίπεδο αποσκοπούσε στην καλύτερη κάλυψη των αναγκών του ιερού, σε μια εποχή που πιθανώς υπήρχε μεγάλος αριθμός επισκεπτών.

Οι δύο λουτρικές εγκαταστάσεις, κατασκευασμένες σε διαφορετικά επίπεδα, επικοινωνούσαν μεταξύ τους με μια κλίμακα που οδηγούσε από το χαμηλότερο στην είσοδο του προθαλάμου των Μεγάλων Θερμών.

ΤΟ ΚΑΤΩ (III) ΑΝΔΗΡΟ

Το κάτω (III) άνδρηο αποτελεί τμήμα του αρχικού σχεδιασμού του ιερού και είχε ως προορισμό την εξυπηρέτηση των προσκυνητών όσον αφορά στη θεραπεία και τη φιλοξενία τους. Η πλατεία του κάτω ανδρήου, που βρισκόταν κατά 6 μ. χαμηλότερα από την αμέσως ανώτερη, έχει κάτοψη ελαφρώς τραπεζιόσχημη (διαστ. 93x47,5 μ.) και πλαισιώνεται στις τρεις πλευρές –βόρεια, ανατολική και δυτική– από μια στοά σχήματος Π.

Μπροστά στις προσόψεις της στοάς βρέθηκαν βάσεις αναθηματικών αγαλμάτων. Η βόρεια πλευρά του ανδρήου ορίζεται από έναν αναθηματικό τοίχο από ισόδομο κυφωτό σύστημα, που ήδη από τον 3ο αι. π.Χ., εκτός από το να στηρίζει το άνδρηο, αποτελούσε και το βόρειο όριο του ιερού (Εικ. 15).

Η μνημειακή κλίμακα που βρίσκεται στο κέντρο της βόρειας πλευράς κατασκευάστηκε στο πρώτο μισό του 3ου αι. π.Χ., αλλά χρησιμοποιήθηκε και κατά την επόμενη περίοδο. Η κλίμακα οδηγούσε σε ένα εντυπωσιακό πρότυλο, μια πιθανώς αμφιπρόστυλη τετρακίονια κατασκευή, ανάλογη με

Εικ. 15. Οι αναλημματικοί τοίχοι της ρωμαϊκής οικοδομικής φάσης στη νότια πλευρά του κάτω (III) ανδρήρου.

το νότιο πρόπυλο του ιερού του Απόλλωνος στη Δήλο²⁷, αλλά η υπόθεση, λόγω της απουσίας αρχιτεκτονικών μελών, δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί²⁸. Το πρόπυλο ήταν ανεξάρτητο από τις παρακείμενες στοές. Στα ενδιάμεσα κενά υπήρχε ένας λίθινος αγωγός για την απαγωγή των ομβρίων υδάτων, τμήματα του οποίου είναι ακόμη ορατά. Στις υστερότερες χρονικές φάσεις, το νερό περισυλλεγόταν σε δεξαμενές κατασκευασμένες ανατολικά και δυτικά της κλίμακας.

Η ελαφρώς έκκεντρη θέση της κλίμακας, αλλά και του προπύλου, αντανακλάται επίσης και στην απόκλιση από τον κεντρικό άξονα των δύο ανώτερων ανδρήρων, αλλά λόγω του μεγέθους του συγκροτήματος δεν γίνεται αντιληπτή από τον επισκέπτη.

Η νότια, χωρίς στοά, πλευρά του κάτω (III) ανδρήρου στην πορεία προς τα λατρευτικά οικοδομήματα του μεσαιού (II) και του ανώτερου (I) ανδρήρου, που δέσποζαν επιβλητικά πάνω από τον κομψό αναλημματικό τοίχο, αποκτούσε έναν έντονα σκηνογραφικό χαρακτήρα.

Η στοά

Το περιστύλιο της πόσχημης στοάς, που αποτελούνταν από 67 δωρικούς κίονες από ασβεστόλιθο, λεπτούς, αλλά σχετικά χαμηλού ύψους (3,70 μ.) και με διάμετρο βάσης 0,58 μ., είχε βάθος 6 μ. και συνολικό μήκος 180 μ. Ο δωρικός ρυθμός των στοών αντικατοπτρίζει τη συνήθεια αυτής της εποχής να υιοθετεί αναλογίες μεταξονίου ίσου με το πλάτος τριών τριγύφων και τριών μετοπών στον θριγικό ή ίσου με το $\frac{1}{4}$ της διαμέτρου των κίωνων δημιουργώντας την εντύπωση μιας μάλλον αραιόστυλης διάταξης²⁹.

Κατά μήκος της βάσης της κρηπίδας της κιονοστοιχίας, ένας λίθινος αγωγός με λεκάνες καθαρισμού κατά διαστήματα και στις γωνίες περισυνέλεγε τα όμβρια ύδατα από τις στέγες των στοών, απάγοντάς τα στο κεντρικό αποχετευτικό σύστημα³⁰. Πιθανώς κατά μήκος της νότιας πλευράς ένας παρόμοιος αγωγός συγκέντρωνε την υπερχείλιση του νερού από τις πολυάριθμες κρήνες που βρισκόνταν σε εκείνη την πλευρά. Από

τον αγωγό διασώθηκε μόνο, στο νότιο άκρο της ανατολικής πτέρυγας της στοάς, ένα μικρό τμήμα, μήκους περίπου 4 μ., με κατεύθυνση προς τα δυτικά.

Οι πλευρικές στοές δεν έφταναν μέχρι τον αναλημματικό (III-II) τοίχο του μεσαίου ανδρήρου, αλλά άφηναν ελεύθερες δύο πλατιές διόδους στα ανατολικά και στα δυτικά. Η σύλληψη της μεγάλης ορθογωνικής πλατείας, που περιβάλλεται από στοές στις τρεις πλευρές και είναι ανοιχτή σε ένα πέρασμα ή έναν δρόμο από την τέταρτη πλευρά, βρίσκει τα πρότυπά της στις μεγάλες ιωνικές αγορές πόλεων, όπως στη Μαγνησία, τη Μίλητο και την Πριήνη, αλλά και στην ίδια την πόλη της Κω³¹.

Στην αρχή των ελληνιστικών χρόνων, στην πίσω πλευρά της δωρικής στοάς του κάτω ανδρήρου διαμορφωνόταν μια σειρά μικρών δωματίων (υπολογίζονται σε 26 περίπου), τα οποία κατά κύριο λόγο λειτουργούσαν ως *καταγώγιον*, παρέχοντας στέγη και διαμονή στους επισκέπτες³². Ορισμένοι μελετητές χρησιμοποιούν τον όρο *καταγώγιον*³³ μόνο για το ύστερο ρωμαϊκό οικοδόμημα που κατασκευάστηκε στα ανατολικά του βόρειου τμήματος της κλίμακας (βλ. παρακάτω, 37-38), ενώ ερμηνεύουν τις αρχικές εγκαταστάσεις της ελληνιστικής εποχής ως ιερή αγορά, που προοριζόταν για τη θεραπεία των ασθενών, ενώ άλλοι ως χώρο για την εγκοίμησή τους³⁴. Η ερμηνεία των χώρων ως καταγώγιου επανήλθε προσφάτως από τον I. W. Riethmüller³⁵, με επιχείρημα τη θέση του κτίσματος κοντά στην είσοδο, που θυμίζει ανάλογες εγκαταστάσεις στην Επίδαυρο και στο Αμφιαράειο του Ωρωπού.

Ο γερμανός αρχιτέκτονας G. Gruben³⁶ χρονολογεί τη μνημειακή εγκατάσταση του κάτω ανδρήρου στο πρώτο μισό του 2ου αι. π.Χ., οι συγγραφείς της δημοσίευσης του μνημείου R. Herzog και P. Schazmann προτείνουν για τη στοά με τα δωμάτια στην πίσω πλευρά και το πρόπυλο, καθώς και για τις αρχαιότερες αρυκρήνες, μαζί με το δυτικό τμήμα του αναλημματικού τοίχου μεταξύ του κάτω και του μεσαίου ανδρήρου, μια χρονολόγηση στο πρώτο μισό του 3ου αι. π.Χ.³⁷, ενώ άλλοι στα μέσα του ίδιου αιώνα.

Η χρονολόγηση των Herzog και Schazmann φαίνεται να επιβεβαιώνεται και από τα στοιχεία των δύο διακριτών οικοδομικών φάσεων του δωρικού περιστυλίου της πλατείας. Συγκεκριμένα, στο δυτικό τμήμα διατηρούνται *in situ* πάνω στον στυλοβάτη οι κατώτεροι σπόνδυλοι των δωρικών κίονων από ασβεστόλιθο, που ταιριάζουν, λόγω υλικού και τεχνικής κατασκευής, με την αρχική φάση στον 3ο αι. π.Χ. Αντιθέτως, κατά μήκος της ανατολικής πλευράς διαπιστώνεται η ανακατασκευή της πτέρυγας με κίονες από λευκό μάρμαρο³⁸, που ανάγεται χωρίς αμφιβολία στην εποχή της μεγάλης μνημειακής ανάπλασης του ιερού στις αρχές του 2ου αι. π.Χ.

Η επέμβαση στο κάτω (III) άνδρηρο φαίνεται να περιορίστηκε μόνο στην ανατολική στοά, πιθανώς λόγω της διαφορετικής χρήσης των ανατολικών δωματίων σε σχέση με τα βόρεια και τα δυτικά: τα πρώτα, παρά τις έντονες αλλαγές που υπέστησαν κατά την ανακατασκευή της ρωμαϊκής εποχής, αποτελούνταν

από μεγάλους μνημειακούς χώρους, όπως προκύπτει από τους εσωτερικούς τοίχους με τους μεγάλους ορθοστάτες στο κάτω τμήμα. Αντιθέτως, τα δωμάτια στη βόρεια και τη δυτική πτέρυγα, περίπου τετραγωνικής κάτοψης, εκτός από το γεγονός ότι έχουν μικρότερες διαστάσεις, είναι κατασκευασμένα και με την τυπική τοιχοποιία της εποχής: οι τοίχοι αποτελούνται μόνο στην εξωτερική όψη από μεγάλους λίθινους ορθοστάτες, ενώ η εσωτερική παρειά, που έφερε πιθανώς επικάλυψη από κονίαμα, είναι κτισμένη από λίθους μικρότερου μεγέθους. Αυτός ο τύπος τοιχοποιίας με διαφοροποιήσεις στις όψεις εντοπίζεται, εκτός από τους περιμετρικούς τοίχους του δυτικού βραχίονα της στοάς κοντά στο νότιο άκρο, και στο λεγόμενο κτήριο D που βρίσκεται στο μεσαίο άνδηρο (βλ. παρακάτω, 50 κ.ε.) και του οποίου η ελληνιστική φάση χρονολογείται στον 3ο αι. π.Χ.

Οι Μεγάλες Θέρμες

Το κύριο συγκρότημα των θερμών του Ασκληπείου³⁹ βρίσκεται στο βορειοανατολικό τμήμα του κάτω (III) ανδρήρου (Εικ. 16). Οι χώροι του βορειοδυτικού τμήματος του κτηρίου (χώροι 1 και 2) εισχωρούν μερικώς στην περιοχή που καταλάμβαναν στο παρελθόν τα δωμάτια της βορειοανατολικής γωνίας της αρχικής στοάς (Εικ. 12).

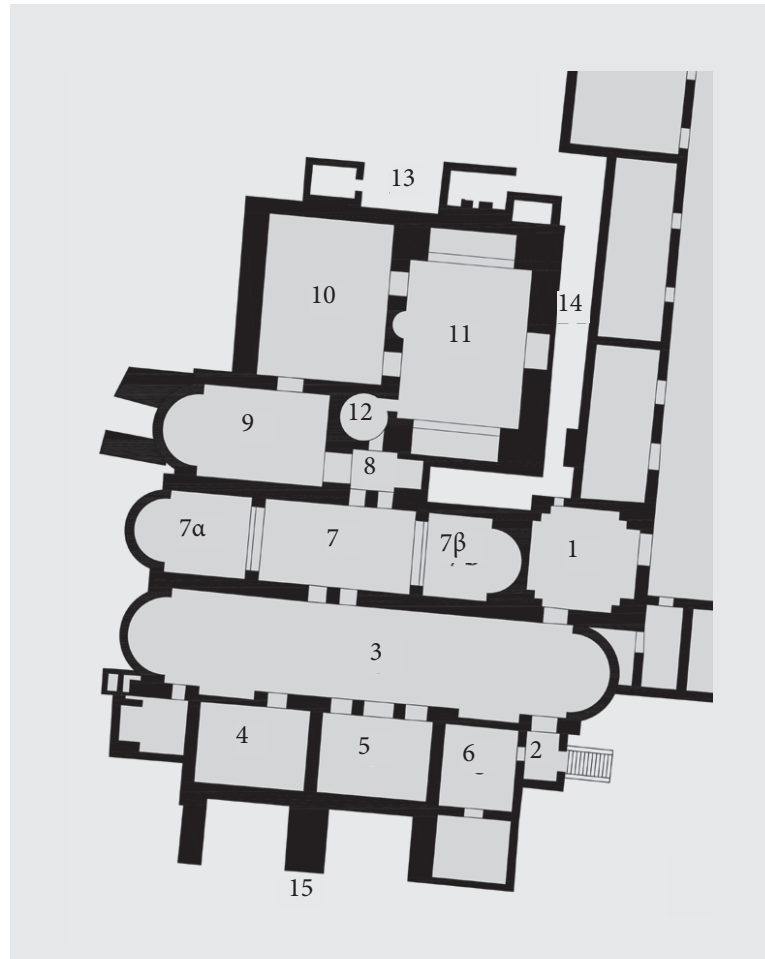
Το συγκρότημα είχε εν μέρει ανασκαφεί από τον R. Herzog, ο οποίος έφερε στο φως το βορειοδυτικό τμήμα του, με τις αίθουσες ψυχρού λουτρού⁴⁰. Στο ανατολικότερο τμήμα της μιας από αυτές, στο *frigidarium* (χώρος 7), ο ανασκαφέας είχε οργανώσει ένα υποτυπώδες μουσείο (*Antiquarium*), όπου είχε εκθέσει τα αντικείμενα που είχαν βρεθεί μέχρι εκείνη την περίοδο. Κατά τα έτη 1937 και 1938, ο L. Morigione, αφού μετέφερε σε άλλο σημείο το *Antiquarium*, ολοκλήρωσε την έρευνα του συγκροτήματος, αποκαλύπτοντας τον νοτιοανατολικό τομέα, στον οποίο βρίσκονταν οι αίθουσες ζεστού λουτρού, και νότια από αυτές, τον διάδρομο προς τους κλιβάνους (*praeurnia*)⁴¹. Εν τω μεταξύ, το 1930, ο L. Laurenzi είχε ήδη ανασκάψει το μεταγενέστερο μικρότερο λουτρικό συγκρότημα, που βρίσκεται στο χαμηλότερο άνδηρο (βλ. παραπάνω, 28-29).

Το κτήριο φαίνεται ότι κατασκευάστηκε σε δύο οικοδομικές φάσεις (Εικ. 17). Στην πρώτη φάση, που περιλαμβάνει τους χώρους στο νότιο τμήμα, οι τοίχοι είναι κτισμένοι με το σύστημα *opus incertum* και χρονολογούνται στα τέλη του 2ου αι. μ.Χ. Η επέκταση προς τα βόρεια φαίνεται να είναι το αποτέλεσμα μιας δεύτερης μεταγενέστερης επέμβασης που ανάγεται στον 3ο αι. μ.Χ.⁴².

Η είσοδος των Μεγάλων Θερμών ήταν από τα βορειοδυτικά, αρχικά ίσως από έναν ορθογώνιο χώρο που βρίσκεται στο επίπεδο του κάτω ανδρήρου (χώρος 1). Στη συνέχεια προστέθηκε μια δεύτερη είσοδος στη βορειοδυτική γωνία του συγκροτήματος, από όπου μια μικρή κλίμακα οδηγούσε από το χαμηλότερο (IV) άνδηρο σε έναν μικρό προθάλαμο (χώρος 2) και από αυτόν στον χώρο 3.

Εικ. 16. Οι Μεγάλες Θέμες στη ΒΑ. γωνία του χαμηλότερου (IV) άνδηρου του Ασκληπιείου.

Εικ. 17. Κάτοψη των Μεγάλων Θεμών (Rocco - Livadiotti 2014).

Εικ. 18. Η βόρεια αίθουσα (χώρος 3) των Μεγάλων Θερμών.

Με αυτό τον τρόπο συνδέονταν τα δύο λουτρικά οικοδομήματα, αν και αυτή η δεύτερη είσοδος φαίνεται να κατασκευάστηκε πιθανότατα την περίοδο ανέγερσης του μεταγενέστερου βαλανείου στο τέταρτο άνηδρο.

Ο πρώτος χώρος (1) έχει ταυτιστεί με το *αποδυτήριο*. Ας σημειωθεί ότι ακριβώς απέναντι από τη θύρα είχε στηθεί ένα άγαλμα του Ασκληπιού, το οποίο, σε κατάσταση αποσπασματική, παραμένει στη θέση του ως σήμερα (Εικ. 19). Ως αποδυτήριο, απαραίτητο για την προετοιμασία του λουτρού, θα μπορούσε αυτή την περίοδο να χρησιμοποιούσαν και την *basilica thermarum*, τη μεγάλη επιμήκη αίθουσα με τις ημικυκλικές αψίδες στις δύο στενές πλευρές (χώρος 3) (Εικ. 18). Η αίθουσα αυτή ήταν στεγασμένη με ξυλοροφή, από την οποία σώζονται οι δοκοθήκες περιμετρικά στις παρειές των τοίχων. Ένας χώρος με παρόμοια κάτοψη κατασκευάστηκε το δεύτερο μισό του 2ου αι. μ.Χ. και στις λεγόμενες Κεντρικές Θέρμες της πόλης της Κω, καθώς και στις Δυτικές, ενώ ως γενικευμένη τάση απαντάται αυτή την περίοδο σε συγκροτήματα θερμών τόσο στη Μικρά Ασία, όσο και στον ευρύτερο αιγαιακό χώρο⁴³. Η επιμήκης αυτή αίθουσα λειτουργούσε, εκτός από αποδυτήριο, και ως παλαιότερα για γυμνικές αλλά και για άλλες, λιγότερο κοπασιακές, δραστηριότητες.

Οι λοιποί χώροι στο βόρειο τμήμα (χώροι 4-6) είχαν ποικίλες λειτουργίες. Η κεντρική, που έχει το νότιο μέτωπο ανοιχτό προς τη «βασιλική» διαμέσου ενός ανοίγματος από δύο πεσσούς, θυμίζει εξέδρα και μπορεί να θεωρηθεί ως *Kaisersaal*, αίθουσα δηλαδή για την αυτοκρατορική λατρεία. Ανάλογοι χώροι είναι γνωστοί από πολλά άλλα συγκροτήματα θερμών στη Μικρά Ασία (π.χ. στην Έφεσο, τις Σάρδεις και την Πέργαμο).

Από την αίθουσα 3 εισερχόταν κανείς στο *frigidarium* (χώρος 7), χώρο ψυχρού λουτρού, στεγασμένον με θόλο που έχει

Εικ. 19. Άγαλμα του Ασκληπιού στην αίθουσα 1 (χώρος 1) των Μεγάλων Θερμών.

συμμετρικά στα άκρα δύο στενές αφιδωτές πισίνες (χώροι 7α, 7β) με επένδυση μαρμάρου, προορισμένες για τα ψυχρά λουτρά. Από το κεντρικό τμήμα του χώρου μια διπλή θύρα οδηγούσε στις αίθουσες θερμού λουτρού του συγκροτήματος, περνώντας ενδιάμεσα από τον χώρο 8, ένα μικρό δωμάτιο με ψυχρό νερό, και από εκεί στον αφιδωτό χώρο 9, που θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως *terpidarium*, μια αίθουσα χλιαρού λουτρού απαραίτητη για τον σταδιακό εγκλιματισμό των λουομένων. Από εδώ περνούσε στους δύο πραγματικά ζεστούς χώρους, τα μεγάλα *caldaria* (χώροι 10 και 11), που βρίσκονται στο νότιο άκρο του συγκροτήματος, σύμφωνα και με τις τεχνικές προδιαγραφές του Βιτρούβιου, ώστε οι χώροι θερμού λουτρού, χάρη και στην ηλιακή ακτινοβολία, να μπορούν να θερμαίνονται περισσότερο αποτελεσματικά.

Το δυτικό *caldarium* (χώρος 11) ήταν εξοπλισμένο στο βόρειο και το νότιο άκρο του με δύο λεκάνες ορθογώνιας κάτοψης, τοποθετημένες, όπως ήταν φυσικό, πάνω από τα *praefurnia*. Άλλες δύο μικρότερες αψίδες ήταν ενσωματωμένες στους περιμετρικούς τοίχους ανατολικά και δυτικά, εφοδιασμένες με κρήνες ψυχρού νερού, άκρως απαραίτητες σε αυτούς τους πολύ θερμούς χώρους. Σήμερα είναι ορατά μόνο τα υπόκαυστα (*suspensurae*) από το υποδαπέδιο σύστημα θέρμανσης, που εξασφάλιζε τη διέλευση του ζεστού αέρα κάτω από το δάπεδο. Οι εγκαταστάσεις των κλιβάνων θέρμαιναν επιπλέον και το νερό που τροφοδοτούσε τις πισίνες, μέσα σε μεγάλους μεταλλικούς λέβητες τοποθετημένους απευθείας στη φωτιά.

Από το *caldarium* 11 οι λουόμενοι μπορούσαν να εισέλθουν στην αίθουσα 12, πιθανώς ένα *laconicum*, μικρό δωμάτιο κυκλικής κάτοψης με πολύ ζεστό και ξηρό αέρα για μια χαλαρωτική εφίδρωση, και από εκεί θα μπορούσαν να επιστρέψουν στο *terpidarium* 9 και μέσω της αίθουσας 8 στο *frigidarium* 7.

Για να μην ενοχλούνται οι λουόμενοι, οι χώροι με τις αποθήκες για την καύσιμη ύλη και τους κλιβάνους βρίσκονταν εξωτερικά, σε έναν βοηθητικό διάδρομο προς τα νότια (χώρος 13) εύκολα προσβάσιμο από το πίσω μέρος του κτηρίου. Ο διάδρομος συνέχιζε κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του χώρου 14 και έφτανε μέχρι τον προθάλαμο 1 μέσω μιας βοηθητικής θύρας.

Το συγκρότημα των Μεγάλων Θερμών, όπως ήδη αναφέρθηκε, χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 2ου αι. μ.Χ., ενώ προσθήκες και επισκευές διαπιστώνονται σε όλο τον 3ο αι. μ.Χ. Ήταν χτισμένο σε ψηλό τεχνητό ανάχωμα, το οποίο διέυρυνε την περιοχή της βορειοανατολικής γωνίας της μεγάλης εσωτερικής αυλής του κάτω ανδρήρου (III) και ήταν ενισχυμένο με μεγάλες αντηρίδες στη βόρεια πλευρά (15).

Αν και η εγκατάσταση των Θερμών στο ιερό του Ασκληπιού ανταποκρινόταν κυρίως στις ανάγκες φιλοξενίας των προσκυνητών, αξίζει να σημειωθεί ότι για τον Ιπποκράτη τα λουτρά αποτελούσαν μέρος της θεραπευτικής αγωγής.

Το άβατον (;)

Στο κάτω άνδηρο, αμέσως ανατολικά του προπύλου, σε επαφή με τον αναλημματικό τοίχο που το διαχωρίζει από το χαμηλό (IV) άνδηρο, χτίστηκαν ανατολικά της κλίμακας καταλαμβάνοντας τμηματικά τα πίσω δωμάτια της αρχαιότερης βόρειας στοάς, κατά τη διάρκεια του δεύτερου μισό του 2ου και του 3ου αι. μ.Χ., τρία συγκροτήματα δωματίων⁴⁴ (Εικ. 20). Από αυτά, τα δύο ανατολικότερα αποτελούνται από ένα είδος προθαλάμου, που οδηγούσε σε ένα δωμάτιο με τοίχους διακοσμημένους με παραστάσεις πηνών, που θυμίζουν το τρίτο πομπηϊανό στυλ. Στους τοίχους υπάρχουν ζεύγη από βαθιές κόγχες, πάνω από τις οποίες ανοιγόταν ψηλά ένα παράθυρο του τύπου της «κανονιοθυρίδας» (bocca di lupo)⁴⁵. Η ιδιαιτερότητα αυτών των χώρων είναι ότι δεν είχαν πρόσβαση από έξω μέσω θυρών, αλλά μάλλον από πάνω με τη βοήθεια ξύλινης κλίμακας.

Το άνω επίπεδο των κτισμάτων αποτελούνταν κατά πάσα πιθανότητα από πρόσθετους χώρους, οι οποίοι όμως βρίσκονταν στο επίπεδο του κάτω ανδρήρου. Οι βάσεις της λίθινης κατασκευής των κλιμάκων είναι ακόμη εν μέρει ορατές κατά μήκος της βόρειας και της νότιας πλευράς των δωματίων που λειτουργούσαν ως προθάλαμοι. Οι δύο αίθουσες στο δυτικό άκρο, που καλύπτονται από υδραυλικό κονίαμα και συνδέονται με τους αποστραγγιστικούς αγωγούς, φαίνεται μάλλον να σχετίζονται με την αποταμίευση του νερού.

Εικ. 20. Τμήμα του συγκροτήματος δωματίων στο κάτω άνδηρο (III) ανατολικά της κλίμακας ανόδου (Άβατον;).

Η λειτουργία των παραπάνω συγκροτημάτων δεν είναι σαφής. Ανάμεσα στις άλλες ιδιομορφίες τους είναι και το ότι δεν επικοινωνούσαν μεταξύ τους. Σύμφωνα με την ερμηνεία των Herzog και Schazmann, που επαναλαμβάνει και η Egelhaaf-Gaiser⁴⁶, πρόκειται για κτίσμα φιλοξενίας υψηλών επισκεπτών, ένα είδος πανδοχείου (*καταγώγιον* ή *hospitium*). Η υπόθεση αυτή όμως δύσκολα μπορεί να γίνει αποδεκτή, τόσο λόγω της ιδιαίτερης διαμόρφωσης των δωματίων και της δύσκολης πρόσβασης σε αυτά, όσο και λόγω του φωτισμού που ήταν ανεπαρκής και έμμεσος. Ίσως να πρόκειται για το *άβατον*, τον χώρο για την ιερά εγκοίμηση, που δημιουργήθηκε κατά τα ρωμαϊκά χρόνια προκειμένου να αυξηθούν οι εγκαταστάσεις φιλοξενίας των προσκυνητών⁴⁷ και, πιθανώς, για να αναπληρωθεί το τμήμα που χάθηκε μετά την οικοδόμηση του συγκροτήματος των Μεγάλων Θερμών, με την κατάργηση των πίσω δωματίων στην ανατολική πτέρυγα της στοάς.

Άλλα κτήρια

Το νότιο όριο του κάτω ανδρήρου (III) αποτελεί ο ψηλός αναλημματικός τοίχος του επόμενου, του μεσαίου (II) ανδρήρου, που είναι κατασκευασμένος από ορθογώνιους ασβεστολιθικούς δόμους. Από την ελληνιστική εποχή διατηρείται μόνο ο βραχίονας με τους επιμελώς δουλεμένους λίθους σύμφωνα με το ισόδομο κυφωτό σύστημα, που σήμερα είναι ορατοί στο ανατολικό άκρο. Η συνολική διαμόρφωση, που μοιάζει σαν να αποτελεί εφαρμογή της θεωρίας των τόξων σε αντηρίδες, είναι, σύμφωνα με τον Herzog, το αποτέλεσμα της ανακατασκευής των προσόψεων κατά τη ρωμαϊκή εποχή. Τα τόξα σχημάτιζαν

Εικ. 21. Αγάλματα μπροστά από τις κόγχες του αναλημματικού τοίχου του κάτω (III) ανδρήρου.

κόγχες, μέσα στις οποίες είχαν στηθεί, πάνω σε ένα συνεχές βάθρο στο κάτω μέρος του τοίχου, αγάλματα τιμητικά και αναθηματικά (Εικ. 21).

Σε έκκεντρη θέση ως προς τον άξονα συμμετρίας του κάτω ανδρήρου, υπάρχει η κλίμακα που οδηγεί στο μεσαίο (II) άνδηρο (βλ. παρακάτω, 43). Μια άλλη μικρότερη κλίμακα, τοποθετημένη στην τέταρτη κόγχη του ανατολικού βραχίονα, αποτελούσε στην ύστερη ρωμαϊκή περίοδο μια άλλη βοηθητική δίοδο για την ανάβαση στο μεσαίο άνδηρο⁴⁸. Η κλίμακα αυτή, που καταργήθηκε κατά τη διάρκεια των εργασιών συντήρησης του μνημείου το 1938-1940 (πιθανώς για στατικούς λόγους), φαίνεται στα δημοσιευμένα σχέδια και τις φωτογραφίες που ελήφθησαν αμέσως μετά την ανασκαφή.

Στο τέλος της αρχικής οικοδομικής φάσης, που χρονολογείται στον 3ο αι. π.Χ.⁴⁹, ο τοίχος αντιστήριξης ήταν εφοδιασμένος με κρηναίες εγκαταστάσεις, μερικές από τις οποίες βρίσκονταν στις κόγχες των αντηρίδων. Στην τρίτη κόγχη ανατολικά της κλίμακας, υπάρχει μια κρήνη, της οποίας ο κρουνός επιστέφεται από ένα ανάγλυφο του θεού Πανός μέσα σε σπηλιά, το οποίο διατηρείται σε καλή κατάσταση μέχρι σήμερα (Εικ. 22). Το νερό χύνεται σε μια μεγάλη δεξαμενή, που ανήκει στις εγκαταστάσεις του ανατολικού τμήματος του αναλήμματος.

Πέρα από τη μεγάλη κλίμακα, το δυτικότερο τμήμα του νότιου ορίου του κάτω ανδρήρου είναι διαμορφωμένο μάλλον ως ένα σύνολο από ανεξάρτητες, παρατακτικά τοποθετημένες κατασκευές, μεταξύ των οποίων δεξαμενές και κρήνες⁵⁰, παρά ως ένας πραγματικός αναλημματικός τοίχος. Οι αρυκρήνες, το πιθανότερο, δεν είχαν μόνο λατρευτική αλλά και θεραπευτική χρήση, όπως για παράδειγμα στην υδροθεραπεία, που ενδείκνυται για τις δερματολογικές παθήσεις⁵¹.

Εικ. 22. Η ροοκρήνη στο κάτω άνδηρο (III) με το ανάγλυφο του Πανός.

Εικ. 23. Ο ναΐσκος και το βάθρο του αγάλματος του ιατρού Γαίου Στερτινίου Ξενοφώντος στο κάτω (III) άνδηρο.

Ο ναΐσκος του Γαίου Στερτινίου Ξενοφώντος

Αμέσως δεξιά της κλίμακας ανόδου στο μεσαίο άνδηρο, στο εσωτερικό μιας ορθογωνικής κόγχης, πιθανότατα σύγχρονης με τον αναλημματικό τοίχο, υπάρχει μια πηγή που αναβλύζει ακόμα κάτω από το δάπεδο, το οποίο είναι καλυμμένο με μια μαρμάρινη πλάκα με κοίλη διαμόρφωση στην πρόσθια πλευρά. Μέσα στη κόγχη είναι τοποθετημένη μια επιβλητική βάση αγάλματος (ύψ. 1,36 και πλ. 0,87 μ.) με κορμό, ελαφρώς κοίλη επίστεψη που κοσμεύεται με κυμάτιο στις τρεις όψεις και βάση. Στην άνω επιφάνεια υπάρχει ορθογώνια εγκοπή για την πλίνθο του αγάλματος (Εικ. 23). Στην πρόσθια όψη σώζεται η αναθηματική επιγραφή του ιατρού Γαίου Στερτινίου Ξενοφώντος στον Ασκληπιό Καίσαρα Σεβαστό (=Νέρωνα), την Υγεία και την Ηπιότητα (IG XII 4, 644)⁵².

Μπροστά από την κόγχη κατασκευάστηκε στους ύστερους χρόνους ένας «ναΐσκος» με αρχιτεκτονικά μέλη σε δεύτερη χρήση. Στις δύο πλευρές του υπήρχαν επιμήκη μαρμάρινα έδρανα για την ανάπαυση των επισκεπτών, με περίτεχνα «πόδια» ελληνιστικού τύπου (Εικ. 24). Προέρχονται κατά πάσα πιθανότητα από τον ρωμαϊκό ναό C που βρισκόταν στο μεσαίο άνδηρο (II), στον οποίο ήταν ήδη επαναχρησιμοποιημένα.

Σε ένα από τα έδρανα είναι χαραγμένη ως «απόγραφο» η επιγραφή από μια βάση αφιερωμένη στη βασίλισσα του Πόντου Πυθοδορίδα (Στράβων XII 3.29).

Κρηναία οικοδομήματα

Δυτικότερα, σε μια εσοχή του τοίχου αντιστήριξης, βρίσκεται μια κατασκευή από τρεις δεξαμενές με θολωτή στέγαση⁵³ και προστατευτικό στηθαίο, από όπου ήταν δυνατό να αντληθεί το νερό (Εικ. 25). Η σημερινή διαμόρφωση έγινε σε μια μεταγενέστερη αποκατάσταση του αρχικού κτηρίου, η οποία

Εικ. 24. Μαρμάρινο έδρανο σε δεύτερη χρήση δίπλα στον ναΐσκο του ιατρού Γαίου Στερτινίου Ξενοφώντος.

ανάγεται μεταξύ του τέλους της ελληνιστικής εποχής και των αρχών των ρωμαϊκών χρόνων, πιθανώς σε άμεση σχέση με τις γενικές επισκευές που πραγματοποιήθηκαν την εποχή των αυτοκρατόρων Αυγούστου και Τιβερίου.

Η πρωιμότερη φάση, που χρονολογείται από τους ανασκαφείς στον 3ο αι. π.Χ., προϋποθέτει ότι η δεξαμενή δεν ήταν χωρισμένη σε μικρότερες λεκάνες, αλλά ήταν ενιαία. Η πρόσοψη πρέπει να σχημάτιζε μια απλή στοά, αποτελούμενη από μια σειρά από λίθινους πεσσούς, από τους οποίους σώζονται ακόμη οι βάσεις. Η στέγαση γινόταν με ξυλοροφή, οι δοκοθήκες της οποίας είναι ορατές στον τοίχο της πίσω πλευράς, ο οποίος είναι κατασκευασμένος από ορθογώνιους ασβεστολιθικούς δόμους. Αντιθέτως, σε μια φάση ανακατασκευής κατά την ύστερη αρχαιότητα, ανήκουν προφανώς τα κατάλοιπα της θολωτής στέγης πάνω από τις δεξαμενές συλλογής νερού, ακόμα ορατά στο εσωτερικό των δύο πλάγιων λεκανών, κατασκευασμένα από χυτό λιθόδεμα.

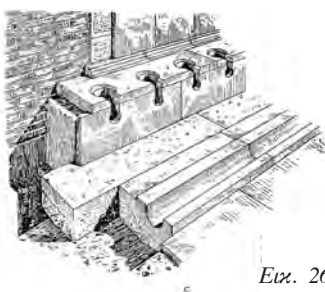
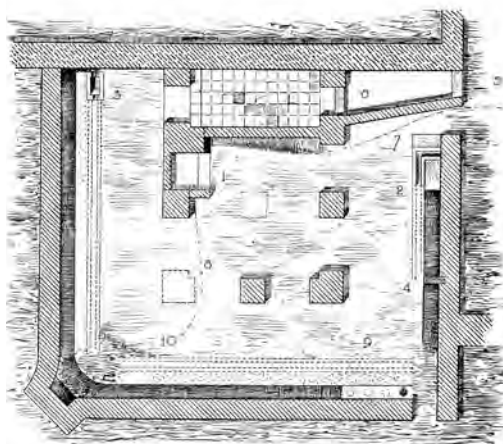
Ακόμη δυτικότερα, μια άλλη κρήνη, που αποτελούνταν από μια απλή ορθογωνική λεκάνη, ήταν κατασκευασμένη από μεγάλους λίθινους ορθοστάτες.

Οι πολυάριθμες κρήνες στο ιερό⁵⁴ τροφοδοτούνταν από δύο πηγές στις πλαγιές του Ωρομέδοντα: η μία, γνωστή ως Κοκκινόνερο (σύμφωνα με τον Herzog ταυτίζεται με τη γνωστή από τις πηγές Βουρίνα⁵⁵), βρίσκεται νοτιοδυτικά του Ασκληπείου και παρείχε νερό υψηλής περιεκτικότητας σε σίδηρο, ενώ η άλλη, στα νοτιοανατολικά, είναι η πηγή Βουρίνα (σημερινό όνομα), η οποία εξακολουθεί να υδροδοτεί την πόλη. Ο χώρος με τη θολωτή οροφή πάνω από την τελευταία πηγή έχει συσχετιστεί με την παράδοση του μυθικού βασιλέως Χάλκωνος αλλά, παρά το γεγονός ότι έχει χρονολογηθεί κατά το παρελθόν στα μυκηναϊκά χρόνια, σήμερα γενικά θεωρείται ότι πρόκειται για κατασκευή της ελληνιστικής εποχής.

Εικ. 25. Οι αρυκρήνες στο κάτω (III) άνδρηο.

Latrina

Εικ. 26. Κάτοψη του αποχωρητηρίου (latrina) στη ΒΔ. γωνία του κάτω (III) ανδρήρου (από Herzog - Schazmann 1932).

Στις εγκαταστάσεις για την κάλυψη των αναγκών των επισκεπτών ανήκει και το μεγάλο, ορθογώνιας κάτοψης, αποχωρητήριο (latrina) (Εικ. 26 και 27). Βρίσκεται σε επαφή εξωτερικά με τον δυτικό τοίχο της στοάς του κάτω ανδρήρου και χτίστηκε την ίδια περίοδο με το βαλαναίο του χαμηλότερου ανδρήρου, στις αρχές του 3ου αι. μ.Χ.⁵⁶.

Πρόκειται για μια περίστυλη αυλή (διαστ. 10x12 μ.) με δύο εισόδους στα νοτιοανατολικά και στα νοτιοδυτικά, οι πτέρυγες της οποίας φέρουν επικλινείς στέγες προς το μεσαύλιο. Η υδρευτική παροχή του αποχωρητηρίου γινόταν από την κρήνη που βρίσκεται στο δυτικό άκρο του αναλημματικού τοίχου μεταξύ του κάτω και του μεσαίου ανδρήρου.

Οι ανασκαφείς σημειώνουν ότι οι πλάκες κατά μήκος των εσωτερικών τοίχων, στις οποίες κάθονταν οι άνθρωποι για την απόδευση, έχουν τυπολογικά παράλληλα σε αντίστοιχα κτίσματα της Μιλήτου, της Όστιας και της Βόρειας Αφρικής, αλλά ο τύπος της διεύθεσης, με έδρες στις τρεις πλευρές και νυμφαίο στην τέταρτη, αποτελεί μιαν απλοποιημένη επανάληψη του τύπου της βεσπασιανής (αποχωρητηρίου) στις Δυτικές Θέρμες της πόλης της Κω, που χρονολογικά είναι σχεδόν σύγχρονη⁵⁷.

Εικ. 27. Αποχωρητήριο (latrina) στη ΒΔ. γωνία του κάτω (III) ανδρήρου.

ΤΟ ΜΕΣΑΙΟ (II) ΑΝΔΗΡΟ

Εικ. 28. Η μνημειακή κλίμακα ανόδου από το κάτω (III) στο άνω (I) άνδηρο.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, μια λίθινη κλίμακα, πλ. 10,40 μ., οδηγούσε από το κάτω (III) στο μεσαίο (II) άνδηρο (Εικ. 28). Η κλίμακα δεν βρίσκεται στο μέσον του άξονα της κατώτερης πλατείας, αλλά είναι τοποθετημένη περισσότερο με βάση τον άξονα του λατρευτικού πυρήνα του μεσαίου ανδρήρου (βλ. Εικ. 10). Πρόκειται για τον ελεύθερο χώρο μεταξύ του ναού Β και του μνημειακού βωμού μπροστά από τον ναό που έχει προσανατολισμό Α.-Δ.

Η θέση των κτηρίων στο μεσαίο άνδηρο είναι ιδιαίτερος απλή και χαλαρή (Εικ. 29) επιδιώκοντας περισσότερο να ικανοποιήσει τις λατρευτικές ανάγκες παρά να υπηρετήσει ένα αρχιτεκτονικό σύνολο αυστηρά και οργανικά προσχεδιασμένο.

Ο βωμός

Τα κτηριακά λείψανα του μνημειακού βωμού του Ασκληπιού (Εικ. 30), σε συνδυασμό με τις φιλολογικές μαρτυρίες και τα ανασκαφικά ευρήματα από τον χώρο –γλυπτά και επιγραφές– δημιουργούν πολλά, αναπάντητα ακόμη ερωτήματα σχετικά με τον χρόνο ανέγερσης του πρώτου βωμού και τις οικοδομικές φάσεις του.

Εικ. 29. Πανοραμική άποψη του μεσαίου (II) ανδρήρου. Διακρίνεται στο μέσον ο βωμός του Ασκληπιού, αριστερά ο ιωνικός ναός Β, το κτήριο D και δεξιά ο κορινθιακός ναός C.

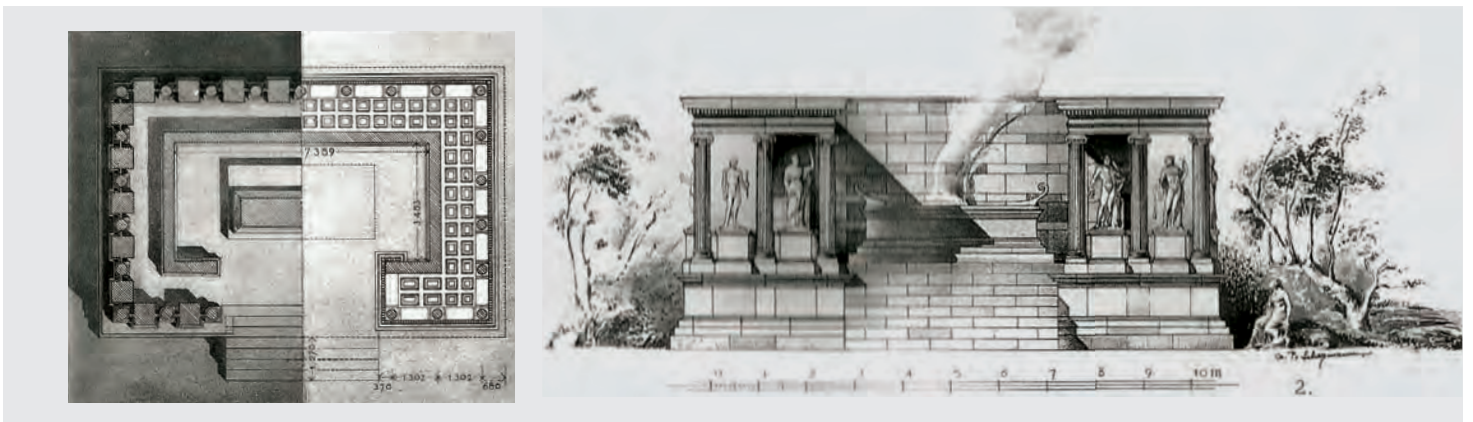

Εικ. 30. Ο βωμός του Ασκληπιού στο μεσαίο (II) άνδηρο, όπως σώζεται σήμερα.

Ένας μαρμάρινος ορθοστάτης με επιγραφή (IG XII 4, 397), που χρονολογείται στα τέλη του 4ου αι. π.Χ. και βρέθηκε στο μεσαίο άνδηρο, μαρτυρεί τις θεότητες *Άλίο: Άμέρας Μαχάονος Έκάτας* (Εικ. 34). Η χρήση της γενικής στα ονόματα των θεών προσδιορίζει την αρχική θέση του ορθοστάτη σε ένα πρώιμο έρκος-βωμό, πιθανώς στην πρόσοψη της τράπεζας για τις προσφορές και τις θυσίες, αλλά παρά την αναφορά στον Μαχάονα δεν επιβεβαιώνεται με ασφάλεια για τον 4ο αι. π.Χ. η σύνδεση του ορθοστάτη με τη λατρεία του Ασκληπιού.

Στον χώρο, σε γειτνίαση με τη βόρεια και την ανατολική πλευρά του βωμού, έχουν επίσης βρεθεί δεκαοκτώ αποσπασματικά σωζόμενες μορφές ελεύθερης πλαστικής, μικρότερες του φυσικού μεγέθους και ίδιας τεχνοτροπίας (κυρίως τέσσερις μικρές κεφαλές, ένας κορμός Αφροδίτης και ένας κορμός Νίκης), που συσχετίστηκαν από την έρευνα με τη μαρτυρία του Ηρώνδα (4ος μμιάμβος, 23) για ύπαρξη αναθήματος με αγάλματα στον βωμό, που έφερε

Εικ. 31. Κάτοψη και αναπαράσταση της πρόσοψης του βωμού του Ασκληπιού (από Herzog - Schazmann 1932).

τις υπογραφές των γίων του Πραξιτέλη (τέλος 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ.). Ο συγκεκριμένος μμιάμβος, που χρονολογείται γύρω στο 270-260 π.Χ., αν όντως σχετίζεται με την Κω, επιβεβαιώνει, αν μη τι άλλο, την ύπαρξη βωμού στον πρώιμο 3ο αι. π.Χ. Η σχέση όμως των σωζόμενων γλυπτών (Εικ. 32 και 33) με το μνημονευόμενο ανάθημα γεννά αμφιβολίες⁵⁸. Η Kabus-Preisshofen χρονολογεί τα έργα γύρω στο 340-330 π.Χ., αλλά τα αποσυσχετίζει από το ανάθημα στον βωμό. Αντίθετα, ο Ν. Σταμπολίδης προτείνει για χρονολόγηση το διάστημα μεταξύ 336-330 και 317-310 π.Χ. και προσγράφει τις δημιουργίες στην καλλιτεχνική κληρονομιά του Πραξιτέλη και των γίων του.

Για τον χρόνο ίδρυσης του βωμού και τις οικοδομικές φάσεις του αναμένονται με ιδιαίτερο ενδιαφέρον τα αποτελέσματα της έρευνας που πραγματοποίησε ο W. Ehrhardt στον χώρο το 2011. Παρά τα όποια στοιχεία υπάρχουν για τον 4ο αι. π.Χ., η κατασκευή του πρώτου μνημειακού βωμού πρέπει μάλλον να αναχθεί στον πρώιμο 3ο αι. π.Χ. Σύμφωνα μάλιστα με την πρώτη αναφορά του τελευταίου μελετητή, διαπιστώνεται μια σημαντική επέκταση του βωμού προς τα βόρεια σε μια μεταγενέστερη φάση⁵⁹.

Κατά τη δεύτερη φάση που, σύμφωνα με την επικρατούσα άποψη, ανάγεται στα μέσα του 2ου αι. π.Χ., πραγματοποιήθηκε μια γενικευμένη ανακατασκευή του πρωιμότερου μνημειακού βωμού. Δημιουργήθηκε ένας πύοσχημος βωμός με κιονοστοιχία και ελεύθερη κλίμακα στα δυτικά (Εικ. 31), κατά τα πρότυπα (σχεδόν αντίγραφο σε μικρότερη κλίμακα) του περίφημου μνημειακού βωμού της Περγάμου. Πάνω σε ένα μαρμάρινο κρηπίδωμα (διαστ. 11,78x7,87 μ.) διακοσμημένο με κυμάτια, στηριζόταν μια χαμηλή κιονοστοιχία ιωνικού ρυθμού (6x9 κίονες, ύψ. 2,80 μ.), από την οποία σώζονται ελάχιστα αρχιτεκτονικά στοιχεία, μεταξύ των οποίων ένα κιονόκρανο και ένα τμήμα του γείσου, που ήταν συμφυές με το μαρμάρινο φάτνωμα της περιστασης. Στην εσωτερική αυλή του βωμού, στην κορυφή της κλίμακας, ήταν στημένες οι τράπεζες για τις προσφορές και τις θυσίες.

Ο μεγαλοπρεπής βωμός της Περγάμου αποτέλεσε, σύμφωνα με την έρευνα, το αρχιτεκτονικό πρότυπο και άλλων σύγχρονων βωμών, όπως για παράδειγμα της Αθηνάς Πολιάδος στην Πριήνη και της Αρτέμιδος στη Μαγνησία του Μαιάνδρου.

Εικ. 32-33. Γλυπτά από τον διάκοσμο του πρώτου βωμού του Ασκληπιού (340/330 π.Χ.).

Εικ. 34. Ορθοστάτης με επιγραφή (IG XII 4, 397), του τέλους του 4ου αι. π.Χ., όπου αναφέρονται οι θεότητες Ήλιος, Μαχάων, Ημέρα και Εκάτη.

Ο ιωνικός ναός Β

Δυτικά του βωμού και απολύτως προσανατολισμένος προς αυτόν, βρίσκεται ο ιωνικός ναός Β⁶⁰, μερικώς αναστηλωμένος κατά την περίοδο της ιταλοκρατίας⁶¹ (Εικ. 35). Πρόκειται για έναν ναό με πρόσοψη στην ανατολική πλευρά, όχι μεγάλων διαστάσεων (15,07x8,78 μ.), με δύο ιωνικούς κίονες ανάμεσα στις παραστάδες της ανατολικής πλευράς (δικιόνιος εν παραστάσι) (Εικ. 36 και 37). Έχει βαθύ πρόναο, σχεδόν ίσου μεγέθους με τον σηκό, όπου εικάζεται ότι ήταν εκτεθειμένος ο διάσημος πίνακας της Αφροδίτης Αναδυομένης, έργο του μεγάλου ζωγράφου Απελλή (4ος αι. π.Χ.)⁶². Σε γειτνίαση με τον οπισθότοιχο του σηκού, του οποίου το δάπεδο είναι ψηλότερα από του προνάου, βρέθηκε τμήμα της θεμελίωσης μιας μακρόστενης βάσης (διαστ. 5,15x1,30 μ.) που προοριζόταν για περισσότερα από ένα λατρευτικά αγάλματα⁶³. Μέσα στον σηκό, με βάση τα σωζόμενα στοιχεία, θα πρέπει επίσης να υπήρχε και μια τράπεζα προσφορών.

Εικ. 35. Ο ιωνικός ναός Β στο μεσαίο (II) άνδηρο.

Σήμερα, ως κατώφλι εισόδου στον σηκό χρησιμοποιείται ένα μεγάλο μονολιθικό μέλος από μελανοκύανο λίθο, που στην

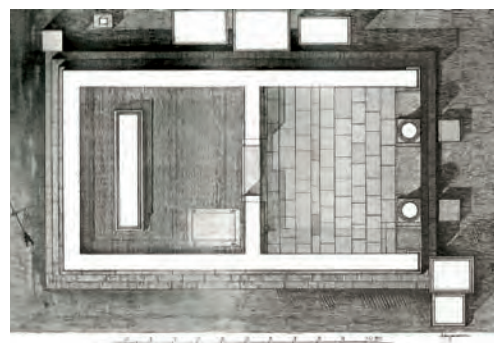
πραγματικότητα είναι ένα υπέρθυρο και, σύμφωνα με τον Herzog, θα μπορούσε να ανήκει στον ναό του άνω (I) ανδρήρου⁶⁴.

Στο δάπεδο του σηκού έχει εντοπιστεί μια ορθογώνια λίθινη κατασκευή (διαστ. 2,15x1,53 μ.) (Εικ. 38), αποτελούμενη από μεγάλους ορθοστάτες ενωμένους με μεταλλικούς πόσχημους συνδέσμους και μαρμάρινη καλυπτήρια πλάκα με διαμπερή εγκοπή στο κέντρο. Ταυτισμένη άλλοτε με τον περίφημο Θησαυρό⁶⁵, όταν ήρθε στο φως περιείχε θραύσματα αγγείων, οστά ζώων και ένα ύστερο δωρικό κιονόκρανο.

Η θεμελίωση και η ευθυντηρία του ναού είναι κατασκευασμένες από βασαλτικό τόφο, οι κατώτεροι αναβαθμοί της κρηπίδας από τοπικό ασβεστολιθικό τραβερίνη (αμυγδαλόπετρα), ενώ οι ανώτεροι, ο στυλοβάτης, καθώς και οι ορθοστάτες της βάσης του περιμετρικού τοίχου, από μελανοκύανο λίθο (μαυρόπετρα). Πάνω από αυτούς υπάρχει μια σειρά διάτονων πλίνθων από αμυγδαλόπετρα. Η ανωδομή δεν σώζεται, αλλά πρέπει να ήταν από ορθογωνικούς δόμους, σύμφωνα με τον Herzog κατά το ψευδοϊσόδομο σύστημα, δηλαδή από εναλλασσόμενες σειρές δόμων με διαφορετικά ύψη. Οι δόμοι που αποτελούσαν τον στυλοβάτη και τους περιμετρικούς τοίχους συνδέονται με μεταλλικούς πόσχημους συνδέσμους. Τοπικό λευκό μάρμαρο χρησιμοποιήθηκε για τους ραβδωτούς κίονες σε μικρασιατικού τύπου ιωνικές βάσεις και για τα ιωνικά κιονόκρανα με έλικες⁶⁶, καθώς και για το επιστύλιο που ήταν κατασκευασμένο από ένα ενιαίο κομμάτι μαρμάρου με τη ζωφόρο. Το γείσο και η σίμη έχουν κατασκευαστεί από βασαλτικό τόφο με επίχρισμα από κονίαμα. Ίχνη κονιάματος με γραπτό ερυθρό χρώμα παρατηρούνται στους γεισήποδες, παρέχοντας ένα πολύ ενδιαφέρον στοιχείο για την αρχική χρωματική εντύπωση του μνημείου.

Σύμφωνα με μια υπόθεση του μελετητή W. Höpfner⁶⁷, ο ναός B, που παρουσιάζει ενδιαφέρουσες αναλογίες στις διαστάσεις και τα μορφολογικά χαρακτηριστικά με ορισμένες πολεμαϊκές δωρεές, όπως ο «ναΐσκος» στο ιερό του Απόλλωνος στα Δίδυμα κοντά στη Μίλητο και ο Θησαυρός των Πτολεμαίων στο ιερό του Διός στην Ολυμπία, θα μπορούσε κάλλιστα να αποτελεί

Εικ. 36 Αναπαράσταση του ιωνικού ναού B (από Livadiotti 2006).

Εικ. 37. Κάτοψη του ιωνικού ναού B (από Herzog - Schazmann 1932)

Εικ. 38. Η μαρμάρινη θήκη του λεγόμενου Θησανρού στον σηκό του ιωνικού ναού Β.

δωρεά του Πτολεμαίου Β' του Φιλάδελφου, που γεννήθηκε στην Κω το 308 π.Χ. Η άποψη αυτή είναι πολύ πιθανή, αφού ο Φιλάδελφος, από το 280 έως το 260 π.Χ., ήταν ο αδιαμφισβήτητος κυρίαρχος ηγεμόνας στον αιγαιακό χώρο και οι άριστες σχέσεις του με την Κω είναι πολλαπλώς επιβεβαιωμένες.

Τα αρχιτεκτονικά πρότυπα του ναού σχετίζονται όμως περισσότερο με μικρασιατικές ιωνικές δημιουργίες παρά με την Αλεξάνδρεια. Ο τύπος της βάσης των κίωνων είναι συνήθης στη Μικρά Ασία και το κιονόκρανο με έλικες παρουσιάζει μεγάλες ομοιότητες με εκείνο από τον ναό της Αθηνάς Πολιάδος στην Πριήνη, που χρονολογείται στα τέλη του 4ου αι. π.Χ. Με βάση αυτές τις συγκρίσεις, ο ναός Β στην αρχική του μορφή μπορεί, σύμφωνα με τον Rumscheid⁶⁸, να χρονολογηθεί στο πρώτο τέταρτο του 3ου αι. π.Χ.

Ο ναός είναι κομψός, μολονότι κάπως ακαδημαϊκός, όπως εύστοχα έχει επισημάνει ο Gruben⁶⁹. Κατά την άποψή του, το κτήριο κατά τον 2ο αι. π.Χ. δέχτηκε ίσως συντηρήσεις στον θριγκό. Μορφολογικά συγγενεύει με τον ναό του Διός στη Μαγνησία του Μαιάνδρου, με τον οποίο εμφανίζει σημαντικές ομοιότητες στην ανωδομή, κυρίως στον συνδυασμό των γεισηπόδων με τη συνεχή ζωφόρο με παράσταση. Ο συνδυασμός είναι διαδεδομένος στην Ιωνία μετά τον 3ο αι. π.Χ., όπως και η διακοσμητική χρήση των οδόντων στο καταέτιο γείσο. Ακόμη και το επιστύλιο με τις τρεις ταινίες, που επιστέφεται από τον συνδυασμό κυματίου με ωά και κοίλου κυματίου, που εισήγαγε ο Ερμογένης στους ναούς της Μαγνησίας του Μαιάνδρου, αποτελεί ένα στοιχείο που, πέρα από το να τονίζει τον διακοσμητικό χαρακτήρα του μνημείου, επιβεβαιώνει, για άλλη μια φορά, την ένταξή του στην παράδοση της μικρασιατικής ιωνικής κοινής του τέλους του 3ου αι. π.Χ.

Το κτήριο D

Αμέσως νοτιότερα του ναού Β, μεταξύ αυτού και του αρχαιότερου αναλημματικού τοίχου, ανάμεσα στο μεσαίο (II) άνδρηο και το ενδιάμεσο πλάτωμα (Ia) προς το άνω (I) άνδρηο, βρίσκεται ένα κτήριο της ρωμαϊκής εποχής (D2), κτισμένο στη θέση ενός αρχαιότερου κτίσματος (D1)⁷⁰, παράλληλο προς τον ναό Β και με προσανατολισμό από Α. προς Δ. (Εικ. 40).

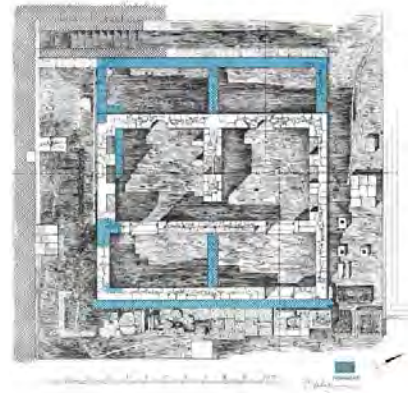
Σύμφωνα με την αποκατάσταση του P. Schazmann (Εικ. 39), το κτήριο D1 (διαστ. 13x12,5 μ.) της ελληνιστικής εποχής (3ος αι. π.Χ.) ήταν μεγαλύτερων διαστάσεων από το ρωμαϊκό (εκτεινόταν πάνω από 3 μ. δυτικότερα), αποτελούνταν από δύο ορθογώνιους σηκούς και είχε στην πρόσοψη τέσσερις δωρικούς κίονες εν παραστάσι. Σε επαφή με την πρόσοψή του έχουν βρεθεί αναθηματικές βάσεις που χρονολογούνται στον 3ο και τον 2ο αι. π.Χ.

Για τη χρήση του κτηρίου D, το οποίο τροποποιήθηκε στη ρωμαϊκή εποχή, έχει γίνει πολύς λόγος. Λόγω της γειτνιάσής του με τον ναό Β, υποστηρίχτηκε ότι αρχικά ήταν το *ἄβατον*

(πρβλ. το κτήριο Ε της Επιδαύρου), προορισμένο για τη θεραπευτική εγκοίμηση, με ξεχωριστούς χώρους για άνδρες και γυναίκες, όπως και σε ένα ανάλογο οικοδόμημα στο ιερό του Αμφιαράου στον Ωρωπό. Σύμφωνα όμως με τον Lauter, θα μπορούσε να ήταν το Πρυτανείο⁷¹, ενώ για την Kaminski ίσως εκεί στεγαζόταν ο θησαυρός του ιερού⁷². Η ιδιόμορφη τυπολογία του κτηρίου οδήγησε τη Μ. Livadiotti στη διατύπωση της άποψης, ότι πρόκειται για την αίθουσα των λατρευτικών συμποσίων (έστιατόριον)⁷³ (Εικ. 41). Νοτιοδυτικά του κτηρίου υπήρχε μια πηγή, προσβάσιμη μέσω μιας μακράς κλίμακας λαξευμένης στον βράχο, που διασφάλιζε την απαραίτητη παροχή νερού για τη λειτουργία του χώρου ως αίθουσας τελετουργικών συμποσίων.

Οι σημαντικότερες μετατροπές που υπέστη το κτήριο στη ρωμαϊκή εποχή (D2) εντοπίζονται στην κατάργηση της κιονωτής πρόσοψης, η οποία μετατρέπεται σε έναν κλειστό προθάλαμο, στο άνοιγμα μιας θύρας για άμεση επικοινωνία μεταξύ των δύο εσωτερικών διαμερισμάτων, καθώς και στη σμίκρυνση των ίδιων των διαμερισμάτων, με την κατασκευή ενός τοίχου ο οποίος, όπως έχει ήδη αναφερθεί, περιορίζει το δυτικότερο τμήμα των αρχικών χώρων (Εικ. 42).

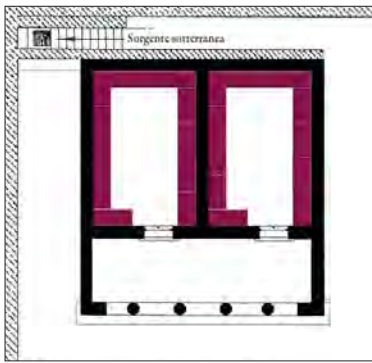
Σύμφωνα με τον Herzog, το κτήριο κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους, λόγω της παρουσίας κογχών κατά μήκος των τοίχων, θα μπορούσε να χρησιμοποιείται ως χώρος λατρείας διαφόρων θεοτήτων, για την αυτοκρατορική λατρεία αλλά και ως ένα είδος Πανθέου απηχώντας τον θρησκευτικό συγκρητισμό του 3ου αι. μ.Χ. Σύμφωνα με μια άλλη υπόθεση, το κτήριο

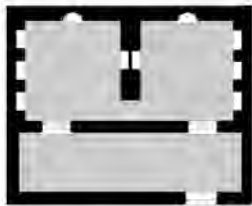
Εικ. 39. Κάτοψη του κτηρίου D (από Herzog - Schazmann 1932).

Εικ. 40. Το κτήριο D στο μεσαίο (II) άνδρηο.

Εικ. 41. Κάτοψη του κτηρίου D1 με θρανία για λατρευτικά συμπόσια (έστιατόριον). (από Livadiotti 2013).

Εικ. 42. Κάτοψη του κτηρίου D2 (από Livadiotti 2013).

Εικ. 43. Κοίλη διαμόρφωση του αναλημματικού τοίχου στο μεσαίο (II) άνηδρο.

στη ρωμαϊκή οικοδομική του φάση θα μπορούσε επίσης να ερμηνευθεί και ως Αρχείο του ιερού⁷⁴, επειδή η διάταξη των χώρων θυμίζει το Αρχείο στο Πρυτανείο της Δήλου. Οι κόγχες στους τοίχους (πέντε για κάθε αίθουσα: τρεις κατά μήκος της παρειάς του εξωτερικού περιμετρικού τοίχου, μία στον εσωτερικό διαχωριστικό τοίχο και μία επιπλέον, ημικυκλική, στο πάχος του οπισθότοιχου) (Εικ. 42) καθιστούν την παραπάνω υπόθεση εύλογη. Η χρήση του κτηρίου D2 ως βιβλιοθήκης έχει προσφάτως επαναπροταθεί⁷⁵ σε συσχέτισμό με την πρωιμότερη χρονολόγηση του κτίσματος στο πρώτο μισό του 2ου αι. μ.Χ. και όχι στον 3ο αι., που είχαν προτείνει οι ανασκαφείς.

Η μαρτυρία της επιγραφής για δωρεά βιβλιοθήκης στο ιερό του Ασκληπιού από τον Γάιο Στερετίνιο Ξενοφώντα (βλ. παρακάτω, 89-90, 98) θα μπορούσε να οδηγήσει στην άποψη ότι αυτή είχε λειτουργήσει στο κτήριο D2 την εποχή που αυτό μετασκευάστηκε, συμπαρασύροντας και άλλο προς τα πάνω τη χρονολόγηση. Αυτή η υπόθεση όμως είναι παντελώς ασυμβίβαστη με τις ιδιομορφίες της τοιχοποιίας.

Η ημικυκλική εξέδρα

Στο δεύτερο άνηδρο υπάρχουν και άλλα κτήρια: στα ανατολικά της κλίμακας ανόδου προς το ανώτερο (I) άνηδρο, στο τμήμα όπου ο αναλημματικός τοίχος παρουσιάζει μια καμπύλη διαμόρφωση (Εικ. 43), βρίσκεται μια ημικυκλική εξέδρα⁷⁶, ανοιχτή προς τα βόρεια, πάνω στην οποία ήταν στημένα αγάλματα (Εικ. 44). Από το μνημείο (διαμ. περίπου 10 μ., εξωτερικής ακτίνας 4,90 και εσωτερικής 3,14 μ.) δεν διατηρείται παρά μόνο η βάση για τη στήριξη των αγαλμάτων. Ο στερεοβάτης έχει διπλό αναβαθμό και είναι κατασκευασμένος

από ασβεστολιθικό τοπικό τραβερτίνη. Η ανωδομή αποτελείται από μαρμάρινους γκριζογάλανους ορθοστάτες, ενωμένους με πειόσχημους συνδέσμους, που πληρώνονται εσωτερικά με μικρούς λίθους από βασαλτικό τόφο. Η χρήση του μελανοκύανου λίθου σε συνδυασμό με τον ανοιχτόχρωμο τραβερτίνη συνηγορούν για μια χρονολόγηση της εξέδρας στις αρχές της ελληνιστικής εποχής (3ος αι. π.Χ.), πιθανότατα στην ίδια εποχή με τον ναό Β.

Εικ. 44. Η ημικυκλική εξέδρα στο μεσαίο (II) ανδῆρο.

Η λέσχη

Στην ανατολική πλευρά του ανδῆρου βρίσκεται το κτήριο E⁷⁷, από το οποίο διατηρείται η θεμελίωση. Πρόκειται για ένα στεγασμένο, επίμηκες και στενό (διαστ. 17,30x6,48 μ.) οικοδόμημα, προσβάσιμο από τη βόρεια πλευρά, που ερμηνεύεται ως λέσχη. Χρησιμοποιούνταν, πιθανώς, για τη φύλαξη των πλέον πολύτιμων αναθημάτων, αλλά και για μian ευχάριστη ανάπαυλα, όπως πιθανώς και η κοντινή ημικυκλική εξέδρα.

Το οικοδόμημα χρονολογείται, σύμφωνα με τον Herzog, στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. και πιστεύεται ότι παρέμεινε σε χρήση μέχρι και την ύστερη αρχαιότητα. Σε επαφή με την υστερότερη εσωτερική παρειά του τοίχου του κτηρίου είναι ακόμη ορατές οι θεμελιώσεις των βάσεων πέντε αναθηματικών αγαλμάτων.

Εικ. 45-46. Ο κορινθιακός ρωμαϊκός ναός C στο μεσαίο (II) άνδηρο.

Ο κορινθιακός ναός C

Αμέσως ανατολικά του βωμού και με προσανατολισμό από ΒΔ. προς ΝΑ., βρίσκεται ο ναός C⁷⁸ (Εικ. 45 και 46), αφιερωμένος πιθανώς στον Απόλλωνα. Σύμφωνα με τον Herzog, είναι κτισμένος πάνω σε ένα αρχαιότερο αλλά με διαφορετικό προσανατολισμό οικοδόμημα, όπως προκύπτει από μια επιγραφή⁷⁹ και από ορισμένα αρχιτεκτονικά μέλη από βασιλικό τόφο της ελληνιστικής εποχής, που εντοπίστηκαν

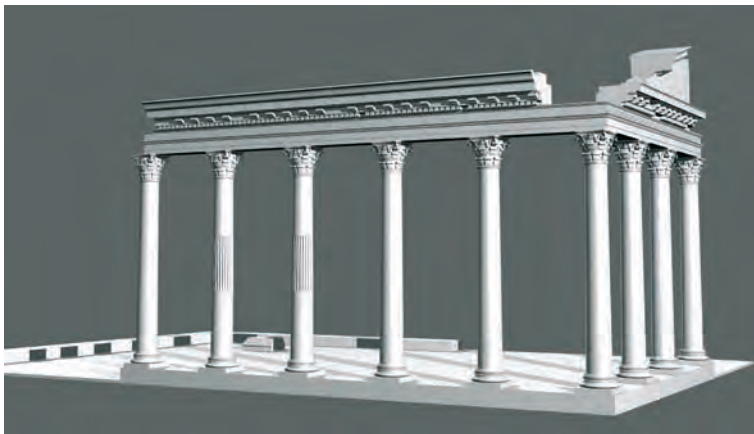
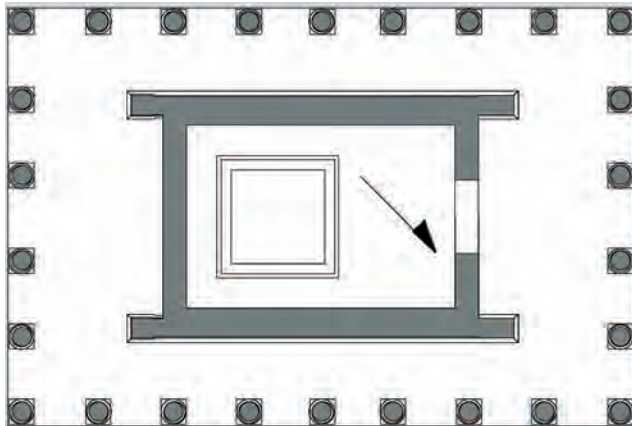

Εικ. 47. Αναπαράσταση της ανατολικής πλευράς του ναού C (από De Mattia 2012).

Εικ. 48. Κάτοψη του ναού C (από De Mattia 2012).

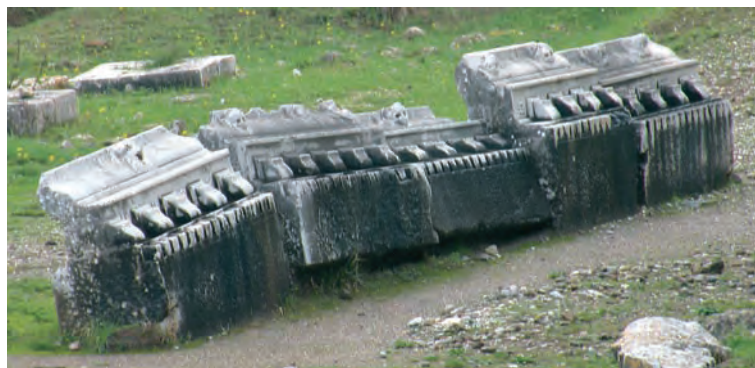
Εικ. 49. Αναπαράσταση του ναού C (από De Mattia 2012).

επαναχρησιμοποιημένα στη βάση της κρηπίδας. Τα πενιχρά κατάλοιπα, όπως συμβαίνει και με άλλες θεμελιώσεις που εντοπίστηκαν ανασκαφικά στην ανατολική περιοχή του μεσαιού ανδρήρου, δεν επαρκούν για την ερμηνεία της, πιθανώς βοηθητικής, λειτουργίας του προϋπάρχοντος κτηρίου.

Ο ναός των ρωμαϊκών χρόνων κατασκευάστηκε στο δεύτερο μισό του 2ου αι. μ.Χ. επί αυτοκράτορος Αντωνίνου του Ευσεβούς,

Εικ. 50. Αρχιτεκτονικά μέλη από τον διάκοσμο του γείσου του ναού C.

στον τύπο του περίπτερου, με 6x9 κίονες κορινθιακού ρυθμού, πάνω σε στυλοβάτη διαστάσεων 10,32x15,47 μ. (Εικ. 48). Το εσωτερικό του κτηρίου αποτελούνταν από έναν πολύ ρηχό πρόναο, σχεδόν συμπυγμένο σε δύο απλές παραστάδες που εξέχουν από τον περιμετρικό τοίχο, και έναν σηκό, στο εσωτερικό του οποίου μπορεί κανείς να δει ακόμα τη θεμελίωση για τη βάση του λατρευτικού αγάλματος από δόμους βασιλικού τόφου. Οι ανασκαφείς θεώρησαν ότι η αρχική θέση των μαρμάρινων εδράνων, που βρέθηκαν στον «ναΐσκο» του Σερτινίου Ξενοφώντος (βλ. παραπάνω, 40), ήταν στην πραγματικότητα τοποθετημένα στο δυτικό μέτωπο του ναού C.

Η περίσταση ήταν εξολοκλήρου από λευκούς μαρμάρινους κίονες πάνω σε αττικές βάσεις. Οι κίονες φέρουν ραβδώσεις μόνο στο ανώτερο τμήμα τους (Εικ. 47 και 49), ενώ ένα κορινθιακό κιονόκρανο (άλλοτε χαμένο) αποτελεί σήμερα το μοναδικό σωζόμενο μέλος. Όπως και στον ναό Β, το επιστύλιο με ταινίες και η διακοσμημένη ζωφόρος ήταν κατασκευασμένα από ένα ενιαίο κομμάτι μαρμάρου. Τα οριζόντια γείσα των στενών πλευρών, από τα οποία σώζονται πολλά μέλη, έχουν οδόντες στο κάτω τμήμα και επ' αυτού κιλίβαντες, που πλαισιώνουν φατώματα διακοσμημένα με ανάγλυφους ρόδακες και άνθη με αστέρια. Το γείσο αποτελείται από ένα απλό κάθετο μέτωπο που απολήγει άνω σε κυρτόκοιλο προφίλ. Πάνω από τα γείσα των μακρών πλευρών υπάρχει μια κοιλόκυρτης κατατομής σίμη με υδρορροές από λεοντοκεφαλές, ορισμένες από τις οποίες παρουσιάζουν έντονη διάβρωση από τα όμβρια ύδατα (Εικ. 50). Σώζονται και άλλα αρχιτεκτονικά μέλη που προέρχονται από το τύμπανο και από το λοξό γείσο. Όλα αυτά τα μέλη έπρεπε να επανατοποθετηθούν πάνω από τους κίονες και τα συντηρημένα κιονόκρανα, σύμφωνα με ένα αναστηλωτικό πρόγραμμα, αλλά, όπως και για τα άλλα κτήρια του Ασκληπείου, οι εργασίες ουδέποτε ολοκληρώθηκαν⁸⁰.

Ο ναός της εποχής των Αντωνίων προσφέρεται, σύμφωνα με τον Herzog, για συγκρίσεις με άλλους σύγχρονους ναούς της Μικράς Ασίας και ιδιαίτερα με τον ναό στη Σαγαλασσό. Περαιτέρω συγκρίσεις θα μπορούσαν να γίνουν και με άλλα αρχιτεκτονήματα της Κω, επίσης του δεύτερου μισού του 2ου αι. μ.Χ., όπως για παράδειγμα με το μεγάλο πρόπυλο στην είσοδο της Αγοράς, που κατασκευάστηκε την ίδια ακριβώς περίοδο⁸¹.

4. ΤΟ ΑΝΩ (I) ΑΝΔΗΡΟ

Μια μνημειώδης κλίμακα (βλ. Εικ. 28), η πανηγυρική οδός, μήκους 38,50 μ. και πλάτους στο δεύτερο άνδηρο 9,50 μ., που στη συνέχεια διευρύνεται στα 18 μ., συνδέει, καλύπτοντας μια υψομετρική διαφορά 11 μ., το μεσαίο (II) με το ανώτερο (I) άνδηρο, καταλήγοντας σε μια πλακόστρωτη πλατεία μπροστά από τον δωρικό ναό Α (Εικ. 51). Η κλίμακα, κατασκευασμένη στον 2ο αι. π.Χ., μαζί με τη συνολική αναδιάταξη του χώρου μεταξύ του μεσαίου και του άνω ανδῆρου, αποτελούσε μέρος του ίδιου οικοδομικού προγράμματος, το οποίο περιλάμβανε και την κατασκευή του ναού.

Και στις δύο πλευρές των κατώτερων αναβαθμών (μέχρι τον πέμπτο στην ανατολική πλευρά και τον ένατο στη δυτική), σώζονται τα βάθρα αναθημάτων, πάνω στα οποία, σχεδόν χωρίς αμφιβολία, ήταν στημένα αγάλματα. Με αναθήματα πλαισιώνονταν και οι πλευρές της κλίμακας στο μεσαίο άνδηρο, δημιουργώντας στον επισκέπτη, που ανέβαινε προς το ανώτερο άνδηρο, μια εξαιρετικά επιβλητική εντύπωση⁸². Σύμφωνα με τον P. Schazmann, η αίσθηση του δέους στον επισκέπτη μεγάλωνε ακόμη περισσότερο και από τα ιστία («λάβαρα») που πλαισίωναν την κλίμακα, όπως διαπιστώνεται από τις κατακόρυφες κυλινδρικές εγκοπές που εντοπίζονται εξωτερικά (σε όλο το ύψος) στις δύο παρειές του εικοστού πρώτου δυτικά και του εικοστού δεύτερου ανατολικά αναβαθμού και οι οποίες ερμηνεύτηκαν ως υποδοχές για τη στήριξη των ιστών⁸³.

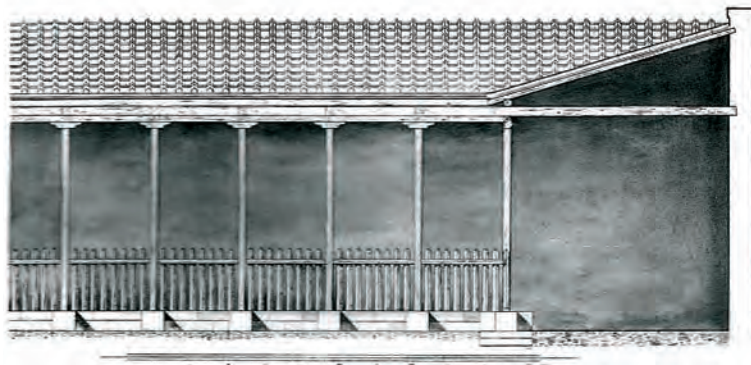
Περίφραξη και στοές

Μια πρώτη διευθέτηση του άνω ανδῆρου, που ήταν διαμορφωμένο σε έναν μεγάλο ορθογώνιο χώρο (διαστ. 107x69,30 μ.) με μια ξύλινη περίφραξη στα ανατολικά, νότια και δυτικά, θα μπορούσε χρονολογικά να αναχθεί ήδη στον 4ο αι. π.Χ.⁸⁴ (βλ. Εικ. 10). Σκοπός ήταν να αποκλειστεί και να προστατευτεί η περιοχή του ιερού άλσους, που ήταν ανοιχτή προς τον ναό του μεσαίου ανδῆρου. Μια τέτοια διαμόρφωση επιβεβαιώνεται από τις ρομβοειδείς και τετράγωνες εγκοπές που υπάρχουν σε ορισμένες λιθοπλίνθους, οι οποίες προορίζονταν για την

Εικ. 51. Πανοραμική άποψη του άνω (I) ανδῆρου. Διακρίνεται στο μέσον ο δωρικός ναός Α του Ασκληπιού και γύρω του τα λείψανα της πόσχημης στοάς.

Εικ. 52. Σχεδιαστική αναπαράσταση της πρώτης στοάς με το ξύλινο κιγκλίδωμα (δρύφακτον) στο άνω (I) άνδηρο (από Herzog - Schazmann 1932).

υποδοχή ξύλινων στύλων, ακολουθώντας την κοινή πρακτική στις περιφράξεις τόσο κατά την αρχαιότητα, όσο και στους νεότερους χρόνους⁸⁵.

Ο Schazmann, εντούτοις, θεώρησε ότι αυτές οι εγκοπές εξυπηρετούσαν μια αρχική ξύλινη στοά⁸⁶, την οποία χρονολογούσε στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. (Εικ. 52). Συσχέτιζε επίσης την ξύλινη αυτή στοά με την πλατιά θεμελίωση σε σχήμα Π που περιέβαλλε το άνδηρο, καθώς και με τους παράλληλους προς αυτή τοίχους στα ανατολικά και τα δυτικά. Η κατασκευή αυτή θα έπρεπε, σύμφωνα με τον μελετητή, να ταυτιστεί με το *άβατον*⁸⁷. Η λύση όμως αυτή, που υποστηρίχτηκε από τον Schazmann, δύσκολα μπορεί να τεκμηριωθεί, τόσο εξαιτίας της απουσίας παραλλήλων, όσο και από τις δυσκολίες που δημιουργεί η αποκατάσταση.

Τα διαστήματα μεταξύ των κιόνων της στοάς θα έπρεπε να κλείνουν με ένα προστατευτικό δρύφακτον, που θα μετέβαλλε ουσιαδώς την ίδια τη λειτουργία της, καθώς θα απομόνωνε τον ίδιο τον χώρο της στοάς από τον κεντρικό υπαίθριο χώρο. Αλλά και η δημιουργία στο ανώτερο άνδηρο εγκαταστάσεων προορισμένων για την εγκοίμηση και τη θεραπεία δημιουργεί επίσης αμφιβολίες.

Ένα επιπρόσθετο στοιχείο, ενάντια στην αποκατάσταση του Schazmann, αποτελεί η παρουσία πολλών αρχιτεκτονικών μελών από τοπικό ασβεστολιθικό τραβερτίνη (αμυγδαλόπετρα), που ανήκουν σε μια μικρή περίπτωση δωρικού ρυθμού των αρχών του 3ου αι. π.Χ.⁸⁸. Τα μέλη, παρόμοια στη μορφή και το μέγεθος με εκείνα της στοάς του κατώτερου (III) ανδῆρου, ακολουθούν ένα μεταξόνιο, που σχεδόν συμπίπτει με εκείνο που υιοθετήθηκε αργότερα στην οικοδόμηση της μαρμαρίνης στοάς του πρώτου ανδῆρου, και ανήκουν προφανώς σε ένα αρχικό στωικό οικοδόμημα.

Προκύπτει συνεπώς για το ανώτερο άνδηρο, με βάση τα όσα αναφέρονται από τον Schazmann, μια επιπλέον οικοδομική φάση στις αρχές του 3ου αι. π.Χ., κατά την οποία έγινε η αντικατάσταση της αρχικής ξύλινης περιφράξης από μια δωρική στοά από αμυγδαλόπετρα σε σχήμα Π (μήκ. 177 και βάθ. 6 μ.), υπερυψωμένη σε κρηπίδα με τρεις αναβαθμούς. Τις θεμελιώσεις αυτής της στοάς ο Schazmann τις συσχέτιζε με την ξύλινη στοά. Οι μικρές διαστάσεις και οι μορφολογικές ιδιαιτερότητες των μελών που αποδίδονται στη στοά αυτή

αποκλείουν κάθε πιθανότητα να ανήκουν σε ναϊκό οικοδόμημα, άποψη που διατύπωσε ο Schazmann για δύο κομμάτια από γείσο και δύο τρίγλυφα⁸⁹, ακυρώνοντας τα μοναδικά αποδεικτικά στοιχεία που στήριζαν την υπόθεση της ύπαρξης στο ανώτερο άνδηρο, περί τα μέσα του 3ου αι. π.Χ., ενός προδρόμου του μεγάλου περίπτερου ναού του 2ου αι. π.Χ.

Η διαμόρφωση του πρώτου ανδρήρου στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. περιλάμβανε, πιθανότατα, μια μεγάλη υπαίθρια κεντρική πλατεία (διαστ. 78,70x60 μ.) που κατέλαβε τον χώρο του ιερού άλσους. Η πλατεία αρχικά υποστηριζόταν στα βόρεια από έναν αναλημματικό τοίχο, που αργότερα καταργήθηκε μερικώς από τις παρεμβάσεις του 2ου αι. π.Χ. Η περιοχή περικλειόταν στις τρεις πλευρές από μια δωρική στοά με ενιαίο χώρο, χωρίς δωμάτια στην πίσω πλευρά, ενώ η πρόσβαση στην πλατεία γινόταν μέσω δύο συμμετρικών πλευρικών διόδων που βρίσκονταν στα βόρεια άκρα της ανατολικής και της δυτικής πτέρυγας της στοάς⁹⁰.

Επομένως διαπιστώνεται, αντιθέτως από τις απόψεις των Herzog και Schazmann, ότι κατά το πρώτο μισό του 3ου αι. π.Χ. η μνημειακή διαμόρφωση του Ασκληπιείου είχε ουσιαστικά ολοκληρωθεί και περιλάμβανε και τα τρία άνδηρα, σύμφωνα με ένα οικοδομικό πρόγραμμα που παρέμεινε σε μεγάλο βαθμό αμετάβλητο, ακόμα και κατά τις μεταγενέστερες οικοδομικές φάσεις⁹¹.

Στο πρώτο μισό του 2ου αι. π.Χ. πραγματοποιήθηκαν στο άνω άνδηρο μεγάλα κατασκευαστικά έργα. Οι αναδιαμορφώσεις αυτές χρονολογούνται σε μια περίοδο κατά την οποία το Ασκληπιείο τέθηκε υπό την αιγίδα του Ευμένους Β΄, βασιλέως της Περγάμου (197-159 π.Χ.), οπότε, χωρίς αμφιβολία, το ιερό ωφελήθηκε από τις δωρεές του. Μέσα στα πλαίσια αυτής της οικοδομικής φάσης, αναδιαμορφώθηκε σε μεγάλο τμήμα ο αναλημματικός τοίχος μεταξύ του μεσαίου και του άνω ανδρήρου με την κατασκευή της μεγάλης αξονικής κλίμακας και του ενδιάμεσου διαζώματος. Ανακατασκευάστηκε με μάρμαρο η μεγάλη δωρική στοά σε σχήμα Π, με τη χρήση ενμέρει της θεμελίωσης της προηγούμενης οικοδομής από αμυγδαλόπετρα και με την προσθήκη στους εξωτερικούς τοίχους, στα ανατολικά (Εικ. 53) και στα δυτικά, δύο σειρών δωματίων στην πίσω πλευρά.

Εικ. 53. Η ανατολική πτέρυγα της στοάς στο άνω (I) άνδηρο.

Η περιοχή, στην οποία στο παρελθόν βρισκόνταν οι πλευρικές δίοδοι, αναδιαμορφώθηκε με την κατασκευή δύο μεγάλων αιθουσών, οι οποίες διέκοπταν τις πτέρυγες της στοάς κοντά στα βόρεια άκρα τους⁹².

Παραμένει ασαφής η χρήση των πίσω δωματίων των στοών, ανατολικά και δυτικά, που στην παρούσα φάση φαίνεται να είναι έντεκα σε κάθε πλευρά, με κάτοψη περίπου τετράγωνη (4,55x4,75 μ.). Το μέγεθος και η κανονικότητα των δωματίων υποδεικνύουν ότι πιθανώς προορίζονταν για τελετουργικές συνεσιτιάσεις (*έστιατόρια*), πολύ συνηθισμένες στα ελληνικά ιερά. Οι εσωτερικές διαστάσεις των δωματίων είναι σχεδόν ίδιες με εκείνες των εστιατορίων στο Αφροδίσειον, στη συνοικία του λιμένος στην πόλη της Κω⁹³, και είχαν τη δυνατότητα να δεχτούν επτά κλίνες συμποσίων με 140 θέσεις συνολικά. Αποτελώντας μια εγκατάσταση αντάξια της σημασίας του ιερού, έρχονται να προστεθούν στο αρχαιότερο εστιατόριο, που βρίσκεται στο μεσαίο άνδρηο (II), το κτήριο D1 (βλ. παραπάνω, 50 κ.ε.).

Μεταγενέστερες κτηριακές επεμβάσεις, που σχετίζονται με τη στοά του άνω ανδρήρου, συνεχίζονται και μέχρι τα τέλη της ύστερης αρχαιότητας. Οι επισκευές της μαρμάρινης κιονοστοιχίας και οι εκτεταμένες ανακατασκευές των δωματίων στην πίσω πλευρά των στοών καθιστούν πολύ δύσκολη την ερμηνεία και ταύτιση των κτηριακών λειψάνων. Η σημερινή κατάστασή τους σχετίζεται κατά μεγάλο μέρος με τις ύστερες φάσεις. Τα πίσω δωμάτια στα ανατολικά και τα δυτικά έχουν επεκταθεί σε μεγαλύτερο βάθος με την προσθήκη μικρότερων δωματίων πίσω από τα αρχικά, ενώ η ουσιαστική αλλαγή στους διαχωριστικούς τοίχους εντός των ίδιων δωματίων μπορεί να μετέβαλε σταδιακά την ίδια τη χρήση του κτίσματος.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ελεύθερη κλίμακα στην πορεία προς τον απομακρυσμένο ελληνιστικό ναό που αποκαλύφθηκε κατά την ανασκαφή του R. Herzog, στη νότια πλευρά του ανώτατου ανδρήρου (Εικ. 58). Όπως επισημαίνει ο W. Ehrhardt, η ύπαρξη ενός δεύτερου προπύλου στη θέση της κλίμακας είναι πιθανή. Οι λατρευτικοί όροι που εκτίθενται στην Επιγραφική Συλλογή (βλ. παρακάτω, 105) προέρχονται από το Ασκληπιείο και συνδέονται με άλλες θεότητες, δίνουν μια ιδέα για το εύρος των θρησκευτικών δραστηριοτήτων στον περιβάλλοντα χώρο του ιερού συγκροτήματος

Ο δωρικός ναός Α

Η πλέον σημαντική επέμβαση του οικοδομικού προγράμματος του 2ου αι. π.Χ. αφορά στην κατασκευή, πάνω στον κεντρικό άξονα του ανδρήρου, του ναού Α⁹⁴ (Εικ. 54 και 55). Πρόκειται για έναν περίπτερο, μαρμάρινο, δωρικού ρυθμού ναό (διαστ. 15,96x31,17 μ.), που χτίστηκε γύρω στο 170-160 π.Χ. και είναι μέσα στον ελληνικό κόσμο ο μεγαλύτερος από τους ναούς που ήταν αφιερωμένοι στον Ασκληπιό. Το κτίσμα, ικανοποιώντας τις σκηνογραφικές απαιτήσεις του ανδρωπού συγκροτήματος,

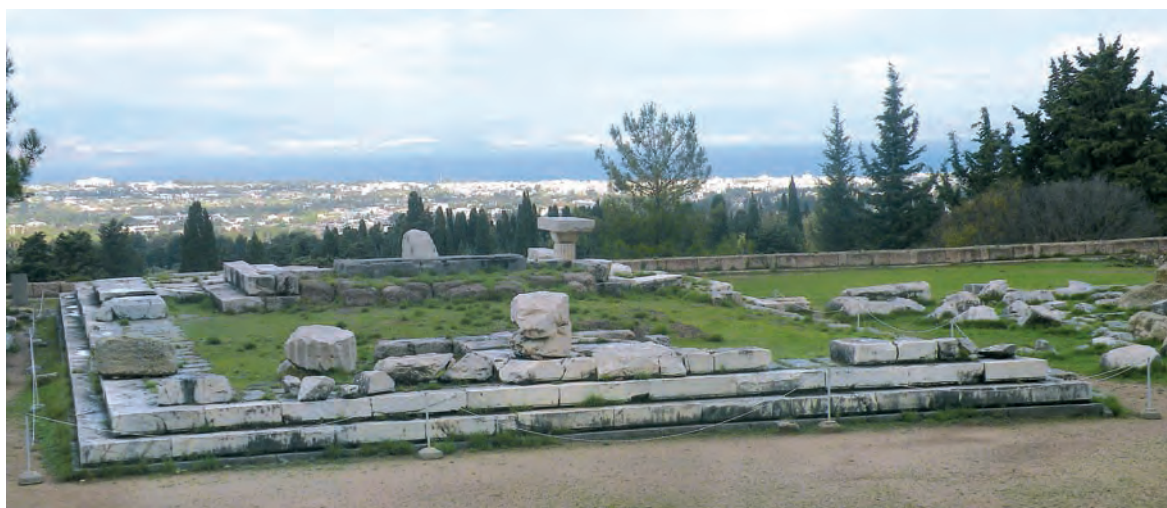
έχει προσανατολισμό προς βορρά (με κλίση 25° μοιρών προς τα ανατολικά) και στερείται βωμού.

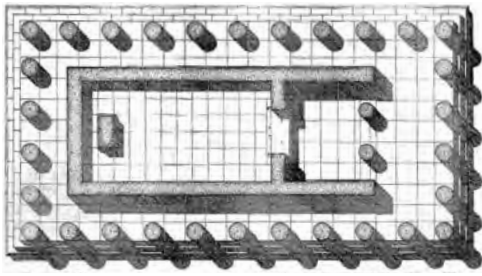
Ο ναός είναι εξάστυλος περίπτερος, με έντεκα κίονες στις μακρές πλευρές (Εικ. 56). Αποτελείται από δικιόνιο πρόναο εν παραστάσι και μεγάλο σηκό (διαστ. 7,22x13,54 μ.). Στο εσωτερικό του σηκού υπήρχε η βάση (μήκ. περίπου 2,50 και πλ. 1,30 μ.) για περισσότερα από ένα λατρευτικά αγάλματα, πιθανότατα του Ασκληπιού και της Υγείας. Το ύψος του ναού ανερχόταν σχεδόν στα 15 μ. στην κορυφή του αετώματος, ήταν κατασκευασμένος από λευκό ντόπιο μάρμαρο, η θεμελίωσή του ήταν από βασαλτικό τόφο (μαλακόπετρα) και η ευθυνηρία από μελανόκυανο λίθο.

Ο ναός Α εκλαμβάνεται από τους μελετητές ως δείγμα κλασικισμού, τόσο για την επιλογή του δωρικού ρυθμού, που θεωρείται για την εποχή παρωχημένος, αν και ευρέως διαδεδομένος κατά τη μέση ελληνιστική περίοδο, όσο και για τις μορφολογικές ιδιαιτερότητες που αποπνέουν συντηρητισμό, χαρακτηριστικό γνώρισμα της τοπικής αρχιτεκτονικής. Η εμμονή στα αρχαιότερα αισθητικά πρότυπα έχει ερμηνευτεί

Εικ. 54. Αναπαράσταση του ναού Α του Ασκληπιού (από Livadiotti 2006).

Εικ. 55. Ο ναός Α του Ασκληπιού.

Εικ. 56. Κάτοψη του ναού Α του Ασκληπιού (από Herzog - Schazmann 1932).

ως συνειδητή προσπάθεια να σταλεί προς τα έξω το μήνυμα ότι το Ασκληπιείο της Κω, που ανταγωνιζόταν το αρχαιότερο, ομώνυμο της Επίδαυρου, εντασσόταν στην ίδια παράδοση. Πέρα όμως από τις επιφανειακές αναλογίες (αριθμός κιόνων στην περίσταση και σιγκός χωρίς οπισθόδομο), στοιχεία που οφείλονται ενμέρει στις αλλαγές που προέκυψαν στη δωρική αρχιτεκτονική κατά τον 4ο αι. π.Χ., το κτήριο, μοναδικό μεταξύ των αρχιτεκτονημάτων της περιοχής εξαιτίας της περιστασης, παρουσιάζει μορφολογικά χαρακτηριστικά που ταιριάζουν απολύτως με την κωακή δραστηριότητα του 2ου αι. π.Χ. Για τον λόγο αυτό, οι όποιοι τυπολογικοί παραλληλισμοί γίνονται από ορισμένους μελετητές με τους ναούς της Αθηνάς Πολιάδος στην Πριήνη, των μέσων του 4ου αι. π.Χ., ή της Αθηνάς στην Πέργαμο, των αρχών του 3ου αι. π.Χ., κρίνονται ως ήσσονος σημασίας.

Το οικοδόμημα διαπνέεται αναμφίβολα από την πρόθεση για μνημειακότητα, η οποία εκφράζεται αφενός με την υιοθέτηση της τυπολογίας της περιστασης και αφετέρου από τις διαστάσεις, κατά 1/3 μεγαλύτερες από εκείνες του ναού του Ασκληπιού στην Επίδαυρο (11,76x23,06 μ. οι διαστάσεις του στυλοβάτη στον ναό της Επίδαυρου, 15,96x31,17 μ. στον ναό της Κω). Τα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά του επιβεβαιώνουν ακόμη περισσότερο την ένταξη της κωακής αρχιτεκτονικής δημιουργίας αυτής της περιόδου στο ρεύμα της μέσης ιωνικής κοινής των ελληνικών πόλεων της απέναντι ακτής, καθιστώντας καλύτερα κατανοητές, μέσα σε αυτό το περιβάλλον, τις ιδιαιτερότητες που έχουν κατά καιρούς επισημανθεί από τους μελετητές.

Με την πρόσοψη ασυνήθιστα προς τον βορρά, προς την κλίμακα και την πλατεία του βωμού στο μεσαιό άνδηρο, ο ναός Α επιστέγαζε το ανδηρωτό συγκρότημα του ιερού, προσφέροντας στον επισκέπτη που έφτανε στο Ασκληπιείο μίαν εντυπωσιακή άποψη του ιερού χώρου.

Η συγκεκριμένη θέση ανέγερσης, η μνημειακότητα της οικοδομικής επέμβασης, αλλά, πάνω από όλα, η απουσία του βωμού οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο ναός Α, πολύ περισσότερο από χώρος λατρείας, ήταν ένας ναός-θησαυρός⁹⁵ με προορισμό, εκτός από τη στέγαση των λατρευτικών αγαλμάτων στο εσωτερικό του, τη διαφύλαξη των πολύτιμων αναθημάτων του ιερού.

Η επιβίωση του ναού Β, η ανωδομή του οποίου επισκευάστηκε τα ίδια χρόνια, καθώς και η ανακατασκευή του βωμού, που απέκτησε μια περισσότερο μνημειακή μορφή, αποτελούν ένα ακόμη επιχείρημα ότι ο ναός του Ασκληπιού, ο οποίος στέγαζε το λατρευτικό άγαλμα, ήταν ακόμη το κτήριο Β και ότι οι θυσίες συνέχισαν να προσφέρονται στον απέναντι από αυτόν ευρισκόμενο βωμό.

Στον πρόναο του ναού Α κτίστηκε κατά τη μεσαιωνική εποχή μια μικρή βυζαντινή εκκλησία, η οποία, οικοδομημένη με αρχιτεκτονικά μέλη που διηρπάγησαν από το αρχαίο κτήριο, κατεδαφίστηκε για να καταστεί δυνατή η ολοκλήρωση της ανασκαφής⁹⁶. Από την εκκλησία σώζεται μέχρι σήμερα η αγία τράπεζα, ορατή στην ανατολική πλευρά του προνάου (Εικ. 57).

Εικ. 57. Η αγία τράπεζα της βυζαντινής εκκλησίας στον πρόναο του δωρικού ναού Α.

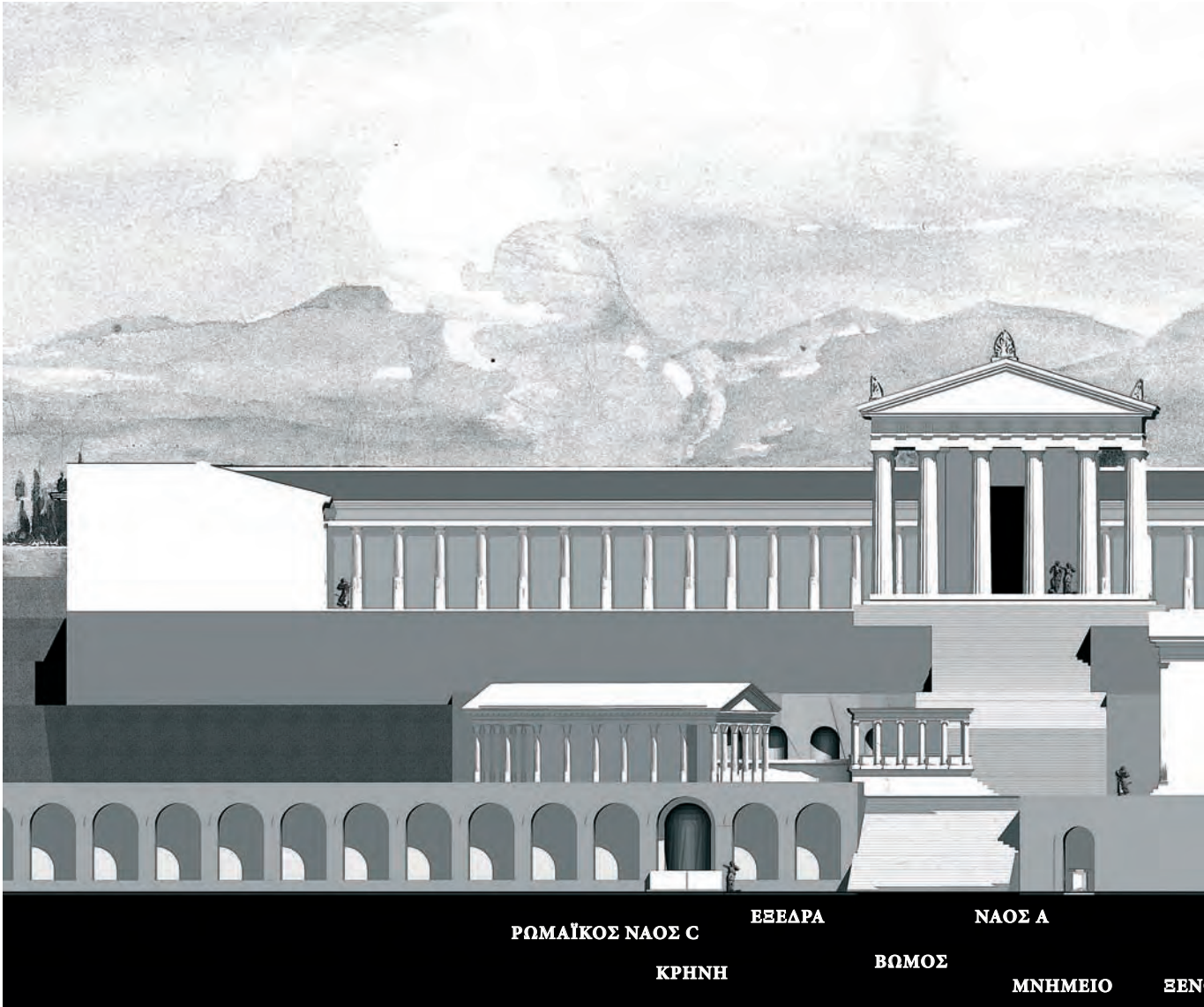
Νότια και σε σημαντική απόσταση από το άνω άνδρηρο, απομονωμένος ψηλά στην πλαγιά του λόφου του Ασκληπιείου, βρίσκεται ένας αταύτιστος μικρός ελληνοιστικός ναός, αδημοσίευτος μέχρι σήμερα⁹⁷. Η σχέση του με τα λοιπά κτήρια της περιοχής παραμένει αδιευκρίνιστη (Εικ. 58).

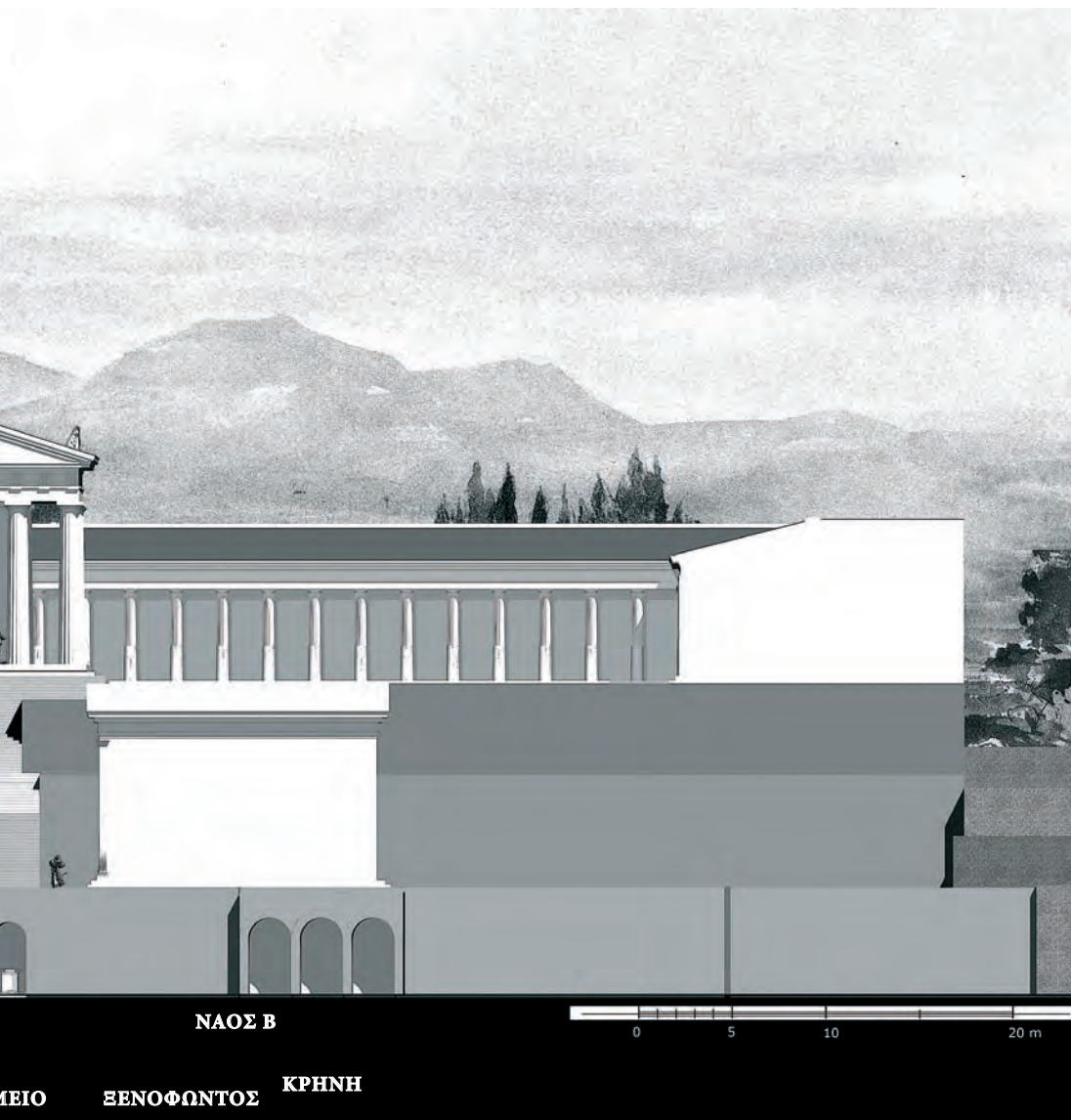
Αν επανεξετάσουμε την οικοδομική ιστορία του ιερού, γίνεται σαφές ότι η αρχική οργανική διαμόρφωση του συγκροτήματος ανάγεται στο πρώτο μισό του 3ου αι. π.Χ., αν και η αρχιτεκτονική αυτής της περιόδου δεν έχει τον μνημειακό χαρακτήρα του επόμενου αιώνα. Ειδικότερα, η εξέταση των αρχιτεκτονημάτων αναδεικνύει την αυστηρή λειτουργική διαίρεση του συγκροτήματος, που γίνεται κατανοητή από την ίδια τη διάταξη σε άνδρηρα.

Αρχικά υπήρχε το ιερό άλσος, και η περιοχή του ανώτερου (I) ανδρήρου σεβόταν αυτή την ιδιαίτερη κατάσταση. Πρώτα με μια απλή ξύλινη περίφραξη και μετά, ήδη από τον 3ο αι. π.Χ., περικλειόμενο από στοές, το άνω άνδρηρο αποτελούσε την κατεξοχήν ιερή περιοχή. Αμέσως πιο κάτω ήταν το μεσαίο (II) άνδρηρο, μικρότερης έκτασης, στο οποίο, ήδη από τον 4ο αι. π.Χ., υπήρχε ένας βωμός. Μαζί με την κατασκευή των στοών στο άνω άνδρηρο, εμπλουτίζεται και το μεσαίο με έναν νέο βωμό, έναν ναό, ένα εστιατόριο και με πολύτιμα αναθήματα, ενμέρει εκτεθειμένα στο ύπαιθρο και και ενμέρει στεγασμένα σε κτήρια που κατασκευάστηκαν ειδικά για την περίσταση, επιβεβαιώνοντας την άποψη ότι το μεσαίο άνδρηρο προοριζόταν αποκλειστικά για τη λατρεία. Τέλος, το χαμηλότερο άνδρηρο, οικοδομημένο, κατά τα φαινόμενα, μετά τα τέλη του 3ου αι. π.Χ., συγκεντρώνει τις εγκαταστάσεις που προοριζόνταν για τη θεραπεία και το τελετουργικό της εγκοίμησης. Πολυάριθμες κρήνες, που τροφοδοτούνταν με σωλήνες που κατέβαιναν από τους γύρω λόφους, καθώς και οι στοές με τα πίσω δωμάτια που λειτουργούσαν στην αρχή, όπως και στις επόμενες φάσεις, ως *άβατον*, είχαν δημιουργηθεί με σκοπό την εξυπηρέτηση και τη φιλοξενία των πολυάριθμων προσκυνητών. Μετά την επέμβαση

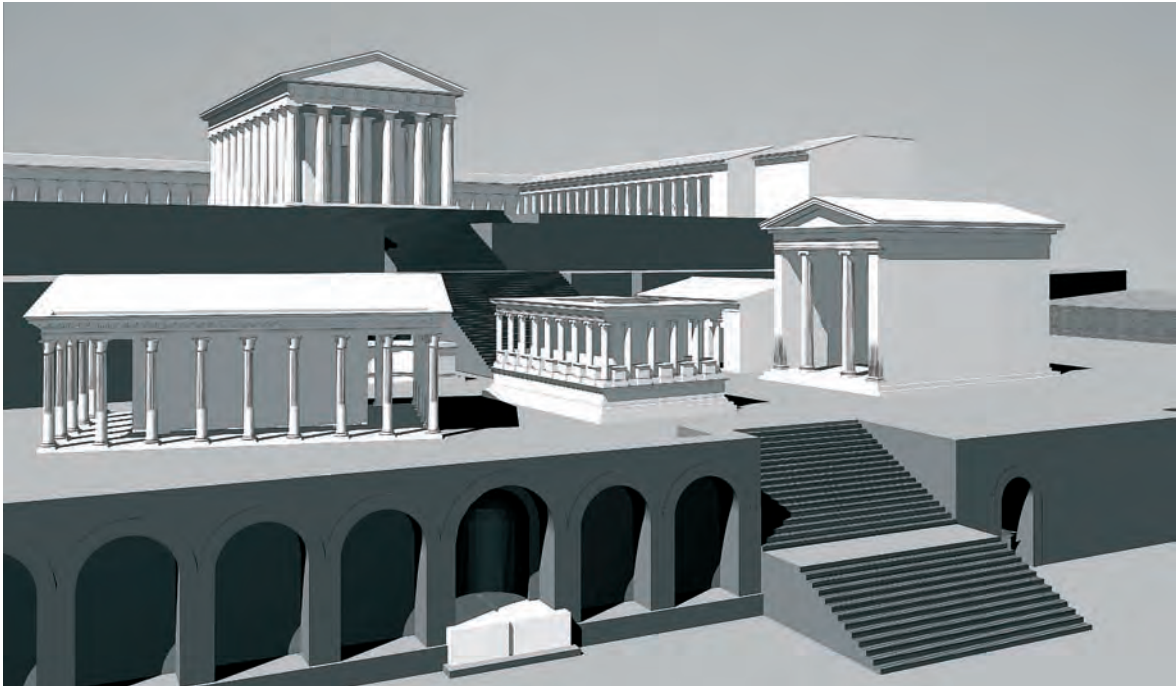

Εικ. 58. Ο μικρός ελληνοιστικός ναός στη λοφοπλαγιά του Ασκληπιείου.

Εικ. 59. Τρισδιάστατες αναπαραστάσεις του μνημειακού συγκροτήματος κατά τον 2ο-3ο αι. μ.Χ. Επάνω: Από το κάτω (III) προς το άνω (I) άνδρηο. Κάτω: Τομή του συγκροτήματος (από De Mattia 2012).

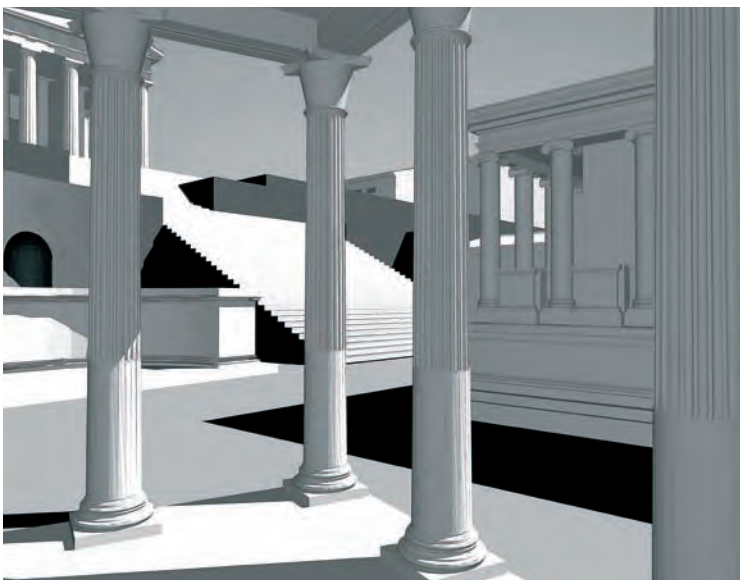

Εικ. 60. Τρισδιάστατη αναπαράσταση του μνημειακού συγκροτήματος (άνδρα III-I) κατά τον 2ο-3ο αι. μ.Χ. (από De Mattia 2012).

του 3ου αι. π.Χ., είναι απολύτως σαφές ότι υπήρξε μια καθαρή διαφοροποίηση και κατανομή κατά άνδρα των προβλεπόμενων λειτουργιών (I. Ιερός χώρος, II. Λατρεία, III. Εγκοίμηση και φιλοξενία) (βλ. Εικ. 60 και 61).

Εικ. 61. Τρισδιάστατη αναπαράσταση του μνημειακού συγκροτήματος (άνδρα III-I) κατά τον 2ο-3ο αι. μ.Χ. Άποψη από το περό του κορινθιακού ναού προς τη μνημειακή κλίμακα (από De Mattia 2012).

Από τη μελέτη των δεδομένων που υπάρχουν στη διάθεσή μας, προκύπτει ότι το κύρος και η αίγλη του Ασκληπιείου έφτασαν στο αποκορύφωμά τους τον 2ο αι. π.Χ., και αυτή η ακμή αντανakλάται και στις παραστάσεις των νομισμάτων της Κω, όπου για πρώτη φορά στα αργυρά τετράβολα απεικονίζεται η κεφαλή του Ασκληπιού, που αντικατέστησε την παλαιά κοπή με την κεφαλή του Ηρακλή⁹⁸. Η περίοδος της ανθηρής δραστηριότητας φαίνεται ότι συνεχίζεται

και κατά τη διάρκεια του 1ου αι. π.Χ., όπως μαρτυρούν οι βάσεις των αγαλμάτων ρωμαίων και ντόπων ευεργετών.

Για το κόστος της κατασκευής και της λειτουργίας των μνημειακών εγκαταστάσεων δεν σώθηκαν σχετικές επιγραφικές μαρτυρίες. Τα λειτουργικά έξοδα του Ασκληπιείου καλύπτονταν από το ιερό ταμείο, τον Θεσαυρό, καθώς και από βασιλικές ευεργεσίες ή εισφορές πιστών. Αξίζει να τονιστεί ότι το ιερό δεν διέθετε (ή τουλάχιστον δεν έχουν εντοπιστεί μέχρι σήμερα) δικό του γυμνάσιο, στάδιο ή θέατρο, όπως συμβαίνει στην Επίδαυρο,

γεγονός που μπορεί να σημαίνει ότι οι εκδηλώσεις που σχετίζονταν με τα Μεγάλα Ασκληπιεία λάμβαναν χώρα στην πόλη, που άλλωστε δεν ήταν τόσο πολύ μακριά και, επιπλέον, διέθετε εντυπωσιακές εγκαταστάσεις: τρία γυμνάσια με τις παλαιότερες τους –ανάμεσά τους ξεχωρίζει για τις διαστάσεις του το Δυτικό Γυμνάσιο, που το καθιστούν ένα από τα μεγαλύτερα γυμνάσια που ήρθαν ποτέ στο φως σε ελληνική πόλη–, το στάδιο και, τέλος, το θέατρο, του οποίου το εύρος στο άνω κοίλο στα ρωμαϊκά χρόνια είχε διάμετρο περίπου 108 μ. Πρόκειται στην πραγματικότητα, συγκρινόμενες με το μέγεθος της πόλης, για επιβλητικές κατασκευές, οι οποίες έχουν λόγο ύπαρξης μόνο σε σχέση με τις ανάγκες του μεγάλου πανελληνίου ιερού.

Το Ασκληπιείο, όπως άλλωστε και το νησί της Κω, υπέστη τις καταστροφικές συνέπειες πολλών και διαδοχικών σεισμών. Τα ολέθρια αποτελέσματα του σεισμού του 1ου αι. π.Χ. (Ευσέβιος, *Χρον.*, έκδ. Schoene, II, 145 (i) στη λατινική εκδοχή του Ιερωνύμου) έδωσαν, κατά μία παλαιότερη άποψη, στον Αύγουστο την ευκαιρία να δείξει τη γενναιοδωρία του, και για τις ευεργεσίες του αυτές έλαβε τον τιμητικό τίτλο του *κτίστου*. Με τον Αύγουστο όμως συνδέεται, σύμφωνα με τις πηγές, και η πρώτη ληλασία των καλλιτεχνικών θησαυρών του χώρου. Με την καταβολή του ποσού των 100 ταλάντων (= 600.000 δραχμές) ως εξοικονόμηση του οφειλόμενου φόρου για το έτος 30 π.Χ., ο περίφημος πίνακας της Αναδυομένης Αφροδίτης, έργο του Απελλή, στάλθηκε στη Ρώμη προκειμένου να διακοσμήσει τον ναό της λατρείας του αυτοκράτορος, επειδή η Αφροδίτη-Venere θεωρούνταν η πρόγονος της gens Julia, του αυτοκρατορικού γένους των Ιουλίων (Στράβων XIV 2.19. Πλίνιος, *Nat. Hist.* XXXV.91. Οβίδιος, *Tristia* II, 261).

Την αποκατάσταση των ζημιών που προκλήθηκαν από τον άλλο καταστροφικό σεισμό του έτους 142 μ.Χ. ανέλαβε οικονομικά ο αυτοκράτωρ Αντωνίνος ο Ευσεβής (138-161 μ.Χ.), σε ευεργεσία του οποίου οφείλεται και η ανέγερση του ναού C στο μεσαίο άνδηρο⁹⁹.

Το Ασκληπιείο παρέμεινε ενεργό κέντρο λατρείας για δύο ακόμη αιώνες, όπως αποδεικνύεται από έναν θησαυρό νομισμάτων του 4ου αι. μ.Χ., που βρέθηκε στα ύστερα δωμάτια της στοάς του άνω (I) ανδρήρου.

Οι καταστροφικοί σεισμοί του 469 μ.Χ., την περίοδο του αυτοκράτορος Λέοντος του Α', αλλά κυρίως αυτός του έτους 554 μ.Χ., την εποχή του Ιουστινιανού, που έχει γίνει γνωστός μέσα από τη φοβερή αφήγηση του Αγαθία (*Βυζ. Ίστ.* III, 98), φαίνεται πως προκάλεσαν την ερήμωση του ιερού. Ορισμένα παλαιοχριστιανικά αρχιτεκτονικά μέλη επιβεβαιώνουν ότι η νέα χριστιανική λατρεία κατέλαβε τον χώρο κατά τη διάρκεια του 5ου αι. μ.Χ.

Κατά τη μεσαιωνική περίοδο, στα χρόνια της Φραγκοκρατίας και των Ιωαννιτών ιπποτών, όπως ήδη αναφέρθηκε στην αρχή, κτίστηκε το ναύδριο της Παναγίας του Άλσους, που, σύμφωνα με τους κώδικες της Μονής του Αγίου Ιωάννη της Πάτμου, ήταν μετόχι της¹⁰⁰.

Informational text panel on the left wall, containing several columns of text.

Asylia and the Great Asclepieia > The Itinerary of the Theoroi

Η Ασυλία και τα Μεγάλα Ασκληπεία > Η πορεία των Θεωρών

Η Επιγραφική Συλλογή

01.25.12.23

ΑΣΥΛΙΑ
ASYLIA

Το «Μουσείο», στο οποίο εκτίθεται η Επιγραφική Συλλογή, βρίσκεται στην ανατολική πλευρά του αρχαιολογικού χώρου, ανατολικά του μνημειακού συγκροτήματος των Μεγάλων Θερμών, στην περιφερική, σκιερή και κατωφερή διαδρομή της εξόδου των επισκεπτών από τον αρχαιολογικό χώρο. Το οικοδόμημα σχεδιάστηκε από τον αρχιτέκτονα Mario Paolini και κτίστηκε σε δύο φάσεις με επίβλεψη των εργασιών από τον ίδιο. Στην πρώτη φάση κατασκευάστηκε μια δίχωρη οικία που χρησιμοποιήθηκε ως φυλάκιο και η οποία, μετά από έναν κτηριολογικό ανασχεδιασμό (Φεβρουάριος-Μάρτιος 1936), ενσωματώθηκε οργανικά στην κάτοψη ενός νέου, μεγαλύτερου κτίσματος και αποτέλεσε τη νότια πτέρυγά του. Το νέο κτήριο περιλάμβανε μια κεντρική στεγασμένη στοά σε σχήμα Π, με τοξοστοιχίες και αίθριο, και μια δεύτερη δίχωρη αίθουσα (παρόμοιας κάτοψης με την οικία του φύλακα) για μουσειακή χρήση, που αποτέλεσε τη βόρεια πτέρυγα του νέου κτίσματος.

Η αρχιτεκτονική σύνθεση της κεντρικής στοάς (με κεκλιμένη κεραμοσκεπή), με το αίθριο και τη συμμετρική προς τον άξονα Β.-Ν. διάταξη των περύγων του Μουσείου και του φυλακίου, παραπέμπει συνοπτικά στη διάταξη των στοών στον χώρο του Ασκληπείου. Η αρχιτεκτονική του κτηρίου εκφράζει τη χαρακτηριστική για την περίοδο της ιταλοκρατίας τάση προς τον εκλεκτικισμό, ο οποίος διαπιστώνεται στο μεγαλύτερο μέρος της ιταλικής αρχιτεκτονικής στα Δωδεκάνησα. Οι αρχικές όψεις της οικίας συνδύαζαν στοιχεία ανατολίτικου ρυθμού και τοπικής λαϊκής αρχιτεκτονικής (π.χ. οξυκόρυφα ανεστραμμένα τόξα στην απόληξη των πλαισίων των παραθύρων με τύμπανα στα υπέρθυρα και στα τετραγωνικής διατομής περβάζια). Μετά την αποπεράτωση των εργασιών, μια υδατοδεξαμενή κατασκευάστηκε στο μέσον του κεντρικού αιθρίου, που οριοθετείται από τη στοά και τις δύο πλευρικές αίθουσες.

Στην Επιγραφική Συλλογή του Ασκληπείου εκτίθενται σχεδόν αποκλειστικά επιγραφές που προέρχονται από την ανασκαφή του χώρου του Ασκληπείου. Η ειδική αυτή κατηγορία αρχαιολογικού υλικού αποτελεί έναν άμεσο, μοναδικό αφηγητή της ιστορικής διαδρομής του επιφανούς μνημείου.

Στόχος της έκθεσης είναι να παρουσιαστεί, μέσα από την επιλογή σημαντικών επιγραφών, η δραστηριότητα του ιερού τόσο σε πανελλήνιο, όσο και σε τοπικό επίπεδο. Στην πρώτη ενότητα (Βόρεια Αίθουσα, αριστερά στον επισκέπτη) παρουσιάζονται οι μαρτυρίες που σχετίζονται με τις λατρείες στον χώρο και τις κανονιστικές ρυθμίσεις που διήπαν την οργάνωση της θρησκευτικής-ιερατικής ζωής, ενώ στη δεύτερη ενότητα (Νότια Αίθουσα, δεξιά στον επισκέπτη) αναδεικνύονται θέματα που επιβεβαιώνουν την πανελλήνια αίγλη και ακτινοβολία του ιερού τόσο σε πολιτικό, όσο και σε κοινωνικό επίπεδο.

ΝΟΤΙΑ ΑΙΘΟΥΣΑ

Στη νότια αίθουσα εκτίθεται συνολικά δεκαέξι ενεπίγραφες στήλες. Οι αριθ. 1-6 αφορούν στην αναγνώριση της ασυλίας του Ασκληπιείου, οι αριθ. 7-8 είναι κατάλογοι των νικητών στους ιερούς αγώνες των Μεγάλων Ασκληπειών, οι αριθ. 9-13 αναφέρονται σε κώους ιατρούς, η αριθ. 14 σε έναν κώο δικασταγωγό, η αριθ. 15 σε έναν γλύπτη που άφησε την υπογραφή του σε ιδιωτικό ανάθημα του ιερού και, τέλος, η αριθ. 16 είναι ένα μοναδικό ιστορικό μνημείο που αφορά στις σχέσεις Κω και Καλύμνου.

ΑΣΥΛΙΑ - ΜΕΓΑΛΑ ΑΣΚΛΗΠΕΙΑ

Το έτος 242 π.Χ. η Κωσ διεκδικούσε την αναγνώριση της ασυλίας του Ασκληπιείου. Με τους *θεωρούς*¹⁰¹ της, όπως γενικά χαρακτηρίζονταν τα μέλη των αποστολών για την αναγγελία στο εξωτερικό των θρησκευτικών πανηγύρεων, γνωστοποιούσε επίσης στα βασίλεια και στις σημαντικότερες πόλεις του ελληνιστικού κόσμου την απόφαση του δήμου να οργανώσει προς τιμήν του θεού Ασκληπιού λαμπρούς ιερούς αγώνες με την επωνυμία Μεγάλα Ασκληπεία. Η πρόσκληση στην πεντετηρική πανήγυριν, προκειμένου να εξασφαλιστούν ειρηνικές συνθήκες για μεγάλη και απρόσκοπτη συμμετοχή, εμπεριείχε επίσης και το αίτημα της ιερής εκχειρίδας¹⁰².

Περισσότερα από σαράντα ψηφίσματα πόλεων και επιστολές βασιλέων, που διασώθηκαν επιγραφικά και επιβεβαιώνουν την πολύ θετική ανταπόκριση του αιτήματος, επιτρέπουν τη μελέτη, και έως έναν βαθμό την ανασύνθεση, του άριστα οργανωμένου και με ταχείς ρυθμούς πολιτικού εγχειρήματος. Η παλαιότερη συμπλήρωση στο κείμενο του νόμου (*IG XII 4, 207*) για την αμφίεση των θεωρών (*ιμάτια λευκά και στεφάνος θαλλού*) δεν γίνεται σήμερα αποδεκτή από την έρευνα.

Στο ψήφισμα της μακεδονικής πόλεως των Φιλίππων (*IG XII 4, 220 III.37*) προβάλλεται για μοναδική φορά η αιτιολογία ότι η αποστολή γίνεται *κατά τήμ μαντείαν*, δηλαδή με δελφικό χρησμό. Σύμφωνα με τη μελέτη των μαρτυριών, είναι πιθανό το ερώτημα για την υπόδειξη του λαμπρότερου τρόπου τιμής του Ασκληπιού στην Κω να κατατέθηκε από τους θεωρούς την περίοδο της εαρινής συνεδρίασης του σώματος των Αμφικτυόνων, τον Μάρτιο-Απρίλιο του 242 π.Χ., πριν ξεκινήσουν οι αποστολές στις ελληνικές πόλεις. Δεν χωρεί αμφιβολία ότι η πυθική χρησιμότητα συνέδραμε σημαντικά στη θετική απήχηση των αιτημάτων.

Η πρώτη διοργάνωση των Μεγάλων Ασκληπειών έλαβε χώρα τον Απρίλιο-Μάιο του έτους 241 π.Χ.

Η πορεία των γεωγραφικών μετακινήσεων των θεωρικών αποστολών, αν η κατεύθυνση στην ηπειρωτική Ελλάδα ήταν από βορρά προς νότο ή αντιστρόφως ή, ακόμη, αν η σειρά της αναγραφόμενης διαδοχής των ψηφισμάτων στις στήλες ανταποκρίνεται στο δρομολόγιο των επισκέψεων στις πόλεις, έχει απασχολήσει κατά καιρούς την έρευνα. Σύμφωνα με τα νεότερα στοιχεία (βλ. *IG XII 4, 216*, και παρακάτω, αριθ. 6), συνάγεται ότι κινήθηκαν προς διαφορετικές κατευθύνσεις οκτώ με διαφορετική σύνθεση ομάδες θεωρών.

Η ανασύνθεση του οδικού χάρτη των αποστολών, όπως αποτυπώνεται τελευταία από τον Klaus Hallof¹⁰³, περιλαμβάνει τις ακόλουθες διαδρομές:

Η πρώτη ομάδα, που αποτελείτο από τον Αριστόλογο Ζμένδρωνος ως αρχιθεωρό¹⁰⁴ και τους θεωρούς Μακαρέα Αράτου και Ηράκλειτο Τιμαίθου, επισκέφτηκε πόλεις της Πελοποννήσου, της κεντρικής Ελλάδας και της Μακεδονίας. Ξεκινώντας από τη Λακεδαίμονα (*IG XII 4, 215.I*), κατευθύνθηκε στη Μεσσήνη (*IG XII 4, 215.II*), τη Θέλφουσα (*IG XII 4, 215.III*), την Ήλιδα (*IG XII 4, 215.IV*) και την Αιγείρα (*IG XII 4, 215.V*). Στη συνέχεια έφτασε στα Μέγαρα (*IG XII 4, 216.IV*) και από εκεί, με πορεία προς τη Θεσσαλία, πέρασε από τις Φθιώτιδες Θήβες (*IG XII 4, 216.III*) και από άλλες πόλεις που δεν σώζονται τα ονόματά τους (*IG XII 4, 219*). Χωρίς το τρίτο μέλος, τον θεωρό Ηράκλειτο, η αποστολή με ταχείς ρυθμούς επισκέπτεται τους Γόννους της Περραιβίας (*IG XII 4, 216.I*), το μαγνησιακό Ομόλιον (*IG XII 4, 216.II*) και καταλήγει, με ενδιάμεσο σταθμό άγνωστη πόλη (*IG*

XII 4, 221.II), στην Πέλλα (IG XII 4, 221.I). Η ίδια ομάδα πέρασε πιθανώς και από άλλες θησαυλικές πόλεις που δεν είναι δυνατόν να ταυτιστούν με βεβαιότητα (IG XII 4, 217, 218.I-II).

Η πορεία στη Μακεδονία καταγράφεται σε τρεις συνεχείς σταθμούς, την Κασσάνδρεια (IG XII 4, 220.I), την Αμφίπολη (IG XII 4, 220.II) και τους Φιλίππους (IG XII 4, 220.III). Δεν αποκλείεται η ίδια ομάδα να κινήθηκε αργότερα σε πόλεις της Θράκης (IG XII 4, 224.I, 225;), μεταξύ αυτών και στη Μαρώνεια (IG XII 4, 224.II). Το όνομα του αρχιθεωρού Αριστολόχου (χωρίς πατρωνυμικό) και δεύτερο κατά σειρά συναντάται επίσης στα μέλη (θεωρούς) της αποστολής προς τον βασιλέα της Βιθυνίας Ζιαήλα (IG XII 4, 209, βλ. παρακάτω, αριθ. 5).

Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι από τη μακρά αυτή πορεία απουσιάζουν, τουλάχιστον επιγραφικά, η Βοιωτία και η Αθήνα.

Μια δεύτερη ομάδα, με αρχιθεωρό τον Επιδαύριο Νικάρχου και θεωρούς τους Φιλόφρονα Δαρδάνου και Σιμία Τιμασιφώντος, κατευθύνθηκε στη Δύση με προορισμό πόλεις της Ιταλίας και με πιθανούς ενδιάμεσους σταθμούς νησιά του Ιονίου Πελάγους, όπως η Κέρκυρα (IG XII 4, 220.IV) και η Λευκάδα (IG XII 4, 220.V). Οι μαρτυρημένες ιταλικές πόλεις είναι η Νεάπολις (IG XII 4, 221.III) και η Ελέα (IG XII 4, 221.IV). Ο ίδιος αρχιθεωρός, με ένα άλλο μέλος, τον θεωρό Σωσίστρατο Καφισίου, επισκέπτονται στη Σικελία την Καμάρινα (IG XII 4, 222) και τη Γέλα (IG XII 4, 223). Το όνομα του θεωρού Φιλόφρονα (χωρίς πατρωνυμικό) συναντάται επίσης και στην αποστολή προς τον βασιλέα Πτολεμαίο Γ' της Αιγύπτου (IG XII 4, 212).

Μια τρίτη ομάδα, με αρχιθεωρό τον Ιππότα Ιπποκρίτου και θεωρούς τους Αίσχρο Θευδότου και Επικλή Αγορακρίτου, επισκέφτηκε πόλεις της Μικράς Ασίας και των παρακείμενων νησιών: ιωνικές πόλεις (IG XII 4, 226.II, 226.VI, 226.VII, 227.III, 228.II?, 229), την Κίο (IG XII 4, 226.IV), την Κνίδο (IG XII 4, 226.V), δωρικές πόλεις (IG XII 4, 226.I, 227.I, 228.I;), την Καλχηδόνα (IG XII 4, 226.III), την Αιολίδα (IG XII 4, 226.IX, 226.XII, 227.II).

Μια τέταρτη ομάδα, με μαρτυρημένο μέλος μόνο τον αρχιθεωρό Ηριπίδα, επισκέφτηκε τις Κυκλάδες. Με ενδιάμεσους σταθμούς άγνωστες πόλεις (IG XII 4, 230.II), μαρτυρείται με ασφάλεια η επίσκεψη στη Μινώα της Αμοργού (IG XII 4, 230.III).

Μια πέμπτη ομάδα, της οποίας τα μέλη μαρτυρούνται επισφαλώς (Λυκόφρων Λυκέα ή Λυκόφρων και Λυκέας), κινήθηκε πιθανώς σε γείτονες περιοχές, στη Ρόδο (;) (IG XII 4, 232.I) και σε άλλες αταύτιστες πόλεις (IG XII 4, 232.II, 234).

Μια έκτη ομάδα, από τους (χωρίς πατρωνυμικό) Χάριππο, Δίωνα και Πλάτωνα, μετέβη στην Κρήτη, στις πόλεις Ίστρο (IG XII 4, 214.I), Φαιστό (IG XII 4, 214.II) και Ιεράπυτνα (IG XII 4, 214.III).

Μια έβδομη ομάδα, από τους (χωρίς πατρωνυμικό) Διόγειτο, Αριστόλοχο και Θεύδοτο, επισκέφτηκε τον βασιλέα της Βιθυνίας Ζιαήλα (IG XII 4, 209). Ο Διόγειτος αναφέρεται μεταξύ των απεσταλμένων και σε έναν άλλο βασιλέα, τον Σέλευκο Β' (IG XII 4, 210).

Τέλος, ο Φαίνις, ο Φιλόφρων και ο Αρχέπολις (όλοι χωρίς πατρωνυμικό) συγκροτούν την όγδοη θεωρική ομάδα προς την Αλεξάνδρεια, όπου έγινε δεκτή από τον βασιλέα Πτολεμαίο Γ' (IG XII 4, 212).

Οι φιλολογικές πηγές μνημονεύουν δύο ιστορικές παραβιάσεις του ασύλου του Ασκληπιείου. Η πρώτη σχετίζεται με τα γεγονότα του Α' μιθριδατικού πολέμου (Αππιανός, *Mithridatica* 23, 115.117, και *Bella civilia*, I, 11.102. Ιώσηπος, *Antiquitates Judaicae*, 12.112, 13.349-350), της καθόδου το 88 π.Χ. του Μιθριδάτη ΣΤ' του Ευπάτορος στο Αιγαίο κατά τις επιχειρήσεις εκδίωξης των Ρωμαίων από τη Μικρά Ασία.

Με την απειλή της καταστροφής από τον βασιλέα του Πόντου, οι Κώοι, σε αντίθεση με τους Περγαμηνούς, αρνήθηκαν να παραδώσουν τους Ρωμαίους που είχαν ζητήσει άσυλο στο ιερό του Ασκληπιού. Οι Κώοι δέχτηκαν να παραδώσουν στον Μιθριδάτη τον εγγονό της Κλεοπάτρας Γ', τον Αλέξανδρο, καθώς και τον θησαυρό του πολεμαϊκού θρόνου, ο οποίος είχε μεταφερθεί για φύλαξη στην Κω γύρω στο 102 π.Χ. Για χάρη των Ρωμαίων οι Κώοι δέχτηκαν επίσης να παραδώσουν και τα 800 τάλαντα των Ιουδαίων της Μικράς Ασίας, που είχαν επίσης κατατεθεί για ασφάλεια στο Ασκληπιείο.

Η δεύτερη περίπτωση παραβίασης της ασυλίας ανάγεται στην περίοδο της διαμάχης για επικράτηση μεταξύ του Μάρκου Αντωνίου και του Οκταβιανού. Ο συγκλητικός Πούπλιος

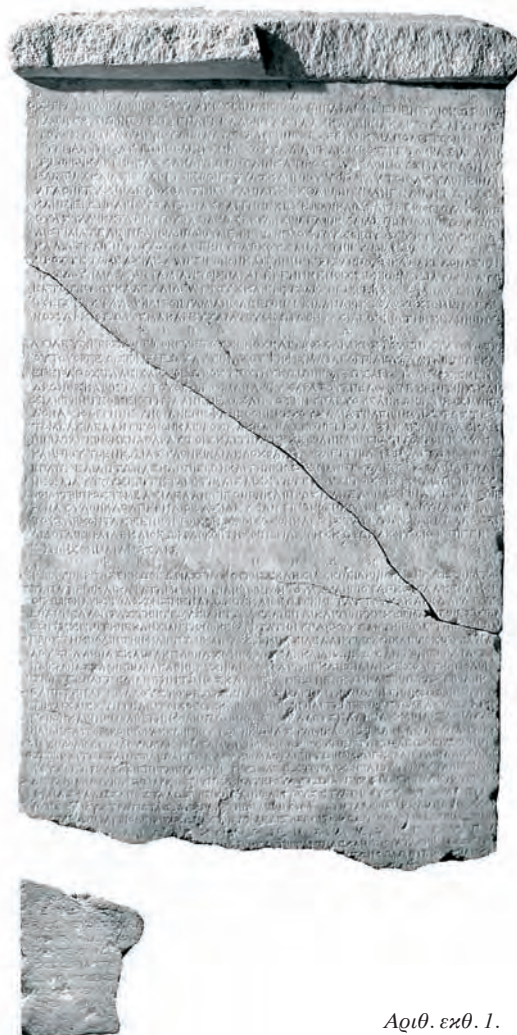
Τουρούλλιος (Publius Turullius), ένας από τους δολοφόνους του Ιουλίου Καίσαρος, προκειμένου να ενισχύσει τον στόλο του φίλου του Μάρκου Αντωνίου, εξασφαλίζοντας ξυλεία για την κατασκευή πλοίων, κατέκοψε, ενάντια στην ιερή απαγόρευση, τα κυπαρίσσια του άλσους. Οι πηγές (Valerius Maximus I, Ia. Δίων Κάσσιος 51.8.2) αναφέρουν ότι, μετά την ήττα του Μάρκου Αντωνίου στο Άκτιο (31 π.Χ.), ο Τουρούλλιος, με αντάλλαγμα τη ζωή της Κλεοπάτρας, παραδόθηκε στον Οκταβιανό. Με πρόσχημα την κοπή των κυπαρισσιών του ιερού άλσους, ο νεαρός Αύγουστος τον καταδίκασε σε θάνατο, επικαλούμενος απονομή της δικαιοσύνης ως προς τον θεό αλλά και ως προς τον ίδιο.

Το 23 μ.Χ., όταν αυτοκράτωρ ήταν ο Τιβέριος, η Κως μαζί με τη Σάμο, σύμφωνα με τη μαρτυρία του ρωμαίου ιστορικού Τάκιτου (*Annales* IV.14), ζήτησαν από τη σύγκλητο στη Ρώμη την αποκατάσταση της ασυλίας για το Ασκληπιείο και το Ηραίο αντιστοίχως. Η πρωτοβουλία αυτή σημαίνει ότι, για κάποιο χρονικό διάστημα πριν, η αναγνώριση του ασύλου είχε πάψει να ισχύει. Οι δύο αντιπροσωπίες, προκειμένου να επιτύχουν από τη Ρώμη ευνοϊκή αντιμετώπιση, επικαλέστηκαν την αρχαιότητα των αιτημάτων τους, μνημονεύοντας τις εποχές που η αμφικτυονία διευθετούσε τις ελληνικές υποθέσεις.

Σημαντικό ρόλο για την κατοχύρωση της ασυλίας του Ασκληπιείου με την παραχώρηση ατέλει-ας διαδραμάτισε την περίοδο του αυτοκράτορα Κλαυδίου (Tacitus, *Annales* XII.61) ο περιόφημος, με καταγωγή από την Κω, αυτοκρατορικός ιατρός, Γάιος Στερτίσιος Ξενοφών (παρακάτω, 89-90).

1. Ψηφίσματα πόλεων της Μακεδονίας (Κασσάνδρεια, Αμφίπολις, Φίλιπποι) και των Ιονίων Νήσων (Κέρκυρα, Λευκάς) για την αναγνώριση της ασυλίας του Ασκληπιείου (IG XII 4, 220). 242 π.Χ.

Σύμφωνα με το ψήφισμα, η θετική ανταπόκριση της Κασσάνδρειας στα αιτήματα της Κω –αναγνώριση της ασυλίας του ιερού του Ασκληπιού και συμμετοχή της στους αγώνες– αιτιολογείται από την εύνοια που σθεναρά επέδειξαν οι αιτούντες (*ἀπολογίζονται την εύνοιαν*), πρωτίστως προς τον βασιλέα Αντίγονο, ο οποίος έκανε ήδη αποδεκτό το αίτημα, όπως επίσης και προς την πόλη των Κασσανδρέων και τους λοιπούς Μακεδόνες. Η έγκριση του βασιλέως (*κατά την του βασιλέως βούλησιν*), στην οποία θα γίνεται διαρκής αναφορά στα ψηφίσματα των άλλων μακεδονικών πόλεων, αλλά απουσιάζει από το ψήφισμα της μακεδονικής πρωτεύουσας Πέλλας (βλ. παρακάτω, αριθ. 3) –επομένως η συνάντηση με τον βασιλέα προέκυψε αργότερα–, είναι προφανές ότι έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην ευνοϊκή αποδοχή των αιτημάτων της αποστολής στη Μακεδονία. Ο μνημονεύομενος βασιλεύς είναι ο Αντίγονος Β΄ Γονατάς (278/7-239 π.Χ.), γιος του Δημητρίου Πολιορκητή και εγγονός του Αντιγόνου του Κύκλωπος ή Μονόφθαλμου. Οι σχέσεις των Αντιγονιδών με την Κω έχουν

Αριθ. εκθ. 1.

μακρά διάρκεια. Είναι γνωστό ότι στον χώρο του Ασκληπείου ήταν εκτεθειμένος ο πίνακας του ζωγράφου Απελλή (Στράβων XIV 2.19) με την προσωπογραφία του βασιλέως Αντιγόνου Α' του Μονόφθαλμου (382-301 π.Χ.), την οποία ο Πλίνιος (*Nat. Hist.* XXXV.90) σχολιάζει με θαυμασμό, επειδή ο τρόπος απεικόνισης του βασιλέως έκρυβε το ελάττωμα του προσώπου του. Πέραν αυτού, στην Κω μαρτυρείται και επίσημη λατρεία του Αντιγόνου. Σε τρεις ιερούς κανονισμούς (*διαγραφαί*, βλ. παρακάτω, 97-98), που ρυθμίζουν την πώληση ιερατικού αξιώματος, δύο του Διονύσου Θυλλοφόρου (*IG XII 4, 304, α' μισό του 2ου αι. π.Χ.*, και 326, α' μισό του 1ου αι. π.Χ.) και μιας αταύτιστης θεότητας (*IG XII 4, 317, β' μισό του 2ου αι. π.Χ.*), μαρτυρείται ιερό του Αντιγόνου (*IG XII 4, 304*), *Ἀντιγονεῖον* (*IG XII 4, 317, 326*), που χρήζει επισκευής. Από τις επιγραφές απουσιάζει ο τίτλος «βασιλεύς». Δεν είναι βέβαιο αν πρόκειται για τον Αντίγονο Β' Γονατά (278/7-239 π.Χ.) ή για τον Αντίγονο Γ' Δώσωνα (229-221 π.Χ.), αν και ο δεύτερος φαίνεται μάλλον πιθανότερος. Η δημοφιλία του Δώσωνος στην περιοχή επιβεβαιώνεται και από την ιδιωτική ανάθεση στο Ασκληπείο ενός ανδριάντα του (*IG XII 4, 2.973II*). Έχει ξεχωριστό ενδιαφέρον ότι η λατρεία του Αντιγόνου στην Κω παραμένει ισχυρή και μετά τον αντιοχικό πόλεμο (192-190 π.Χ.).

Η έκδοση ψηφίσματος μόνο από τη βουλή και όχι από τον δήμο οφείλεται μάλλον στον περιορισμένο χρόνο παραμονής στην πόλη, που είχε στη διάθεσή της η αποστολή για την ικανοποίηση του αιτήματος.

Στους αξιωματούχους που ανέλαβαν τη διεκπεραίωση της υπόθεσης αναφέρονται οι στρατηγοί και οι νομοφύλακες. Η δύναμη της εκτελεστικής εξουσίας των τελευταίων είναι, όπως έχει επισημανθεί από την έρευνα, ιδιαίτερος αυξημένη στις πόλεις που ιδρύθηκαν από τους ελληνοιστικούς ηγεμόνες.

Μια ενδιαφέρουσα λεπτομέρεια του ψηφίσματος σχετίζεται με την υποδοχή και τη φιλοξενία των κών θεωρών¹⁰⁵. Εκτός από τη συνήθη αποζημίωση που προβλέπεται σε τέτοιες περιπτώσεις για την κάλυψη των εξόδων διαμονής, το λεγόμενο *ξένιον*, οι κανόνες φιλοξενίας περιλαμβάνουν και πρόσκληση στο *ἀρχηγέτειον*, τον χώρο λατρείας του ιδρυτή της πόλης, του βασιλέως Κασσάνδρου. Η νέα πόλη της Χαλ-

κιδικής, που ιδρύθηκε το 316 π.Χ. στη θέση της Ποτειδαιας (αποικίας των Κορινθίων), ήταν λόγω των ναυπηγείων που διέθετε στρατηγικής σημασίας για τους Αντιγονίδες. Οι σχέσεις της πόλης με τους τελευταίους, εξαιτίας της καταγωγής του ιδρυτή της από την αντίπαλη δυναστεία των Αντιπατριδών, διέρχονταν συχνά περιόδους εντάσεων.

Στην κατάληξη του ψηφίσματος, η θυσία *εις ενάτην σελήνην* ανακοινώνεται κατά τον τρόπο του τοπικού ημερολογίου, ότι η *πανήγυρις* στην Κω θα πραγματοποιηθεί σε εννέα σεληνιακούς μήνες, δηλαδή τον Μάιο του 241 π.Χ. Στο ψήφισμα της πόλης των Αμφιπολιτών, που βρισκόταν στην ανατολική Μακεδονία, στις όχθες του ποταμού Στρυμόνα, η δύναμη της αρχής του βασιλέως Αντιγόνου στην πόλη είναι άμεση και απόλυτη (*βασιλεύοντος Ἀντιγόνου*), ενώ απουσιάζει παντελώς κάθε αναφορά στους συνήθεις πολιτικούς θεσμούς. Αντ' αυτού προσδιορίζεται επακριβώς το έτος βασιλείας (41ο του Αντιγόνου), δηλώνονται ο βασιλικός επιστάτης, ο επώνυμος ιερέας του Ασκληπιού, καθώς και η ημερομηνία του ψηφίσματος κατά το τοπικό ημερολόγιο, η 19η του μηνός Γορπιαίου (δηλαδή τέλη Αυγούστου) του έτους 243/2 π.Χ. Στην αιτιολόγηση της έγκρισης των αιτημάτων προστίθεται και η βούληση του βασιλέως (*καθάπερ και ὁ βασι<λ>εὺς Ἀντιγονος προαιρείται*), ενώ γίνεται συγκεκριμένη αναφορά στο ομόφωνο αποτέλεσμα της ψηφοφορίας από την εκκλησία του δήμου: *ἐψηφίσθη παραπάσαις*.

Οι Φίλιπποι είναι η αρχαιότερη πόλη της ανατολικής Μακεδονίας και ιδρύθηκε το 356 π.Χ. από τον Φίλιππο Β'. Η θέση, που προγενέστερα ονομαζόταν Δάτος και Κορηνίδες εξαιτίας των πολλών πηγών (Αππιανός, *Bella civilia* IV, 13.105 κ.ε.), βρισκόταν κοντά στο Παγγαίον όρος με τα πλούσια μεταλλεία χρυσού και αργύρου (Στράβων VIIa, 1.34).

Η ασυνήθης έκφραση στην αρχή του κειμένου *ιερών* πρέπει, σύμφωνα με τον Kent Rigsby, να θεωρηθεί ως η «ετικέτα» αρχαιακής καταχώρισης του ψηφίσματος (σύμφωνα με το θέμα του το παρόν ψήφισμα ταξινομήθηκε στον «φάκελο» «Θρησκευτικές υποθέσεις»). Οι ίδιοι ταχείς ρυθμοί της αποστολής επέβαλαν και στους Φιλίππους την έγκριση μόνο από την εκκλησία, όπως προηγουμένως και στην Αμφίπολη.

Το ψήφισμα των Φιλίππων, όπως ήδη αναφέρθηκε, είναι το μοναδικό κείμενο που αναφέρεται στη *μαντείαν* ως δελφικό πρόσταγμα για το εγχείρημα της ασυλίας.

Η διάκριση στη διατύπωση ανάμεσα στους Έλληνες και τους Μακεδόνες, όπως και η χρήση του όρου *οικειότης*¹⁰⁶ στην περιγραφή των σχέσεων της πόλης με την Κω, επιβεβαιώνουν την επιβίωση προμακεδονικών στοιχείων στην πληθυσμακή σύνθεση της πόλης, με γνωστότερη τη μεγάλη ομάδα θασιακής καταγωγής.

Στο ψήφισμα προβλέπονται και όλα τα σχετικά με τη φιλοξενία και την αποζημίωση των θεωρών, καθώς και η πρόσκληση στο *πρυτανείον*.

Η πληροφορία στους τελευταίους τρεις στίχους του ψηφίσματος παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Η θεωρική αποστολή για λόγους ασφαλούς μετακίνησης θα συνοδεύεται μέχρι τη Νέαν Πόλιν (Νεάπολιν) –το λιμάνι των Φιλίππων (σημερινή Καβάλα), σε απόσταση 20 χλμ.– όχι από βασιλικά στρατιωτικά σώματα, αλλά από μισθοφόρους στην υπηρεσία των Φιλίππων. Είναι γνωστό ότι, σε πρεσβευτές και ξένους δικασταγωγούς, κατά τις μετακινήσεις τους σε επικίνδυνους δημόσιους δρόμους, διεντίθετο στρατιωτική συνοδεία.

Τα ψηφίσματα των Κερκυραίων και των Λευκαδίων σώζονται σε πολύ αποσπασματική μορφή.

Στα ψηφίσματα των πόλεων της Δύσης είναι κοινή η διατύπωση στην αρχή με την περιγραφή της παράστασης της σφραγίδας στον πάπυρο. Τα ψηφίσματα, κατά κανόνα έγγραφα δεμένα, παραλαμβάνονταν σφραγισμένα. Είναι πιθανόν ο αρχιθεωρός της δεύτερης ομάδας (βλ. παραπάνω, 73), που επισκέφτηκε την Ιταλία και τη Σικελία, να έδινε ιδιαίτερη σημασία σε αυτή τη λεπτομέρεια. Η αναφορά στο σύμβολο του γρύπα, στην περίπτωση της Κέρκυρας, προξενεί εντύπωση, καθόσον σύμβολο της Κέρκυρας είναι ο Πήγασος. Δεν αποκλείεται να πρόκειται για εσφαλμένη αναφορά του κώου αρχιθεωρού. Το σύμβολο του γρύπα απαντάνται στα νομίσματα του γειτονικού Δυρραχίου.

Ο βασιλεύς Αλέξανδρος του ψηφίσματος των Λευκαδίων είναι ο βασιλεύς των Μολοσσών της Ηπείρου Αλέξανδρος Β΄ (272-239 π.Χ.), ο οποίος είχε υπό την εξουσία του το νησί.

2. Επιστολή του βασιλέως της Αιγύπτου Πτολεμαίου Γ΄ (IG XII 4, 212). 242 π.Χ.

Με συντομία και χωρίς περιστροφές ο συντάκτης της επιστολής αποδέχεται την ασυλία και την πανήγυριν, ενώ ταυτοχρόνως επικαλείται τόσο το αμφικτυονικό ψήφισμα που υπέδειξε τον τρόπο τιμής του Ασκληπιού, όσο και τον πανελλήνιο χαρακτήρα του εγχειρήματος.

Αξίζει να σημειωθεί η αναφορά στο τέλος της επιστολής, που επιβεβαιώνει την ταύτιση του αποστολέα με τον Πτολεμαίο Γ΄ (247/6-221 π.Χ.). Πρόκειται για ένα μικρό θραύσμα της επιγραφής, που εντοπίστηκε πρόσφατα και στο οποίο αναφέρεται η ανταπόκριση των Κώων στη φιλική πρόσκληση του βασιλέως της Αιγύπτου να συμμετάσχουν στον αγώνα των τοπικών Πτολεμαίων που τελούνταν στην Ιερά Νήσο. Η περιοχή είναι γνωστή από τις πηγές ως Ιερά Νήσος Θεών Σωτήρων, εξαιτίας της λατρείας του Πτολεμαίου Α΄ και της συζύγου του.

Η συμπάθεια των Κώων προς τον βασιλέα της Αιγύπτου δηλώνεται και με την ίδρυση ανδριάντα (*ἡ εἰκὼν ἔστηκεν*) που στήθηκε προς τιμήν του.

Αιθ. εκθ. 2.

3. Οπισθόγραφη στήλη. Ψηφίσματα διαφόρων πόλεων για την αναγνώριση της ασυλίας του Ασκληπείου (IG XII 4, 221).

Α'. Μακεδονία: Πέλλα, άγνωστη πόλη.

Β'. Κάτω Ιταλία: Νεάπολις, Ελέα.

242 π.Χ.

Α'. Από την Πέλλα, πρωτεύουσα των Αντιγονιδών, δεν σώζονται άλλα ψηφίσματα. Από τα λοιπά σωζόμενα μακεδονικά ψηφίσματα που αναφέρονται στην ασυλία του Ασκληπείου της Κω (βλ. παραπάνω, αριθ. 1), μόνο από το ψήφισμα της Πέλλας απουσιάζει η αναφορά στην έγκριση του αιτήματος από τον βασιλέα Αντίγονο Γονατά. Στην Πέλλα έφτασαν τον μήνα Γορπαίο και στην Αμφίπολη στις 19 του ιδίου μήνα. Μεταξύ των δύο σταθμών πρέπει να συναντήθηκαν με τον βασιλέα κοντά στην Πέλλα και μετά να κατευθύνθηκαν προς την Κασσάνδρεια, την Αμφίπολη και τους Φιλίππους. Δεν αποκλείεται όμως πρώτα να απευθύνθηκαν στην πόλη και μετά να έλαβαν ακρόαση από τον βασιλέα. Σε όλες τις μακεδονικές πόλεις οι Κώοι υπογράμμιζαν την αφοσίωσή τους στον Αντίγονο, γεγονός που γενικά εντυπωσιάζει για πόλη που ήταν σύμμαχος των Πτολεμαίων.

Το επόμενο ψήφισμα της πλευράς Α', από το οποίο σώζονται μόνο τα τελευταία γράμματα της πόλης, συνδέεται ίσως με την Πύδνα (*[Πυδναίων]*).

Β'. Η επίσκεψη το 242 π.Χ. των κώων θεωρών στις πόλεις της Κάτω Ιταλίας και της Σικελίας συμπίπτει με τα ιστορικά γεγονότα του τελευταίου έτους του Α' καρχηδονιακού πολέμου. Σύμφωνα με τον Πολύβιο (I 20.14), κατά την έναρξη του πολέμου η Νεάπολις και η Ελέα, μαζί με τους Ταραντίνους και τους Λοκρούς μετέφεραν με τα πλοία τους, τις πεντηκοντόρους και τις τριήρεις, τους ρωμαίους συμμάχους τους.

Η παράσταση της σφραγίδας στο ψήφισμα της Νεαπόλεως εικονίζει μιαν ανδρική μορφή. Έχει προταθεί ο ήρωας Σέβιθος, που απεικονίζεται στα νομίσματα της Νεαπόλεως, απέναντι από έναν ταύρο. Αντιθέτως, στο ψήφισμα της Ελέας παριστάνεται μια καθιστή γυναικεία μορφή που ερμηνεύεται ως η νύμφη Ελέα ή ως η Περσεφόνη. Το αναφερόμενο σύμβολο δεν συμπίπτει ούτε με τον λέοντα των αρχαιότερων νομισμάτων της πόλης ούτε με την κεφαλή της Αθηνάς στα μεταγενέστερα.

Η θυσία αξίας τριών μων (120 δραχμές), που αναφέρεται στο ψήφισμα της Νεαπόλεως, προσφέρεται στον Ασκληπιό στην Κω άπαξ.

Στα ψηφίσματα των άλλων σικελικών πόλεων που σώζονται, της Καμάρινας (IG XII 4, 222) και της Γέλας (IG XII 4, 223), οι Κώοι απευθύνονται στις πόλεις ως «συννοικιστές»¹⁰⁷ στην ίδρυσή τους, μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα μνεία, αφού είναι γνωστό ότι συμμετείχαν στην ίδρυση των αποικιών υπό την αρχηγία του Τιμολέοντος. Οι αποικίες με τη μητρόπολη είναι συνδεδεμένες με ισοπολιτεία (ψήφισμα της Καμάρινας).

Οι σικελικές πόλεις, σύμφωνα με τα δύο τελευταία ψηφίσματα, διατηρούν λατρείες που παρέλαβαν από την Κω (*πάτριαι θυσίαι*) και προσκαλούν τους θεωρούς να συμμετάσχουν στις τοπικές πανηγύρεις.

4. Ψηφίσματα πόλεων της Πελοποννήσου για την αναγνώριση της ασυλίας του Ασκληπείου (IG XII 4, 215.): Λακεδαιμόνων, Μεσσήνη, Θέλουσα, Ήλις, Αιγείρα.

242 π.Χ.

Στο ψήφισμα των Λακεδαιμονίων με πολύ λακωνικό, συνοπτικό τρόπο δηλώνεται η αποδοχή από τη Σπάρτη όλων των αιτημάτων των Κώων, εκχειρία κατά την περίοδο την αγώνων και ασυλία για το ιερό.

Όταν έφτασαν οι κώοι θεωροί στη Σπάρτη, επικρατούσε στην πόλη αναβρασμός από την αναχρονιστική ιδεολογία που προωθούσε ο πρόσφατα ανακηρυγμένος βασιλεύς Άγις ο Δ'. Ο εμφύλιος πόλεμος δεν είχε ακόμη ξεσπάσει, αλλά ο αντιτιθέμενος βασιλεύς Λεωνίδας, μαζί με την κόρη του, είχαν καταφύγει στο άσυλο του ιερού της Αθηνάς Χαλκιοίκου. Η πολιτική του Άγιδος Δ', *όδυρομένου τὰ παρόντα πράγματα και τὸ παλαιὸν ἀξίωμα τῆς Σπάρτης ἐπιποθόντος* (Πλούταρχος, Άγις 6, 2) προσέβλεπε στην επανασύνδεση με τις παραδοσιακές αξίες που δημιούργησαν το κλέος της πόλης, τη νομοθεσία του Λυκούργου και την προγονική δίαιτα.

Στην επιγραφή αναφέρεται το όνομα του εφόρου Ευξένου και όχι του περισσότερο γνωστού για τις ανατρεπτικές μεταρρυθμίσεις Λυσάνδρου. Δεδομένης της πολιτικής κατάστασης, είναι φανερό ότι τόσο το αρχαιότερο ύφος του

ψηφίσματος (δεξώμεσα τὰν ἐκεχειρίαν τὰν τῷ Αἰγλαπιῷ ἀή, τὰν τοῖ Κῳίοι ἐφενέποντι), ὅσο και το αἴτημα του ασύλου (δῶμες τοῖς Κῳίοις ἃ αἰτίοντι, ἄσυλον τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀγλαπιῷ τῷ ἐν Κῳιῶ) αγγίζουσαν ευαίσθητα θέματα της συγκεκριμένης στιγμῆς.

Στο ψήφισμα της Μεσσηνίας, που αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ἀνήκε στην Αἰτωλικὴ Συμπολιτεία, γίνεται ἀποδεκτὴ μόνον ἡ ἀναγνώριση τῆς ἀσυλίας, ἀν και στο αἴτημα περιλαμβάνεται προφανῶς και ἡ συμμετοχὴ στους ἀγῶνες. Στην ἐπιγραφὴ ὑπάρχει ἐπίσης ἀναφορὰ στην ἡμερήσια ἀποζημίωση τῶν 15 δραχμῶν που παρέρχεται ἀπὸ τὴν πόλη για κάθε μέλος τῆς ἀποστολῆς, ἐνῶ προβλέπονται για τους θεωροὺς θυσία προβάτου, που πρέπει να τελεστῆι στην ἐστία τῆς πόλης, ὅπως ἐπίσης και τὸ ποσὸν τῆς μασ μνας για τὸν ἐορτασμὸ τῆς ἐκεχειρίας. Στο τέλος τοῦ ψηφίσματος ἀνακοινῶνται τὰ ονόματα δύο πολιτῶν ὡς θεωροδόκων¹⁰⁸ (ἀξιωματοῦχοι για τὴν ὑποδοχὴ τῶν θεωρῶν, ὅπως εἶχαν οριστεῖ και για τις μακεδονικὲς πόλεις Ἀμφίπολη και Φιλίππους) για τους πολίτες τῆς Κω.

Το ψήφισμα τῶν Θέλφουσίων ἐπικυρῶνει τὸ αἴτημα για τὴν ἀσυλία και τὴν πανήγυριν. Ἡ Θέλφουσα (Θέλπουσα ἢ Τέλφουσα) ἦταν κτισμένη στην ἀριστερὴ ὄχθη τοῦ Λάδωνα ποταμοῦ στη δυτικὴ Ἀρκαδία. Ἡ πόλη, σε ἀντίθεση με τὴν Αἰγείρα, ἐντάχθηκε ἀργότερα, γύρω στο 238 π.Χ., στην Αἰγαίικὴ Συμμαχία, γι' αὐτὸ και δὲν γίνεται σχετικὴ ἀναφορὰ (βλ. παρακάτω). Το ψήφισμα προβλέπει για τους θεωροὺς τὴν καταβολὴ ξενίων, ἐνῶ ἀναφέρεται και στην ἐκλογὴ με χειροτονία τῶν θεωροδόκων τῆς πόλης, ὅπως στο ψήφισμα τῶν Μεσσηνίων.

Το ψήφισμα τῆς Ἠλίδος ἐπικυρῶνει ἐπίσης τὸ αἴτημα για ἐκεχειρία και ἀσυλία. Ἀπὸ τὸ ψήφισμα για τὴν ἀναγνώριση τοῦ ασύλου τῆς Ἀρτέμιδος Λευκοφρυγῆς στη Μαγνησία προκύπτει ὅτι τὸ 208 π.Χ. ἡ πόλη ἦταν μέλος τῆς Αἰτωλικῆς Συμμαχίας (*I. von Magnesia*, 39. Rigsby 1996, 89). Στο ψήφισμα ἀναφέρεται ἐπίσης ἡ καταβολὴ ἀπὸ τους ταμίες ἀποζημίωσης στους θεωροὺς, ὅπως ορίζεται ἀπὸ τὸ ἀλίασμα (ἐννοεῖται πιθανῶς ψήφισμα ἀπὸ τὴν Ἠλιαία ἢ ἡ συνέντευση τοῦ σώματος), ξένια για δέκα ἡμέρες, μία δραχμὴ τὴν ἡμέρα για κάθε ἕνα.

Το ψήφισμα τῆς Αἰγείρας ἐπικυρῶνει τὸ αἴτημα για ἐκεχειρία και ἀσυλία. Ἡ Αἰγείρα, σύμφωνα με τὸν Ἡρόδοτο (Α, 145), ἀποτελοῦσε ἕνα ἀπὸ τὰ δώδεκα ἀρχαιότερα μέρη τῶν Αἰγαίων, ἐνῶ ἐντάχθηκε στην Αἰγαίικὴ Συμμαχία τὸ 272 π.Χ.

Με τὴν ἐκφραση *δόγμα* δηλώνεται ἡ γενικὴ ἀποψη τῆς πόλης και τῆς συμμαχίας, ὅτι οἱ ναοὶ ἀποτελοῦν ἄσυλα. Ἐντούτοις, ὑπάρχει ἡ πληροφορία (Πλούταρχος, Ἄρατος 28.4) ὅτι οἱ Αἰγαίοι ἦταν οἱ πρῶτοι που ἀγνόησαν τὸν θεσμὸ τῆς ἐκεχειρίας, παραβιάζοντας τὸ 235 π.Χ. τὴ δεδομένη για τους ἀθλητὲς ἀσυλία και ἀσφάλεια στους ἀγῶνες τῶν Νεμείων.

Σύμφωνα με τὴν ἐπιγραφὴ προβλέπεται για τους θεωροὺς θυσία στη δημόσια ἐστία (*ἐφίστιον*), καθὼς και ἀποζημίωση (*σιτηρέσιον*) δέκα δραχμῶν. Το ἐπιπρόσθετο (*ἐπιβολάν*) ποσὸν τῶν δέκα δραχμῶν πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀσκληπιοῦ θεωρεῖται προσβλητικὰ χαμηλὸ, με δεδομένο ὅτι ἡ συνήθης προσφορὰ ἀπαρχῆς ὑπολογιζόταν στις ἐξήντα δραχμῆς.

Το ψήφισμα κλείνει με τὴν ἀνακοίνωση τῶν ονομάτων τῶν δύο θεωροδόκων.

5. Πρισματικὴ στήλη (κύρβις) με βασιλικὴ ἀλληλογραφία για τὴν ἀναγνώριση τῆς ἀσυλίας τοῦ Ἀσκληπείου και τῶν ἀγῶνων τῶν Μεγάλων Ἀσκληπειῶν.

Α', ἄνω: Ἐπιστολὴ Ἀντιγόνου Γονατά; (*IG XII 4, 208*).

Α', κάτω: Ἐπιστολὴ τοῦ βασιλέως τῆς Βιθυνίας Ζιαήλα (*IG XII 4, 209*).

Β': Ἐπιστολὴ Σελεύκου Β' (*IG XII 4, 210*).

Γ': Ἐπιστολὴ ἀγνωστοῦ βασιλέως (*IG XII 4, 211*).

242 π.Χ.

Α', ἄνω: Ὁ ἀποστολέας τῆς πρῶτης, ἀποσπασματικὰ σωζόμενης, ἐπιστολῆς δὲν εἶναι με βεβαιότητα ταυτισμένος. Ἡ ἀρχικὴ ἀπόδοση στον Πτολεμαῖο Γ' θεωρεῖται σήμερα παντελῶς ἀβάσιμη. Ἐπειδὴ στο ψήφισμα τῆς Πέλλας δὲν ὑπάρχει καμιά ἀναφορὰ στη βούληση τοῦ βασιλέως, ἔχει διατυπωθεῖ ἡ ἀποψη ὅτι ἴσως να πρόκειται για τὸν βασιλεῖα Ἀντίγονο Β' Γονατά (278/7-239 π.Χ.), τὸν ὁποῖο ἡ ἀποστολὴ συνάντησε στην Πέλλα ἢ κοντὰ στην Πέλλα. Στην ἐπιστολὴ γίνεται ἀναφορὰ μόνον στο αἴτημα τῆς ἀσυλίας. Ἐχει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ὅτι

Αριθ. εκθ. 5.

το αίτημα γίνεται αποδεκτό και από τις υποτελείς στον βασιλέα πόλεις (και τοῖς ὑφ' ἡμᾶς τασσομένοις).

Α', κάτω: Η επιστολή του βασιλέως της Βιθυνίας Ζιαήλα (255/4-230/29 π.Χ.) προδίδει με τον φλύαρο λόγο και τις άστοχες διατυπώσεις τη βαρβαρική καταγωγή του αποστολέα. Ο θεω-

ρός Διόγειτος αναφέρεται και στην επιστολή του βασιλέως Σελεύκου Β', με τον οποίο συναντήθηκε πιθανώς στις Σάρδεις, ενώ αντιθέτως ο Αριστόλοχος ηγείται της αποστολής στη βόρεια Ελλάδα και την Πελοπόννησο. Προξενεί εντύπωση ότι δεν πρόκειται για την ίδια θεωρική ομάδα που επισκέφτηκε την πόλη Κίο στην Προποντίδα (IG XII 4, 226.IV), που θα ήταν το λογικό, αφού η Κίος βρισκόταν στον δρόμο για τη Νικομήδεια, πρωτεύουσα του βασιλείου του Ζιαήλα. Επομένως, εικάζεται ότι η αποστολή δεν συναντήθηκε με τον Ζιαήλα στην πρωτεύουσα του βασιλείου του.

Η αναφορά του Ζιαήλα στις ευεργεσίες του πατέρα του Νικομήδους Α' (279-255/4 π.Χ.) προς την Κω εκφράζει προφανώς την απουσία σχέσεων του ιδίου με το νησί. Ο Ζιαήλας, ο οποίος, όπως και ο Σέλευκος Β', έπρεπε να αγωνιστεί για την πολιτική του επικράτηση, αφού ο πατέρας του όρισε ως κληρονόμο τον γιο του από τη δεύτερη σύζυγό του, δράττεται της ευκαιρίας να τονίσει στους Κώους τη συνέχιση της πολιτικής του Νικομήδους, νομιμοποιώντας εμμέσως τη δική του εξουσία. Η μαρτυρία σε επιγραφή της Κω¹⁰⁹ για προσφορά θυσίας στον βασιλέα Νικομήδη δεν επιτρέπει την ταύτιση με έναν από τους τρεις γνωστούς ηγεμόνες. Η λατρεία απηχεί χωρίς αμφιβολία το ενδιαφέρον των Κώων για την εδραίωση των εμπορικών σχέσεων με την περιοχή. Δεν είναι ίσως τυχαίο ότι ο Ζιαήλας, ανάμεσα στις αδόκιμες γενικολογίες του, αναφέρεται στην προστασία των κώων επισκεπτών και *τῶν πλειόντων τὴν θάλασσαν εμπόρων που καταφτάνουν ή ναυαγούν στις ακτές του βασιλείου του (προσβάλλοντες τοῖς τόποις ὧν ἡμεῖς κρατοῦμεν).*

Η έκφραση φιλίας στην επιστολή προς τον βασιλέα Πτολεμαίο συνδέεται με το γεγονός ότι ο Πτολεμαῖος Β' υπήρξε μεταξύ των εγγυητών της διαθήκης του Νικομήδους, που απέκλειε τον Ζιαήλα. Με αφορμή την επαναπροώθηση των πατρικών σχέσεων με την Κω, ο επικρατήσας μονάρχης διακηρύσσει επισήμως από τη θέση του τις πολιτικές του προθέσεις προς την Αίγυπτο (*ὄντα ἡμέτερον φίλον και σύμμαχον*).

Β': Η απόδοση της επιστολής στον Σέλευκο Β' (246-226/5 π.Χ.) δεν είναι απολύτως βέβαιη. Δεδομένου του ελληνικού ύφους του κειμένου –καλοδιατυπωμένο και άμεσο–, η επιστολή θα μπορούσε επίσης να σχετίζεται και με έναν άλ-

λον έλληνα ηγεμόνα, τον Ευμένη Α' (263-241 π.Χ.). Η πρώτη εκδοχή όμως φαίνεται πειστικότερη. Η έκφραση *έν ήσυχίαι* στον επίλογο της επιστολής, όπως ορθώς ερμηνεύθηκε από τον Κ. Rigsby, αποδίδει με ευστοχία την πολιτική κατάσταση του Σελεύκου μετά τους επιτυχημένους συριακούς πολέμους που διεξήγαγε. Το έτος 242 π.Χ. βρίσκεται στη Μικρά Ασία, έχοντας πετύχει στις Σάρδεις συμφωνία με τον Αντίοχο Ιέρακα, με τον οποίο μοιράστηκε την εξουσία του, ενώ το 241 π.Χ. συνήψε συμμαχία και με τον Πτολεμαίο.

Η συνάντηση της αποστολής με τον βασιλέα συνέπεσε με την τέλεση αγώνων, αλλά δεν επιβεβαιώνεται αν αυτοί τελούνταν στις Σάρδεις ή κάπου αλλού. Όπως επέβαλλαν οι κανόνες φιλοξενίας, η αποστολή προσκλήθηκε να συμμετάσχει σε αυτούς και είναι πιθανόν να προσφέρθηκε θυσία.

6. Οπισθόγραφη στήλη. Ψηφίσματα διαφόρων πόλεων για την αναγνώριση της ασυλίας του Ασκληπιείου (IG XII 4, 216).

Α'. Θεσσαλία: Γόννοι, Ομόλιον.

**Β'. Φθιώτιδες Θήβες, Μέγαρα.
242 π.Χ.**

Α', άνω: Την ταυτότητα της πόλης των Γόννων στο ήδη γνωστό, αποσπασματικά σωζόμενο, ψήφισμα αποκάλυψε το νεότερο εύρημα ενός συγκολλώμενου τμήματος, που εντοπίστηκε από τον Klaus Hallof εντοιχισμένο στις Μεγάλες Θέρμες του Ασκληπιείου (2003). Εκτός από το όνομα της πόλης Γόννοι, επιβεβαιώνεται και η ένταξή της στη βόρεια περιόικη χώρα των Θεσσαλών, την Περραιβία. Από το 352 π.Χ. το έθνος των Περραιβών, όπως και ολόκληρη η Θεσσαλία, ήταν υπό μακεδονική κυριαρχία. Τα αιτήματα της Κω γίνονται αποδεκτά λόγω της υπάρχουσας φιλίας, συμμαχίας, αλλά και της συγγένειας με τους Περραιβούς. Οι ταμίεις των Γόννων ορίζονται να καταβάλουν απο-

ζημίωση (*ξένιον*) στους θεωρούς είκοσι δραχμών, όπως γενικά και στις άλλες αποστολές που ανακοίνωναν τους ιερούς, *στεφανίτας αγώνας*.

Α', κάτω: Μετά τους περραιβικούς Γόννους, η αποστολή κατευθύνθηκε στη βόρεια Μαγνησία, στο μεθοριακό Ομόλιον, το οποίο, όπως προκύπτει από το ψήφισμα, δεν ενσωματώθηκε μετά το 293 π.Χ. στη Δημητριάδα. Το νέο εύρημα διαφωτίζει ότι τον ρόλο του επώνυμου άρχοντος στην πόλη είχε ο ιερέας του Ασκληπιού και όχι ο ιερέας της βασιλικής λατρείας, όπως αρχικά είχε υποθεθεί, από κοινού με τον βασιλικό επιστάτη. Από επιγραφή των Γόννων, του δεύτερου μισού του 2ου αι. π.Χ., επιβεβαιώνεται ότι ο Ασκληπιός λατρευόταν ως προστάτης θεότης του περραιβικού έθνους. Η ύπαρξη του μακεδονικού αξιώματος του επιστάτου μαρτυρείται για πρώτη φορά στη Θεσσαλία, αν και ο στενός έλεγχος των Αντιγονιδών στην περιοχή είναι δεδομένος.

Β', άνω: Ψήφισμα των Φθιωτίδων Θηβών, πόλης της Αχαΐας Φθιώτιδος κοντά στον Παγασητικό κόλπο. Η χρήση της κοινής στο ψήφισμα, όπως και στο Ομόλιον, έχει για την εποχή ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Η πόλη πιστεύεται ότι το 242 π.Χ. ανήκε στην Αιτωλική Συμπολιτεία. Στο ψήφισμα η αποζημίωση των κώνων απεσταλμένων δηλώνεται ως *θεωρικών*, μία από τις αρχαιότερες μαρτυρίες για τον όρο. Οι φιλοξενούμενοι προσκαλούνται επίσης για γεύμα (*επί ξένια*) στο *Άρχεϊον*, το διοικητικό κτήριο των αρχόντων.

Β', κάτω: Το νέο, συγκολλώμενο στην αρχική επιγραφή, τμήμα επιβεβαίωσε την υπόθεση ότι πρόκειται για ψήφισμα της πόλης των Μεγάρων. Είναι γραμμένο στη δωρική κοινή με διαλεκτικά στοιχεία. Στην αρχή του κειμένου γίνεται αναφορά μόνο στους στρατηγούς και όχι, όπως συνηθίζεται στα ψηφίσματα της πόλης, στον βασιλέα, τον γραμματέα και τους έξι στρατηγούς. Οι αγώνες των Μεγάλων Ασκληπιείων περιγράφονται στο ψήφισμα για μοναδική φορά ως μουσικοί και γυμνικοί.

Κατάλογοι νικητών των μεγάλων Ασκληπειείων

Τα ονόματα και τις συμμετοχές των νικητών στην πεντετηρική πανήγυριν των Μεγάλων Ασκληπειείων έχει κανείς τη δυνατότητα να μελετήσει από τους σχετικούς καταλόγους που σώθηκαν¹¹⁰. Πρόκειται για δύο μεγάλες στήλες, στις οποίες σώζονται συνολικά δεκατρείς από τις δεκαεννέα διοργανώσεις των Ασκληπειείων, από την πρώτη το έτος 242/1 έως το 170/9 π.Χ. (IG XII 4, 453-454). Η πανήγυρις την περίοδο του αυτοκράτορος Κλαυδίου (41-54 μ.Χ.) πήρε την επωνυμία Σεβαστά Ασκληπειεία Μεγάλα, γεγονός που σημαίνει ότι και η λατρεία του αυτοκράτορος αποδιδόταν στον χώρο του Ασκληπειείου.

Οι κατάλογοι των νικητών ορίζονται χρονικά με το όνομα και το πατρώνυμο, πρώτον του ιερέως του Ασκληπιού, μετά του μονάρχου και τέλος του αγωνοθέτου.

Στους καταλόγους γίνεται αναφορά σχεδόν μόνο στον πρώτο νικητή, αλλά σε μεταγενέστερες εποχές (XVIII: 174/3 π.Χ., XIX: 170/69 π.Χ.) και στον δεύτερο. Αναγράφονται κατά κανόνα το όνομα, το πατρώνυμο και το εθνικό. Στις περιπτώσεις όπου δεν δηλώνεται το εθνικό, οι νικητές εκλαμβάνονται ως Κώοι.

Πρώτα καταχωρίζονται οι συμμετέχοντες στους μουσικούς αγώνες. Το διαγωνιστικό τμήμα περιλάμβανε αγώνες (με τη σειρά αναγραφής) σαλπιστών, κηρύκων, αυλητών, κιθαριστών και κιθαρωδών.

Το αθλητικό τμήμα των αγώνων απευθυνόταν σε τρεις διαφορετικές ηλικιακές ομάδες: στους *παιδας*, τους *αγένειους* και τους *άνδρας*. Στους πρώτους υπάρχει μία επιπλέον διαφοροποίηση¹¹¹: *παῖς Πυθικός* (12-14 ετών) και *παῖς Ἴσθμικός* (14-17 ετών), αναλόγως με τα ηλικιακά κριτήρια που ίσχυαν στις αντίστοιχες διοργανώσεις (Πύθια στους Δελφούς προς τιμήν του Απόλλωνος και Ἴσθμια στην Ἰσθμία της Κορίνθου προς τιμήν του Ποσειδώνος).

Οι καταγραφές των γυμνικών αγώνων μαρτυρούν:

δόλιχον (δρόμος αντοχής, μήκους μεταξύ 7 και 24 σταδίων) για παιδιάς στην κατηγορία Πυθικός και Ἴσθμικός, και για άνδρες.

στάδιον (αγώνας δρόμου ενός σταδίου = 600 πόδες, περίπου 200 μ.) για παιδιάς κατηγορίας Πυθικού και Ἴσθμικού, αγένειους και άνδρες.

πένταθλον (δρόμος σταδίου, άλμα εις μήκος, ακοντισμός, δισκοβολία και πάλη) για παιδιάς της κατηγορίας Ἴσθμικός, αγένειους και άνδρες.

διὰυλον (αγώνας δρόμου μήκους δύο σταδίων) για παιδιάς της κατηγορίας Πυθικός και Ἴσθμικός και για άνδρες.

ἵππιον (αγώνας μικρής απόστασης μήκους τεσσάρων σταδίων) για παιδιάς της κατηγορίας Ἴσθμικός και ἀπαξ Πυθικός, και για άνδρες.

πάλαν (πάλη) για παιδιάς της κατηγορίας Πυθικός και Ἴσθμικός, για αγένειους και άνδρες.

πυγμαν (πυγμαχία) για παιδιάς της κατηγορίας Πυθικός και Ἴσθμικός, για αγένειους και άνδρες.

παγκράτιον (πάλη και πυγμαχία μαζί) για παιδιάς της κατηγορίας Πυθικός και Ἴσθμικός, για αγένειους και άνδρες.

όπλιταν (οπλιτικός δρόμος, όπου οι αθλητές τρέχουν φορώντας κράνος και κρατώντας ασπίδα).

Στην αρχικές καταγραφές αναφέρεται ως πρώτο άθλημα ο δόλιχος, αλλά από την όγδοη (VIII) κατά σειρά διοργάνωση, το 214/3 π.Χ., το πένταθλον.

Πρώτα καταχωρίζονται οι συμμετέχοντες στους μουσικούς αγώνες. Το διαγωνιστικό τμήμα περιλάμβανε αγώνες (με τη σειρά αναγραφής) σαλπιστών (η επιβράβευση γινόταν με βάση την ένταση και τη διάρκεια του σαλπίσματος), κηρύκων (κρίνονταν για την καθαρότητα, τη δύναμη και την εκφραστικότητα της φωνής), αυλητών, κιθαριστών και κιθαρωδών (τραγουδί με συνοδεία κιθάρας). Ο νικητής κήρυκας σε ορισμένες διοργανώσεις είχε το προνόμιο της αναγγελίας των νικητών στους γυμνικούς αγώνες, ενώ το παράγγελμα της σιωπής των θεατών, πριν από τις δημόσιες ανακοινώσεις του κήρυκα της πόλης, έδινε ο νικητής σαλπιστής.

Αριθ. εκθ. 7.

7. Άνω τμήμα στήλης με κατάλογο νικητών των Μεγάλων Ασκληπειείων (IG XII 4, 453)¹¹².

Σώζονται στο άνω τμήμα των τεσσάρων πλευρών οι κατάλογοι των νικητών από την πρώτη διοργάνωση το έτος 242/1 έως το 202/1 π.Χ. (μέσα σε αγκύλες σημειώνονται οι μη σωζόμενες στην επιγραφή διοργανώσεις).

Α΄ όψη (I 242/1, [II 238/7, III 234/3]).

Β΄ όψη (IV 230/29, [V 226/5, VI 222/1]).

Γ΄ όψη (VII 218/7, VIII 214/3, [IX 210/09, λείπει η αρχή]).

Δ΄ όψη (IX 210/9, X 206/5, [XI 202/1]).

8. Στήλη με κατάλογο νικητών των Μεγάλων Ασκληπειείων (IG XII 4, 454)¹¹³.

Οι κατάλογοι των νικητών κατά όψη αναφέρονται στις ακόλουθες διοργανώσεις:

Α΄ όψη (XII 198/7, XIII 194/3).

Β΄ όψη (XIV 190/89, XV 186/5, XVI 182/1, [XVII 178/7]).

Γ΄ όψη (XVIII 174/3, XIX 170/69).

Τόπος καταγωγής των συμμετασχόντων νικητών

1. Αθήνα 2. Αιολική Αλεξάνδρεια (Αιολεὺς ἀπ' Ἀλεξανδρείας) 3. Αλεξάνδρεια (χωρίς προσδιορισμό είναι δύσκολη η ταύτιση) 4. Αλικαρνασός (Καρία) 5. Αντιόχεια (χωρίς προσδιορισμό είναι δύσκολη η ταύτιση) 6. Αντιόχεια από Κύδνου (Κιλικία) 7. Αντίφελλος Λυκίας (Λυκία) 8. Απολλωνία (χωρίς προσδιορισμό είναι δύσκολη η ταύτιση) 9. Άσσος (Τρωάς)	10. Ἴηλις Αχαΐας (Αχαῖος ἀπὸ Ἴηλιδος) 11. Βαργύλια (Καρία) 12. Βοιωτία; 13. Ερυθραί (Ιωνία) 14. Ερυμναί (Λυκία) 15. Ἐφεσος (Ιωνία) 16. Ηράκλεια (χωρίς προσδιορισμό είναι δύσκολη η ταύτιση) 17. Ιασός (Καρία) 18. Ἴλιον ἀπὸ Παμφυλίας (Παμφυλία) 19. Καύνος (Λυκία) 20. Κέρκυρα 21. Κνίδος (Καρία) 22. Κολοφών; (Ιωνία) 23. Κύζικος (Μικρά Φρυγία-Μυσία) 24. Κύμη Αιολική (Αιολίς)

25. Κως	41. Ρόδος
26. Λάμψακος (Τρωάς)	42. Σάμος
27. Λαοδίκεια από Λύκου (Φρυγία)	43. Σάρδεις (Λυδία)
28. Λαοδίκεια από Φοινίκης (Φοινίκη)	44. Σελεύκεια από Τίγριος (Μεσοποταμία)
29. Λέσβος (<i>Λέσβιος από Μυτιλήνης</i>)	45. Σιδών (Φοινίκη)
30. Μαγνησία του Μαιάνδρου (Μικρά Ασία)	46. Σικυών
31. Μεσσήνη (<i>Άχαιός από Μεσσήνης</i>)	47. Σκήψις (Αιολίς)
32. Μίλητος (Ιωνία)	48. Σμύρνη (Ιωνία)
33. Μύνδος (Καρία)	49. Στρατονίκεια (Λυκία)
34. Μύρινα (Λήμνος)	50. Σύνναδα (Φρυγία)
35. Μυτιλήνη	51. Τέως (Ιωνία)
36. Νάξος.	52. Τράλλεις (Λυδία)
37. Πάριον (> <i>Παριανός</i> , ιωνική αποικία στην περιοχή της Τρωάδος)	53. Φασηλός (Λυκία)
38. Πάταρα (Λυκία)	54. Φώκαια (Ιωνία)
39. Πέργαμος (Μυσία)	55. Χίος
40. Πτολεμαίς από Βάρκης (Κυρηναϊκή)	56. Χρυσασοίς από Μυλάσων (Καρία)
	57. Χρυσασοίς από Στρατονικείας (Καρία)

ΚΩΟΙ ΙΑΤΡΟΙ ΚΑΙ ΤΙΜΗΤΙΚΑ ΨΗΦΙΣΜΑΤΑ

Το Ασκληπιείο δεν λειτούργησε ως κέντρο της τοπικής ιατρικής «σχολής» ούτε ως χώρος άσκησης του επαγγέλματος με καθαρά επιστημονικές αρχές¹¹⁴. Στην ελληνιστική εποχή, την περίοδο της μεγάλης ακμής του όπως και στα άλλα γνωστά Ασκληπιεία, η θεραπεία αποτελούσε μια καθαρά θρησκευτική εμπειρία με τη θαυματουργική εμφάνιση (*επιφάνεια*) του ίδιου του θεού στα όνειρα των επισκεπτών, κατά τη διάρκεια της εγχοίμησή τους στον χώρο του ιερού (βλ. παραπάνω, 15, 38).

Σύμφωνα με μαρτυρία του Στράβωνα (VIII 6.15), *πίνακες*, όπως στο ιερό της Επιδαύρου, όπου ήταν αναγραμμένη η θεραπεία για τις ασθένειες (*νόσους παντοδαπές*), υπήρχαν επίσης στην Κω και την Τρίκη της Θεσσαλίας. Στον χώρο του Ασκληπιείου βρέθηκαν κατά τις ανασκαφές πολυάριθμες επιγραφές, αλλά από τους *πίνακες-ιάματα*, καθώς και τα συνήθη για τα Ασκληπιεία αναθήματα που απεικόνιζαν ανθρώπινα μέλη, δεν διασώθηκε τίποτα αντάξιο της φήμης¹¹⁵ του ιερού. Δεν βρέθηκε επίσης ούτε η η *Αντιόχου θηριακή* του Σελευκίδη βασιλέως Αντιόχου Η΄ του Φιλομήτορος (121-96 π.Χ.), που ήταν ένα αντίδοτο για τους *έχιοδηκτους*, για όσους δηλαδή είχαν δαγκωθεί από φίδι, και το οποίο είχε χαραχτεί στον ναό του Ασκληπιού¹¹⁶.

Παρά τον θρησκευτικό χαρακτήρα της θεραπείας, η σχέση των επαγγελματιών ιατρών με τη λατρεία του Ασκληπιού ήταν στην Κω περισσότερο στενή από ό,τι στα υπόλοιπα ιερά. Ο όρος Ασκληπιάδης, που αρχικά δήλωνε τον Ποδαλείριο και τον Μαχάονα, τους μακρινούς γενάρχες του κλάδου σε ευθεία γραμμή από τον Ασκληπιό, και τους απογόνους τους, ασχέτως αν ήταν ιατροί ή ασκούσαν κάποιο άλλο επάγγελμα, κατέληξε αργότερα να χρησιμοποιείται καταχρηστικά για όσους καταγίνονταν με την ιατρική.

Δεν υπάρχει καλύτερη απόδειξη για τον σημαίνοντα ρόλο των Ασκληπιαδών-ιατρών στο Ασκληπιείο¹¹⁷, από τη μαρτυρημένη από τις πηγές (11η επιστολή του Ιπποκράτους) τελετή της *ανάληψης της ράβδου*. Επρόκειτο για μια ετήσια πανήγυριν με πολυτελή πομπή προς το Κυπαρίσιον, το ιερό άλσος του Ασκληπιού, που τελούνταν, κατά τα παλαιά έθιμα, από τους ανήκοντες στον θεό Ασκληπιάδες, τους συγγενείς του, προκειμένου να τιμηθεί ο ήρωας πρόγονος και θεραπευτής Ασκληπιός. Η ανάληψις της ράβδου¹¹⁸ ως κεντρικό σημείο της τελετής σήμαινε μάλλον την τοποθέτηση μιας νέας ράβδου από ξύλο κυπαρίσσου στο άγαλμα του θεού ή, κατά τον M. P. Nilsson, την παράδοση του συμβόλου της ράβδου στον ιερέα του Ασκληπιού.

Ήδη από τον 4ο αι. π.Χ. οι ιατροί της Κω από το γένος των Ασκληπιαδών έχαιραν μεγάλης εκτιμήσεως¹¹⁹, ενώ οι πηγές δεν παραλείπουν και αργότερα να τονίζουν τη συγκεκριμένη καταγωγή ακόμη και σε περιπτώσεις καταξιωμένων στην εποχή τους ιατρών, όπως ήταν ο Πραξαγόρας, διάσημος ιατρός του τέλους του 4ου και των αρχών του 3ου αι. π.Χ., δάσκαλος του Ηροφίλου από τη Χαλκηδόνα¹²⁰.

Μια πρώτη κατηγορία επιγράφων, που σχετίζεται άμεσα με τη φήμη του νησιού, είναι τα τιμητικά ψηφίσματα για την αναγνώριση των καλών υπηρεσιών των κών ιατρών σε διάφορες ελληνικές πόλεις ή, ακόμη, και μέσα στο ίδιο τους το νησί. Συνολικώς μαρτυρούνται είκοσι εννέα τιμητικές επιγραφές¹²¹, από τις οποίες οι δώδεκα είναι τιμητικά ψηφίσματα ξένων πόλεων, αντίγραφα των οποίων είχαν στηθεί στο Ασκληπείο της Κω (Απτέρα, Αθήνα, Δήλος, Αλικαρνασός, Κάλυμνος, Νίσυρος, Πάρος (;), Θεάγγελα και άλλες, των οποίων τα ονόματα δεν σώζονται), ενώ σε άλλες δύο περιπτώσεις πρόκειται για επιστολές, σταλμένες από τη Γόρτυνα και την Κνωσό μεταξύ των ετών 222 και 218 π.Χ. για τον Ερμία Εμμενίδα. Από τους τοπικούς δήμους, πλην της πόλεως της Κω, σώζονται σχετικά ψηφίσματα από τους Αιγηλείς, τους Αλλεντίους, τους Αλασαρνίτες και τους Αντιμαχιδείς. Στις παραπάνω επιγραφές, τουλάχιστον σε δέκα περιπτώσεις, πρόκειται ξεκάθαρα για δημόσιους ιατρούς (*δαμόσιος* ή *δαμοσιεύων*), δηλαδή ιατρούς που προσλαμβάνονταν από την πόλη για την παροχή ιατρικής βοήθειας.

Ο θεσμός του δημόσιου ιατρού στην αρχαιότητα¹²² επιβεβαιώνεται από πολυάριθμες γραπτές μαρτυρίες τόσο κατά την ελληνιστική, όσο και κατά τη ρωμαϊκή εποχή. Σύμφωνα με την έρευνα του Luis Cohn-Haft (1956), επιβεβαιώνεται ότι οι ελληνικές πόλεις εξασφάλιζαν στους πολίτες τους σε σταθερή βάση την παρουσία αξιόλογων ιατρών. Για τις υποχρεώσεις αυτών των ιατρών δεν σώζονται λεπτομερείς μαρτυρίες. Η μνεία ειδικού φόρου στην Τέω, το λεγόμενο *ιατρικόν*¹²³, επιβεβαιώνει ότι το κόστος επωμιζόνταν οι ίδιοι οι πολίτες, ενώ στην πολεμιακή Αίγυπτο ο μισθός του διορισμένου ιατρού της περιοχής καταβαλλόταν με την προσφορά γεωργικών προϊόντων (λ.χ. σιτάρι)¹²⁴.

Είναι γνωστό ότι σε ορισμένες περιπτώσεις τη δημόσια ανάγκη για ιατρική φροντίδα, όπως στις μεγάλες πανηγυρικές εκδηλώσεις των πόλεων, κάλυπταν οικονομικά ιδιώτες¹²⁵.

Η άσκηση της ιατρικής τέχνης σήμαινε, τουλάχιστον για τους ικανότερους επαγγελματίες, συχνή αναζήτηση δελεαστικών «θέσεων εργασίας». Ενώ είναι βέβαιο ότι οι φτωχές περιοχές αντιμετώπιζαν πρόβλημα στο να έχουν στη διάθεσή τους καλούς ιατρούς, κάποιες άλλες, προκειμένου να προσελκύσουν ξένους ιατρούς, όπως προκύπτει από τα τιμητικά ψηφίσματα, τους παρείχαν το σπάνιο προνόμιο της κατοχής γης (*έγκτησις*) ή της απόκτησης οικίας στην πόλη τους¹²⁶.

Η διαδικασία αποστολής ιατρού από την Κω στο εξωτερικό είναι ασυνήθης και ακολουθεί τη διπλωματική οδό¹²⁷. Η πόλη, η οποία έχει άμεση ανάγκη ιατρικών υπηρεσιών, δεν απευθύνεται με τους πρεσβευτές της ατομικά σε έναν συγκεκριμένο ιατρό αλλά το αίτημα υποβάλλεται προς την πόλη της Κω. Η απόφαση και η ευθύνη για την επιλογή του κατάλληλου ιατρού, ο οποίος θα φανεί αντάξιος του υψηλού κύρους της πατρίδας του και ικανός να επιτελέσει το έργο του ανταποκρινόμενος στο ύψος των περιστάσεων, ανήκει αποκλειστικά στη βουλή της Κω. Το εγχείρημα θεωρείται επιτυχημένο, όταν ο ιατρός που αποστέλλεται στο εξωτερικό τιμά με τις γνώσεις, τη φροντίδα και την ενγένει συμπεριφορά του την πατρίδα του, τον εαυτό του, καθώς και την ξένη πόλη που έδειξε εμπιστοσύνη στην επιλογή της βουλής της Κω. Τα τρία κρητικά ψηφίσματα από τη Γόρτυνα, την Κνωσό και την Απτέρα μαρτυρούν με λεπτομέρειες τη συγκεκριμένη διαδικασία. Γενικά οι αποφάσεις των ξένων πόλεων να στείλουν αντίγραφα των ψηφισμάτων τους στην πατρίδα του τιμώμενου ιατρού με την απαίτηση για περαιτέρω δημοσιότητα, που συνεπαγόταν την ανίδρυση στήλης σε δημόσιο χώρο –επί του προκειμένου στο Ασκληπείο της Κω–, επιβεβαιώνει για μια ακόμη φορά το ειδικό κύρος που απολάμβανε η Κω στον τομέα των ιατρικών υπηρεσιών.

Υψηλή αμοιβή και δημόσια προνόμια συνεπάγονταν ότι η επιλογή του κατάλληλου ιατρού έπρεπε να πληροί όλες τις προϋποθέσεις, ώστε να μην προσλαμβάνονται άνθρωποι μειωμένης αξίας. Αν για την πρόσληψη του Ερμία Εμμενίδα στο εξωτερικό (βλ. παρακάτω, αριθ. 11) η ξένη πόλη επαφιόταν στη φήμη της Κω και στην επιλογή της βουλής της, σε μεταγενέστερες εποχές ίσχυαν στις περισσότερες πόλεις πιο σύνθετα κριτήρια. Ο έλεγχος της εντιμότητας των υποψηφίων, οι επαγγελματικές αρετές τους (ζήλος, αφοσίωση και εμπειρία), η αναφορά στις ακαδημαϊκές σπου-

δές τους και στο όνομα του δασκάλου, ήταν πλέον απαραίτητες προϋποθέσεις για την πρόσληψη.

Χάρη στο τιμητικό ψήφισμα (χαμένο σήμερα) της Αλάσαρνας (IG XII 4, 109), που χρονολογείται στα μέσα του 2ου αι. π.Χ., μαρτυρείται ένα «βιογραφικό» που σχετίζεται με τη σταδιοδρομία του ιατρού Ονάσανδρου, γιου του Ονησίμου. Ο Ονάσανδρος έζησε για μεγάλο διάστημα κοντά στον δάσκαλό του Αντίπατρο, γιο του Διοσκουρίδα, που ήταν δημόσιος ιατρός στην Αλάσαρνα, στην αρχή ως μαθητής του και στη συνέχεια ως βοηθός. Όταν ο Αντίπατρος μετακόμισε στην Κω ως δημόσιος ιατρός, ο Ονάσανδρος πήγε μαζί του και συνέχισε να εργάζεται ως βοηθός του. Αργότερα αποφάσισε να ασκήσει μόνος του την ιατρική στην Κω ως ιδιώτης, ανοίγοντας δικό του *ιατρείον*¹²⁸. Επειδή την περίοδο της απουσίας του από την Αλάσαρνα παρέμεινε σε επαφή με τους δημότες παρέχοντας δωρεάν υπηρεσίες, ο δήμος αποφάσισε να τον τιμήσει με το προνόμιο της συμμετοχής στις θρησκευτικές τελετές (*μετουσία<ν> πάντων τῶν ἱερῶν*).

Οι τιμώμενοι ιατροί στο εξωτερικό ανήκουν κατά κανόνα σε σημαντικές οικογένειες της Κω, που συμμετέχουν ενεργά στην πολιτική ζωή, ενώ οι σωζόμενοι κατάλογοι επιδόσεων επιβεβαιώνουν το αναμενόμενο γεγονός, ότι πολλοί κώοι ιατροί ανήκουν στην ευημερούσα κοινωνική τάξη. Σε καταστάσεις ανάγκης τα μέλη της ιατρικής κοινότητας ανταποκρίνονται στα κελύσματα για χρηματικές εισφορές. Για παράδειγμα, ο ιατρός Φίλιστος Μοσχίωνος, γνωστός από το ψήφισμα των Δελφών¹²⁹, καταβάλλει σε συνθήκες κρίσης της πατρίδας του το 202-201 π.Χ., για τον ίδιο και τον γιο του, το (δεύτερο μεγάλο στη λίστα) ποσό των 4.000 δραχμών¹³⁰. Στην ίδια λίστα (IG XII 4, 75.131-132) περιλαμβάνονται και ο Ερμίας Εμμενίδα (τιμητικά ψηφίσματα Γόρτυνας, Αλικαρνασσού) με τον αδελφό του Θεύδωρο, ο Φίλιππος Φιλίππου (IG XII 4, 75.42-43), πιθανώς ο ίδιος από το τιμητικό ψήφισμα της Δήλου, καθώς και ο Ιπποκράτης Θεσσαλού (IG XII 4, 75.51-52) που προσέφερε 500 δραχμές. Πολλοί πρόγονοι του ιατρού Αρατίδα, που τιμήθηκε από τη Μίλητο (Samama 2003, αρθ. 227, Massar 2005, 157, 161) γύρω στο 138 π.Χ., εμφανίζονται επίσης στη λίστα, όπως ο Χαρμίνος, γιος του Αρατίδα (IG XII 4, 75.96-97, πρβλ. IG XII 4, 70.27), και οι Βίτων και Φιλίνος, γιοι του Αρατίδα (IG XII 4, 75.223). Ο Διοκλής Λεωδάμαντος, που πρότεινε την επίδοση και προσέφερε το υψηλότερο ποσό των 7.000 δραχμών, είναι δισέγγονος του ιατρού Πραξαγόρα (βλ. παραπάνω, 84)¹³¹. Γενικά η ανάληψη δημόσιων λειτουργιών δεν ήταν πάντοτε καλοδεχούμενη εκ μέρους των ιατρών, που με δυσκολία αποδέχονταν την οικονομική επιβάρυνση¹³². Όσες φορές υπήρξε ανάληψη της δαπάνης, οι πόλεις μνημόνευσαν την ευεργεσία με την έκδοση τιμητικού ψηφίσματος¹³³.

Εκτός από τον δημόσιο ιατρό απαντάται επιγραφικά, από τα τέλη του 3ου αι. π.Χ., και ο αρχίατρος¹³⁴. Ο όρος, που αναφέρεται ίσως στον προσωπικό ιατρό του ηγεμόνα ή του αυτοκράτορος, όπως αργότερα στην περίπτωση του Γαίου Στερτινίου Ξενοφώντος¹³⁵ (βλ. παρακάτω, 89-90), αντικατέστησε από τον 2ο αι. μ.Χ. στην ελληνική Ανατολή τον προγενέστερο του δημόσιου ιατρού.

Η περίπτωση να έρχονται ασθενείς από το εξωτερικό στην Κω ειδικά για ιατρική περίθαλψη αποτελεί μια πιθανή εξήγηση για την ταυτόχρονη παρουσία τόσο πολλών σπουδαίων ιατρών στο νησί, χωρίς να δημιουργείται πρόβλημα διαβίωσης.

9. Τιμητικό ψήφισμα της Απέρρας για τον ιατρό Κάλλιππο Αριστοκρίτου (IG XII 4, 171). Β' μισό του 2ου αι. π.Χ.

Ο ιατρός Κάλλιππος στάλθηκε από την Κω (*ἀποσταλείς ὑπὸ τῆς πόλιος*) στην κρητική πόλη Απέρρα (μικρή πόλη στο βόρειο τμήμα της δυτικής Κρήτης), για να προσφέρει τις ιατρικές υπηρεσίες του. Σε επιτύμβια στήλη που βρέθηκε στη Νίσυρο μαρτυρείται το όνομα της συζύγου του, Νικάτιον Δαμοστράτου (Η. Ζερβουδάκη, *ΑΔ* 25 (1970), Χρονικά, 518, πίν. 440γ), η οποία προφανώς ακολουθώντας τον σύζυγό της στις μετακινήσεις του πέθανε σε ένα από τα ταξίδια

τους στη Νίσυρο. Η Νικάτιον ταυτίζεται με τη δωρήτρια στον κατάλογο των επιδόσεων του τέλους του 3ου αι. π.Χ. και αφορά στα προσκτίσματα του ιερού της Αφροδίτης Πανδάμου και Ποντίας (IG XII 4, 301.65-66).

Στο ψήφισμα ο Κάλλιππος αναφέρεται ως άνθρωπος που τίμησε με τη διαγωγή του και τις γνώσεις του και τις δύο πόλεις (*ἀξίως ἀνέστραπται ἀμφοτερῶν τῶν πολ[ί]ων*). Η διατύπωση *κάτε τὸμ βίον καὶ τὰν τέχνην ἀνακαλεῖ τον ἱπποκρατικό ὄρκο: ἀγνῶς καὶ ὀσίως διατηρήσω βίον τὸν ἐμὸν καὶ τέχνην τὴν ἐμήν*. Ο ιατρός Κάλλιππος έσωσε με μεγάλη προθυμία πολλούς πολίτες από σοβαρές

Αριθ. εκθ. 9.

αρρώστιες (έγ μεγάλην άρρωστ[ι]άν σέσωικε), αλλά οι περιστάσεις για τις οποίες στάλθηκε δεν προσδιορίζονται. Εφόσον ο χρόνος παραμονής του δεν δηλώνεται, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση του Ερμία Εμμενίδα στη Γόρτυνα, εικάζεται από τον L. Robert ότι θα πρέπει να ήταν σύντομος.

Για τους παραπάνω λόγους, η βουλή και η εκκλησία του δήμου της Απτέρας αποφάσισαν να επαινέσουν τον Κάλλιππο και να τον στεφανώσουν με χρυσό στεφάνι. Οι ταμίες του θησαυροφυλακίου ορίζονται να καταβάλουν για το στεφάνι και τα έξοδα του ταξιδιού της επιστροφής (πορείον) το ποσό των 300 (αργυρών) στατήρων, ένα πολύ σημαντικό

ποσό. Οι κόσμοι της Απτέρας (διοικητικοί αξιωματούχοι της πόλης) αποστέλλουν επιπλέον στην Κω επίσημα σφραγισμένη επιστολή (σαμανάμενοι τοι κόσμοι τὰ [ι]δαμο]σίαι σφραγίδι) με την ανακοίνωση της απόφασης. Οι φίλοι Κώοι, όπως αποκαλούνται στην επιγραφή, οφείλουν να μεριμνήσουν να αναγραφεί το ψήφισμα σε στήλη και να εκτεθεί στον επιφανέστατο τόπο του Ασκληπείου. Η αναγόρευση του στεφάνου θα γίνει κατά τον πρώτο αγώνα της εορτής των Διονυσίων και των Μεγάλων Ασκληπείων. Ο Κάλλιππος, σύμφωνα με την απόφαση της Απτέρας, ανακηρύσσεται ευεργέτης της πόλης και του απονέμεται, στον ίδιο και τους απογόνους του, το προνόμιο της προξενίας.

Το ψήφισμα επιβεβαιώνει ότι και στο δεύτερο μισό του 2ου αι. π.Χ. συνέχισαν να στήνονται στον χώρο του Ασκληπείου τιμητικά ψηφίσματα για τους διακεκομμένους ιατρούς.

10. Τιμητικό ψήφισμα του δήμου των Αιγυλέων για τον ιατρό Ανάξιππο Αλεξάνδρου (IG XII 4, 101).

Αρχές του 2ου αι. π.Χ.

Η ακριβής θέση του δήμου των Αιγυλέων δεν είναι γνωστή. Για την προέλευση του ονόματος του δήμου έχει υποστηριχτεί η σχέση με το όνομα μιας οικογένειας ροδιακής καταγωγής. Η υπαγωγή του κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους στον ενιαίο δήμο των Αντιμαχιδών, μαζί με τις φυλετικές ομάδες των Αρχιαδών και των Αντιμαχιδών, καθιστά προφανές ότι βρισκόταν στην ευρύτερη περιοχή της σημερινής Αντιμάχειας (προς τη βόρεια ακτή του νησιού).

Η χρονολόγηση του ψηφίσματος στο 197/6 π.Χ. έγινε με βάση τον κατάλογο των μονάρχων που πρότεινε ο Chr. Habicht¹³⁶. Οι υπολογισμοί για τον χρονολογικό προσδιορισμό της μοναρχίας του Ευτυχίδα στηρίχτηκαν στην απογραφή της καλύμνιας Φανοδίκας Νικομήδους, η οποία, γεννημένη επί μοναρχίας Ευτυχίδα, σε κατάλογο πολιτών του 180 π.Χ. είναι καταχωρισμένη ανάμεσα στις μητέρες (γυναίκες Πανορμύαι Υλλίδες, TitCal 88.62-65).

Ο τιμώμενος ιατρός του ψηφίσματος είναι ο Ανάξιππος Αλεξάνδρου. Ο πατέρας του ταυτίζεται με τον δωρητή Αλέξανδρο Αναξίππου, που μαρτυρείται στον κατάλογο των επιδόσεων για τη σωτηρία της πατρίδας το έτος 202/1 π.Χ. (IG XII 4, 75.167-168).

Αριθ. εκθ. 10.

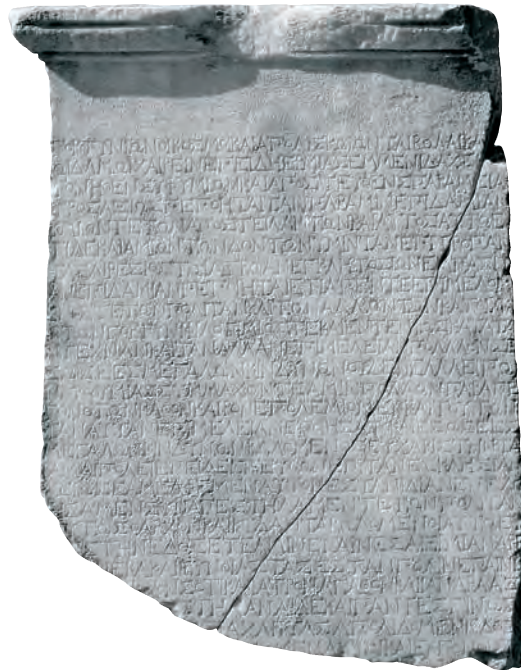
Ο Ανάξιππος υπήρξε δημόσιος ιατρός, διορισμένος από την εκκλησία του δήμου (κατασταθείς ὑπὸ τὰς ἐκκλησίας). Κατά την πολυετή θητεία του, για την άσκηση του επαγγέλματος και για τη διαγωγή του (κατὰ τε τὰν τέχνην καὶ τὸν βίον) υπήρξε πάντοτε άξιος επαίνων. Έσωσε πολλούς πολίτες από σοβαρές ασθένειες και τους πλέον ακραιούς κινδύνους (μεγάλας άρρωστίας έμπεσόντας και κινδύνους τὸς έσχάτους) χωρίς να φεισθεί κόπων (οὐθὲν έλλείπων φιλοτιμίας).

Ο δήμος των Αιγηλέων, επιθυμώντας να εκφράσει την ευγνωμοσύνη του προς όσους τον ευεργετούν με τρόπο αντάξιο και να παροτρύνει τις μελλοντικές γενιές να επιδείξουν ακόμη μεγαλύτερη προθυμία για το δημόσιο καλό, αποφάσισε να επαινέσει τον Ανάξιππο για την προσοχή και την ιδιαίτερη φροντίδα που επέδειξε.

11. Τιμητική επιστολή των Γορτυνίων για τον ιατρό Έρμία Έμμενίδα (IG XII 4, 248).

Λίγο μετά το 218 π.Χ.

Η σπουδαιότητα και η φήμη αυτού του ιατρού από την Κω επιβεβαιώνεται και από δύο ακόμη μαρτυρίες: μία επιστολή από την πόλη της Κνωσού (IG XII 4, 247), επίσης μετά το 218 π.Χ., και ένα τιμητικό ψήφισμα από

Αριθ. εκθ. 11.

την Αλικαρνασσό (IG XII 4, 142), γύρω στο 220 π.Χ., όπου του απονέμεται στέφανος γιατί περιέθαλψε πολίτες της που βρίσκονταν ως επισκέπτες στην Κω (IG XII 4, 142). Στη στήλη του τελευταίου ψηφίσματος αναγράφεται και η απάντηση των Κώων.

Για την οικογένεια του ιατρού διασώθηκαν επιγραφικά περισσότερα στοιχεία. Σε κατάλογο δωρητών του δήμου των Ισθμιωτών, γύρω στο 200 π.Χ. (IG XII 4, 432.16) αναγράφεται μαζί με τον Ερμία και το όνομα του αδελφού του Θεωδώρου, καθώς επίσης και το ποσόν της συνεισφοράς του που ανέρχεται στις δεκαπέντε δραχμές. Τα δύο αδέρφια αναφέρονται επίσης και στον κατάλογο των δωρητών υπέρ της σωτηρίας της πατρίδας το 202/1 π.Χ. (IG XII 4, 75.131). Η σύζυγος του ιατρού, που κατάγεται από καλή οικογένεια της Κω, είναι η Αίσχρον, κόρη του Αυτοφώντος¹³⁷. Είναι γνωστή από την επιγραφή στη βάση του ανδριάντα του συζύγου της, που ανέθεσε η ίδια μαζί με το δικό της άγαλμα στο Ασκληπείο ([Αίσχρον] Αυτοφώντος / [Έρμίαν] Έμμενίδα / [τὸν αὐτᾶ]ς άνδρα. Θεοίς. (IG XII 4, 2, 977). Η επιβλητική θέση του αναθήματος, δυτικά της μνημειακής κλίμακας που οδηγούσε στο ανώτερο άνδρo, επιβεβαιώνει το γόητρο και την υψηλή οικονομική κατάσταση της οικογένειας. Η ίδια η σύζυγος είναι επίσης γνωστή από επίδοση είκοσι δραχμών σε έρανο

Βάση του αγάλματος του ιατρού Ερμία Εμμενίδα.

για το ιερό της Αφροδίτης Πανδάμου (IG XII 4, 301). Ένας Φίλιππος Αυτοφώντος, που συμμετείχε επίσης στην επίδοση του 202/201 π.Χ. (IG XII 4, 75.119-120) με το ποσό των χιλίων δραχμών, θα μπορούσε να είναι αδελφός της. Τέλος, ο πατέρας του Ερμία ταυτίζεται ίσως με τον μονάρχο Εμμενίδα που μαρτυρείται από τα νομίσματα (Στεφανάκη 2012, 160).

Ο Ερμίας Εμμενίδα μετέβη στη Γόρτυνα, σε μια ιδιαιτέρως ταραγμένη για την Κρήτη περίοδο (Πολύβιος IV, 53.7, 55.6). Η Κνωσός με τη συμμαχία της Γόρτυνας υπέταξε όλες τις κρητικές πόλεις εκτός από τη Λύττο. Στον πόλεμο εναντίον της ξέσπασε στη Γόρτυνα στάσις (IG XII 4, 247.4-5), εμφύλια διαμάχη (221-219 π.Χ.), με τους πρεσβύτερους να τάσσονται με το μέρος των Κνωσίων και τους νεότερους των Λυττιών. Στο τέλος, οι πρεσβύτεροι επικράτησαν, εξορίζοντας ή φονεύοντας τους νέους, και παρέδωσαν την πόλη στους Κνωσίους. Τους πολλούς τραυματίες στις μάχες που διεξήχθησαν στη Γόρτυνα και αργότερα κοντά στη Φαιστό, όταν είχαν καταλάβει τον λιμένα των Φαιστίων οι Γορτύνιοι φυγάδες, περιέθαλπε για πέντε χρόνια (ἔτια πέντε) με τον καλύτερο τρόπο ο Ερμίας (φιλοτιμίως τε καὶ ἐντενίως κατὰ τὰν τέχνην καὶ τὰν ἄλλαν ἐπιμέλειαν).

Ο Ερμίας στάλθηκε στη Γόρτυνα κατόπιν εκλογής του από τη βουλή των Κώων (χει[ρο]τονηθένς). Όταν αυτός, μετά την πάροδο των πέντε ετών, παρουσιάστηκε στην εκκλησία της Γόρτυνας ζητώντας να συναινέσουν στην επιστροφή του στην πατρίδα, οι Γορτύνιοι, ευγνώμονες, αποφάσισαν να τον συνοδεύσουν δύο συμπολίτες τους και να αποστείλουν στην Κω επαινετική επιστολή, όπου του απονέμεται το προνόμιο της πολιτείας σε αυτόν και τους απογόνους του. Στην επιστολή επαινούνται οι υπηρεσίες του ιατρού, που δεν εφείσθη κόπων (οὐδὲν ἔλλ[λ]είπων προθυμίας) και σε όλη τη διάρκεια των εχθροπραξιών (καθ' ὄν καιρὸν

ἐπολεμίομεν) έσωσε πολλούς από μεγάλους κινδύνους (πολλὸνς ἔσωσε ἐς μεγάλων κινδύνων).

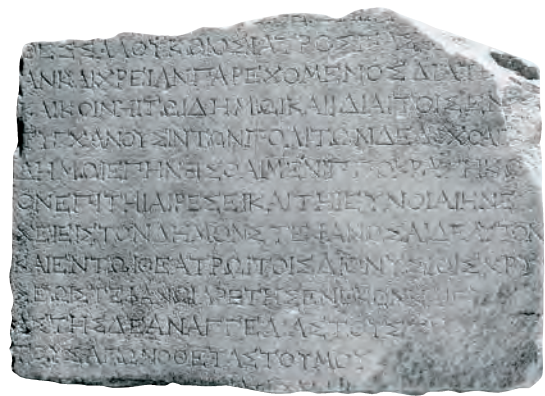
12. Τιμητικό ψήφισμα της Μαγνησίας του Μαιάνδρου (;) για τον ιατρό Ιπποκράτη Θεσσαλού (IG XII 4, 155).

Τέλη του 3ου αι. π.Χ.

Σύμφωνα με το ψήφισμα τιμάται ο ιατρός Ιπποκράτης από την Κω, γιος του Θεσσαλού, γιατί παρείχε κάθε βοήθεια και συμπαράσταση τόσο στις ανάγκες που προέκυπταν στα δημόσια πράγματα, όσο και σε ιδιώτες.

Ο έπαινος από τον δήμο (ἀρετῆς ἔνεκεν καὶ εὐ[νοίας]) προβλέπει την απονομή χρυσού στεφάνου σε τελετή που θα λάβει χώρα στο θέατρο κατά τη διάρκεια των Διονυσίων, της λαμπρής πανηγύρεως της Κω, στην οποία διεξάγονταν και σκηνικοί αγώνες. Οι υπεύθυνοι για τη διοργάνωση των μουσικών αγώνων επιφορτίζονται με την υποχρέωση της αναγγελίας της τιμητικής στεφάνωσης. Η ταύτιση του δήμου βασίζεται στη διατύπωση ἀγωνοθέτας τοῦ μουσικοῦ, που έχει υποστηριχτεί ότι σχετίζεται με τη Μαγνησία (I. Assos 7, πρβλ. IG XII 4, 175).

Ο τιμώμενος ιατρός είναι απόγονος της οικογένειας του διάσημου Ιπποκράτη, αλλά δεν ταυτίζεται με τον εγγονό του Ιπποκράτη, γιο του Θεσσαλού, που έζησε στο πρώτο μισό του 4ου αι. π.Χ. Πρόκειται για έναν άλλον Ιπποκράτη, που έζησε γύρω στο 200 π.Χ. και ταυτίζεται με τον δωρητή στον κατάλογο των χρηματικών συνεισφορών (ἐπιδόσεων) προς την πόλη το 200 π.Χ. (IG XII 4, 75.51-52) και πιθανώς με τον χορηγό των κυκλίων τῆι πυρίχαι γύρω στο 190-180 π.Χ. (IG XII 4, 452.39-40).

Αριθ. εκθ. 12.

13. Επιστολή του αυτοκράτορος Νέρωνος προς την πόλη της Κω, με αναφορά στον Γάιο Στερτίνιο Ξενοφώντα (IG XII 4, 260).

Λίγο μετά το 54 μ.Χ.

Το σωζόμενο τμήμα από την αρχή της επιστολής δεν παρέχει καμιά αξιοποιήσιμη πληροφορία για το θέμα της, πέρα από τη μαρτυρία ότι στάλθηκε ενόσω ο αυτοκράτορας ήταν στο πρώτο έτος της δημαρχικής εξουσίας, της υπατείας και της βασιλείας του.

Αριθ. εκθ. 13.

Βίος και πολιτεία του ιατρού Γαίου Στερτινίου Ξενοφώντος

Ο Γάιος Στερτίνιος Ξενοφών¹³⁸ (10 π.Χ.-54 μ.Χ.) υπήρξε διάσημος κώος ιατρός στην αυτοκρατορική Ρώμη. Καταγόταν από τους Ασκληπιάδες της Κω (Tacitus, *Annales* XII. 61)¹³⁹, ενώ θεωρείται πιθανή η συγγένειά του με τον Ξενοφώντα, σημαντικό ιατρό του 3ου αι. π.Χ. για τις έρευνές του στην ανατομία και μαθητή του Πραξαγόρα, άλλου διάσημου ιατρού της Κω¹⁴⁰. Όταν στα χρόνια του αυτοκράτορος Τιβερίου, ο Ξενοφών έφτασε στη Ρώμη ως μέλος, πιθανώς, της κωακής αποστολής για τη επανέγκριση της ασυλίας του Ασκληπιείου από τη σύγκλητο, έγινε ρωμαίος πολίτης με την υποστήριξη του C. Stertinius Maximus (PIR², S 908), που το 23 μ.Χ., έτος παραχώρησης της ασυλίας, ήταν ύπατος.

Στη Ρώμη πέτυχε να επιλεγεί προσωπικός ιατρός του αυτοκράτορος Τιβερίου και αργότερα του Κλαυδίου –*medicus Augusti*, όπως αναφέρεται στην επιτύμβια επιγραφή της δούλης του Κοσμίας (CIL VI, 8905)¹⁴¹. Κατά την εκστρατεία των Ρωμαίων στη Βρετανία (43 μ.Χ.), συνόδευσε ως χιλίαρχος της όγδοης λεγεώνας (tribunus militum της Legio VIII: IG XII 4, 2, 953.6-7) και ως έπαρχος των αρχιτεκτόνων (praefectus fabrum Romae: IG XII 4, 2, 951.10-11 [953.7-8], 1143.6-8, ή τεχνιτών: IG XII 4, 2, 952. 3-4) τον Κλαύδιο, συνεισφέροντας πιθανώς στην τεχνική υποστήριξη κατά τις στρατιωτικές επιχειρήσεις. Για τις υπηρεσίες του κατά τον βρετανικό θρίαμβο του Κλαυδίου το 44 μ.Χ. τιμήθηκε με χρυσό στεφάνι και άλογχο δόρυ (corona aurea: IG XII 4, 2, 951.12, 952.2, 1143.9-10, hasta pura: IG XII 4, 2, 951.13, 952.3, 1143.10).

Από τον αυτοκράτορα Κλαύδιο έλαβε ακόμη τη σπουδαία και πολύ χρήσιμη για την πατρίδα του θέση, του υπεύθυνου των «ελληνικών αποκοιμάτων» (ab responsis Graecis: IG XII, 4, 2, 952.3-4, 1143.4-5), της εξέτασης δηλαδή των αιτημάτων των ελληνικών ιερών που διεκδικούσαν επαναβεβαίωση της πρότερης ασυλίας τους. Ο Κλαύδιος, πριν από τον ατυχή θάνατό του, απέστειλε το 47/8 μ.Χ. τρεις επιστολές προς τη βουλή και τον δήμο της Κω (IG XII 4, 254-257), ενώ το 53 μ.Χ. παραχώρησε στο νησί ατέλεια (Tacitus, *Annales* XII.61: *Rettulit dein de immunitate Cois tribuenda multaque super antiquitate eorum memoravit*). Κατά την προσωπική αγόρευση του Κλαυδίου

Χάλκινο νόμισμα του Γαίου Στερτινίου Ξενοφώντος.

στη σύγκλητο, στην αυτοκρατορική συνηγορία των αιτημάτων, εκτός από την αρχαιότητα του δικαιώματος, έγινε, χωρίς προσπάθεια να καλυφθεί η εύνοια του Κλαυδίου στο πρόσωπο του Ξενοφώντος, ιδιαίτερη μνεία στην καταγωγή και τις ιατρικές ικανότητες του ιατρού του.

Η επιτυχημένη σταδιοδρομία του στη Ρώμη τού εξασφάλισε τεράστιο πλούτο ενώ πιστεύεται ότι άφησε κληρονομιά στους απογόνους του το εντυπωσιακό ποσόν των 30 εκατομμυρίων σηστερτίων. Παρά ταύτα, ο ίδιος, με τρόπο που προκαλούσε τον Πλίνιο (*Nat. Hist.* XXIX, 5.7 κ.ε.), ένιωθε ζημωμένος και υπολόγιζε ότι, αν δεν ήταν υποχρεωμένος να υπηρετεί τους αυτοκράτορες, θα μπορούσε να έχει ετήσιο εισόδημα το λιγότερο

600.000 σηστερτίους, αντί του αυτοκρατορικού μισθού των 500.000 σηστερτίων. Η πολυτελής έπαυλή του ήταν κτισμένη στον διάσημο Καίλιο (Caelius) λόφο της Ρώμης και η ακριβής θέση της επιβεβαιώνεται από την ανεύρεση ενός μολύβδινου αγωγού με σφραγίδα που έφερε το όνομά του.

Οι ευεργεσίες του, όπως και του εξίσου πλούσιου αδελφού του¹⁴², στον εξωραϊσμό δημόσιων κτηρίων στη Νεάπολη μαρτυρούν τόσο τη φήμη των εισοδημάτων του, όσο και μια διάθεση επίδειξης στην αριστοκρατία με την οποία συγχρωτιζόταν στις πολυτελείς θέρμες της Βηίων.

Η πιθανολογούμενη εμπλοκή του στη δηλητηρίαση του αυτοκράτορος Κλαυδίου¹⁴³, που φαίνεται ότι οργάνωσε η τελευταία σύζυγός του Ιουλία Αгриππίνα, επισκίασε τη φήμη του. Το δεικτικό σχόλιο του Τάκιτου τον περιγράφει ως άνθρωπο που γνώριζε καλά ότι υπάρχει πάντα ανταμοιβή στη διάπραξη μεγάλων εγκλημάτων, παρά τους κινδύνους που υπάρχουν στο ξεκίνημα (*haud ignarus summa scelera incipi cum periculo, peragi cum praemio*, Tacitus, *Annales* XII, 67.2).

Κατά τα πρώτα έτη της βασιλείας του Νέρωνος, ο Γάιος Στερτίνιος Ξενοφών επέστρεψε στην Κω, χωρίς να διακόψει τη σχέση του με τη Ρώμη (βλ. επιστολή του Νέρωνος, *IG* XII 4, 260, παραπάνω), αναθέτοντας αγάλματα προς τιμήν του αυτοκράτορος (*IG* XII 4, 644, 645). Ανέλαβε πολλά ιερατικά αξιώματα¹⁴⁴ και διετέλεσε μόναρχος δύο φορές (TitCal 193.1, 194.1). Η θερμή υποδοχή των συμπατριωτών του επιβεβαιώνεται από τις τιμές προς τον ίδιο και την οικογένειά του (*IG* XII, 4, 2, 951-970 και 1106, 1143, 1184), τους δεκάδες τιμητικούς όρους σε ιδιωτικές οικίες προς τους Πατρώους Θεούς που ανατίθεντο *ὕπερ ὑγείας* του Γαίου Στερτίνιου Ξενοφώντος (*IG* XII, 4, 2, 712-779, σ. 476)¹⁴⁵ και τις απεικονίσεις του σε νομίσματα¹⁴⁶ (Εικ. 71).

Με δικές του δωρεές ιδρύθηκε μια βιβλιοθήκη¹⁴⁷ για τη συγκέντρωση των ιατρικών συγγραμμάτων (βλ. παρακάτω, αριθ. 20) επισκευάστηκε ο ναός του Ασκληπιού από τον σεισμό και εφοδιάστηκε ο χώρος με υδρευτικούς αγωγούς που έφεραν τη σφραγίδα του. Υπήρξε ο πρώτος Κώος που ήταν ιατρός, ιερέυς του Ασκληπιού και ευεργέτης του ιερού.

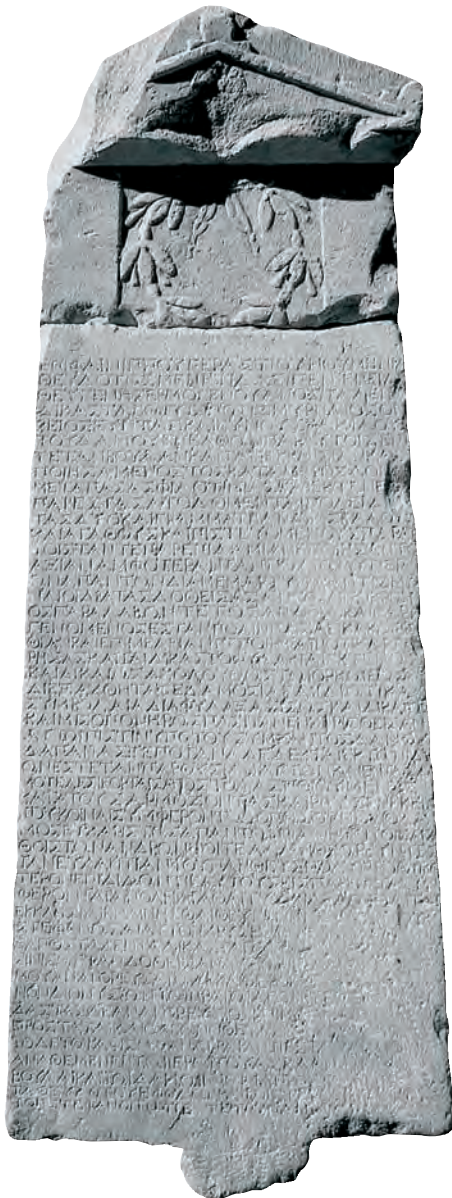
ΚΩΟΙ ΔΙΚΑΣΤΑΓΩΓΟΙ

Ξεχωριστή κατηγορία επιγραφών, ιδιαίτερα σημαντικών για τη μελέτη της κοινωνικοπολιτικής ιστορίας της Κω και των διεθνών σχέσεών της, αποτελούν τα τιμητικά ψηφίσματα για τους δικαστές¹⁴⁸ και τους δικασταγωγούς¹⁴⁹. Η νομομάθεια και η αμεροληψία των πρώτων, ιδιότητες απαραίτητες για την επίλυση περίπλοκων διαφορών σε υποθέσεις διαιτησίας, έχαιραν μεγάλης εκτίμησης και εμπιστοσύνης στον ασταθή και ρευστό ελληνιστικό κόσμο. Στους κώους δικαστές απονέμονταν, στις περιπτώσεις των ξένων πόλεων, σημαντικά προνόμια, όπως προξενία, πολιτεία, ασυλία, προεδρία στους αγώνες και ατέλεια, αλλά δεν έλειπαν και οι τοπικές τιμές και διακρίσεις (βλ. *IG* XII 4, 131: ψήφισμα της Σάμου, 132: ψήφισμα της Τήλου¹⁵⁰, 135: ψήφισμα της Νάξου, 136: ψήφισμα της Θάσου, 144 (:): ψήφισμα των Βαργυλίων, 157: ψήφισμα της Κολοφώνος (:), 162: ψήφισμα των Ερυθρών, 165: ψήφισμα της Χίου (:), 168: ψήφισμα της Χαλκίδας, 169: επιστολή και ψήφισμα της Ερέτριας, 170: ψήφισμα άγνωστης πόλης της Πελοποννήσου, 173: ψήφισμα της Μυτηλήνης, 175: ψήφισμα άγνωστης ιωνικής πόλης, 177: ψήφισμα ιωνικής πόλης;).

Τα τιμητικά ψηφίσματα για τους κώους δικασταγωγούς αποτελούν μια άλλη ενδιαφέρουσα ομάδα που σχετίζεται με τις δικαστικές υποθέσεις (βλ. *IG* XII 4, 57, 58 [Παρμενίσκος], 59 [Θεογένης Ερμογένου]).

Με τον όρο δικασταγωγός¹⁵¹ χαρακτηρίζεται ο επίσημος απεσταλμένος μιας πόλης στο εξωτερικό προς αναζήτηση αξιόπιστων δικαστών για την εκδίκαση εσωτερικών υποθέσεων. Ο δικασταγωγός συνόδευε τους ξένους δικαστές από και προς την πόλη τους και μεριμνούσε, καθ' όλο το διάστημα της διευθέτησης των νομικών θεμάτων, για τις καλές συνθήκες παραμονής τους στον τόπο του.

Τα τιμητικά ψηφίσματα και για τις δύο κατηγορίες στήνονταν επίσης στον επιφανέστερο τόπο του Ασκληπιείου.

Αριθ. εκθ. 14.

**14. Τιμητικό ψήφισμα της Κω για τον δικασταγωγό Θευγένη Ερμογένου (IG XII 4, 59).
Μετά τα μέσα του 2ου αι. π.Χ.**

Το ψήφισμα εκδόθηκε επί μονάρχου Φαινίππου, του οποίου το όνομα μαρτυρείται και σε ένα τιμητικό ψήφισμα των Αντιμαχιδών, λίγο μετά τα μέσα του 2ου αι. π.Χ. (IG XII 4, 110).

Με το ψήφισμα τιμάται ο δικασταγωγός Θευγένης Ερμογένου για την επιτυχή αποστολή του στη Σμύρνη, με την οποία η Κως διατηρούσε φιλικές σχέσεις, προς εξεύρεση ικανών δικαστών. Ο Θευγένης, αφού εξέθεσε αναλυτικά το θέμα του (*ποιησάμενος τὸς κατὰ μέρος λόγ[ος]*) στη

βουλή και την εκκλησία των Σμυρναίων με μεγάλο ζήλο και επιμονή (*μετὰ πάσας φιλοτιμίας καὶ ἐκτενε[ίας]*), ζήτησε να σταλούν στην Κω άνθρωποι ενάρετοι και άξιοι της εμπιστοσύνης της πόλης τους, δύο δικαστές και ένας γραμματέας. Το αίτημα έγινε αποδεκτό εξαιτίας της κόσμιας, και προς τις δύο πόλεις, συμπεριφοράς του Θευγένη κατά την παραμονή του στη Σμύρνη.

Όταν η αποστολή εγκαταστάθηκε στην Κω, στο διάστημα της τακτοποίησης των δημόσιων και ιδιωτικών νομικών υποθέσεων (*ἕως οὐ διεξάχθη τά τε δαμόσια καὶ ιδιωτικά συμβόλαια*), ο Θευγένης κατέβαλε με καρτερικότητα κάθε προσπάθεια και φροντίδα (*πάσαν κακοπαθίαν καὶ ἐπιμέλειαν πεποιήται ποτικαρτερήσας*), προκειμένου να ανταποκριθεί στα καθήκοντά του (*ἐκτενῶς καὶ δικαίως*) ως προς τη μέριμνα των δικαστών (*ταῖ δικαστοφυλακίαι*), όπως επέβαλλε ο όρκος του (*ἀκολούθως τῷ ὄρκῳ*). Ο ίδιος φρόντισε, ώστε η τακτοποίηση όλων των υποθέσεων να τύχει της αμεροληψίας, της δικαιοσύνης και της εντιμότητας (*ἴσως καὶ δικαίως καὶ μισοπονήρως*) τιμώντας την εμπιστοσύνη που του έδειξαν οι πολίτες της Κω (*τὰν ἐνχειρισθεῖσαν αὐτῷ πίστιν ὑπὸ τοῦ σύμπαντος δάμου*). Η προσφορά του δικασταγωγού δεν περιορίστηκε μόνο στο άψογο ήθος του. Ο Θευγένης προς ικανοποίηση του δημόσιου συμφέροντος ανέλαβε την υποχρέωση να καλύψει οικονομικά τόσο τις δαπάνες διαμονής των δικαστών στην Κω, όσο και των δώρων που θα τους απέστειλε κάθε φορά, όταν στην Κω τελούνταν δημόσιες γιορτές (*ἐν ταῖς δαμοτελέσι ἑορταῖς ἀποστολὰς ποιούμενος*).

Για όλους αυτούς τους λόγους, οι Κῳοί έκαναν αποδεκτή την πρόταση του εισηγητή Θευδότου (*χρησθαι ταῖ Θευδότου ἐφόδῳ*), με 885 θετικές ψήφους (*ψᾶφοι στερεαί ὡπέ*) και καμιά κατά (*τετροπαμένα [οὐδεμ]ία*), να τιμηθεί με χρυσό στέφανο ο δικασταγωγός Θευγένης. Η διαδικασία για την κύρωση του σχεδίου πρότασης, της *ἐφόδου*¹⁵², τίθεται σε εκκίνηση με την εκλογή από τη λαϊκή συνέλευση, τον *δάμον*, της τριμελούς επιτροπής για την επεξεργασία της εφόδου. Το πενταμελές αιρετό σώμα των προστατών, με αρμοδιότητες στη διοίκηση, την εφαρμογή των δημοτικών αποφάσεων και την επίβλεψη των εσόδων των ιερών ταμείων, αφού μελετούσε την πρόταση και συμφωνούσε (*γνώμα προστατῶν*), τη διαβίβαζε στον δήμο. Η συνέλευση, που διατηρούσε πάντοτε το δικαίωμα της τροποποίησης, αποφαινόταν με ψηφοφορία.

Για την αναγόρευση του στεφάνου, που θα γίνει από τον ιεροκήρυκα και θα φροντίσουν οι προεξάρχοντες (*προστάται*) και ο αγωνοθέτης, ορίζεται ο χρόνος μετά τον πρώτο αγώνα της

πανηγύρεως των Διονυσίων, αμέσως μετά τις σπονδές. Προβλέπεται επίσης η αναγραφή του ψηφίσματος σε λίθινη στήλη, η οποία θα στηθεί στο Ασκληπιείο.

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΖΩΗ

Στην έκθεση γίνεται και μια μικρή, συμβολική σχεδόν, αναφορά στους καλλιτεχνικούς θησαυρούς του Ασκληπιείου, που σήμερα είναι παντελώς αποστερημένος από τον πλούτο των αναθημάτων του και από τα διάσημα καλλιτεχνικά έργα που το κοσμούσαν. Από τα αναθήματα της πλαστικής σώζονται στον χώρο μόνο ελάχιστες βάσεις αγαλμάτων.

15. Άγαλμα του Τιμοξένου Τιμοξένου, έργο του Λυσίππου του νεότερου (IG XII 4, 2, 972). Τελευταίο τέταρτο του 3ου αι. π.Χ.

Η βάση του αγάλματος του μικρού αγοριού Τιμοξένου, που είχε το ίδιο όνομα με τον πατέρα του, φέρει εγχάρακτο επίγραμμα¹⁵³, που χρονολογείται γύρω στο 220-200 π.Χ.

Στην αναθηματική επιγραφή αναφέρεται το όνομα του γλύπτη Λυσίππου, αλλά πρόκειται για νεότερο απόγονο του διάσημου δημιουργού από τη Σικυώνα (4ος αι. π.Χ.).

Αριθ. εκθ. 15.

ΟΜΟΠΟΛΙΤΕΙΑ

Στην ενότητα της πολιτικής ζωής εκτίθεται μια μεγίστης σημασίας επιγραφή, που μαρτυρεί την ένωση των δήμων της Κω και της Καλύμνου υπό το καθεστώς της Ομοπολιτείας.

16. Ψήφισμα για την ορκωμοσία των πολιτών μετά την αποκατάσταση του καθεστώτος της Ομοπολιτείας μεταξύ της Κω και της Καλύμνου (IG XII 4, 152).

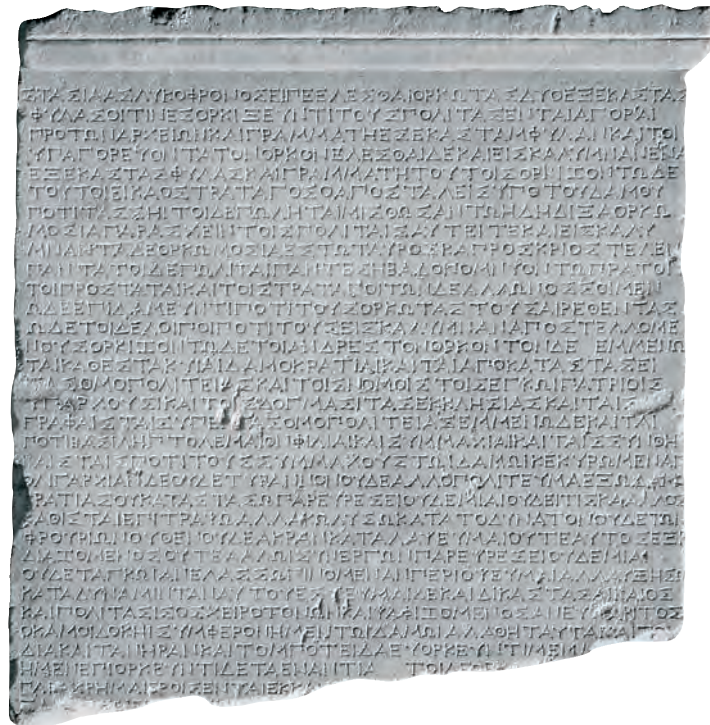
Γύρω στο 208 π.Χ. ή λίγο μετά

Στην αρχή του ψηφίσματος περιγράφεται η διαδικασία για την ορκωμοσία: θα εκλεγούν δύο *ορκωται* από κάθε φυλή, οι οποίοι θα αναλάβουν να ορκίσουν τους πολίτες στον χώρο της αγοράς μπροστά από τα Αρχαία της πόλης, ένας γραμματέας για κάθε φυλή, καθώς και ένας που θα υπαγορεύει τον όρκο. Επίσης, ένας ορκωτής για κάθε φυλή και ένας γραμματέας πρέπει να εκλεγούν και για την Κάλυμνο. Ο στρατηγός που

θα σταλεί στην Κάλυμνο θα ορίσει τον τόπο της ορκωμοσίας. Οι *πωληταί*, αμέσως μόλις προβούν στις μισθώσεις, οφείλουν να προσφέρουν για τους πολίτες και των δύο νησιών διπλές θυσίες για τον όρκο (*ορκωμόσια*). Τα ενήλικα ζώα για τη θυσία ορίζονται να είναι ταύρος, κάπρος και κορίος. Η υποχρέωση του όρκου βαρύνει μόνο τους ενήλικες (*ήβαδόν*) πολίτες, ενώ πρώτοι στη σειρά ορκίζονται οι *προστάται* και οι *στραταγοί*.

Στη συνέχεια του ψηφίσματος μνημονεύεται αναλυτικά ο ίδιος ο όρκος, χωρίς να γίνεται αναφορά στους όρους της συμφωνίας ή στις ιστορικές περιστάσεις που την επέβαλαν.

Ο όρκος¹⁵⁴ διακηρύσσει τις υποχρεώσεις στη διαφύλαξη και τήρηση του δημοκρατικού

Αριθ. εκθ. 16.

πολιτεύματος, της αποκατάστασης της ομοπολιτείας, των πάτριων νόμων της Κω, των αποφάσεων της εκκλησίας (δόγμασι) και των κανονισμών (διαγραφαίς) της ομοπολιτείας. Διακηρύσσεται επίσης η διαφύλαξη και η τήρηση της συμμαχίας με τον βασιλέα Πτολεμαίο, καθώς και των κυρωμένων από τον δήμο συμμαχικών συνθηκών. Ακολούθως δίνεται ειδικότερη έμφαση σε ενέργειες απειλητικές για τη δημοκρατία, όπως επιχείρηση (ή υποστήριξη στην προσπάθεια) εγκαθίδρυσης ολιγαρχίας ή τυραννίας και κατάληψη φρουριών ή ακροπόλεων. Τονίζεται επίσης η διαφύλαξη της εδαφικής ακεραιότητας της Κω, αλλά και η κατά δύναμιν αύξηση των εκτάσεών της. Τέλος, οι πολίτες ορκίζονται ότι θα διατελέσουν δίκαιοι δικαστές και αμερόληπτοι πολίτες, οι οποίοι θα ψηφίζουν με γνώμονα μόνο το συμφέρον του δήμου. Ο όρκος δίδεται, προς επίρρωσιν, στο όνομα του Διός, της Ήρας και του Ποσειδώνος, και με την υπόμνηση της βλάβης των επόρκων. Οι ορκωταί οφείλουν να δώσουν τον όρκο αμέσως μόλις οι θυσίες στην εκκλησία αρχίσουν να καίγονται.

Είναι πολύ ενδιαφέρον ότι στον όρκο περιλαμβάνεται η δέσμευση για τη συμμαχία με τους Πτολεμαίους (πρόκειται για τον Πτολεμαίο Δ' ή Ε') και τις άλλες κυρωμένες από τους Κώους συμμαχικές συνθήκες (όπως, για παρά-

δειγμα, με τη Ρόδο, τη Μίλητο και την Κνίδο).

Δεν είναι βέβαιο τότε ακριβώς επιτεύχθηκε η αρχική συμφωνία για την Ομοπολιτεία¹⁵⁵. Η επιγραφή αναφέρεται *τῆι ἀποκαταστάσει τῆς Ὀμοπολιτείας*, που σημαίνει ότι η πολιτική ενσωμάτωση κάποια στιγμή είχε καταργηθεί και επανήλθε σε ισχύ αργότερα. Σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία (επιγραφές Καλύμνου: TitCal 74, 75), η Κάλυμνος γύρω στο 220 π.Χ. ήταν ανεξάρτητη. Σε μια άλλη επιγραφή της Καλύμνου (Tit.Cal. 88), που χρονολογήθηκε από τον Chr. Habicht στο 207/6 π.Χ., λόγω της μνείας στον κώο μονάρχο Ιπποκράτη, οι Καλύμνιοι αναφέρονται ως πολίτες της Κω, γεγονός που σημαίνει ότι το 208 π.Χ. ήταν σε εφαρμογή η Ομοπολιτεία.

Κατά τη διάρκεια του κρητικού πολέμου μεταξύ των Μακεδόνων και των κρητών πειρατών, την περίοδο 205-202 π.Χ., η Κάλυμνος συνεχίζει να μετέχει στην Ομοπολιτεία (TitCal 64)¹⁵⁶.

Σχετικά με τη μορφή της συνθήκης είναι γενικά παραδεκτό από την έρευνα ότι δεν πρόκειται για συνθήκη ισοπολιτείας ή συμπολιτείας, αλλά για πολιτική υπαγωγή και ενσωμάτωση του δήμου των Καλυμνίων, ως ασθενέστερου μέλους, στην Κω¹⁵⁷. Από μεταγενέστερες επιγραφικές μαρτυρίες συνάγεται ότι η ομοπολιτεία διήρκεσε μέχρι τους ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους.

ΒΟΡΕΙΑ ΑΙΘΟΥΣΑ

Στη βόρεια αίθουσα εκτίθενται δέκα ενεπίγραφες στήλες: η αριθ. 1 είναι ένας ιερός νόμος που αφορά στην προστασία του άλσους του Ασκληπείου, η αριθ. 2 αναφέρεται στη δημιουργία ιερού ταμείου (Θησαυρού) του Ασκληπιού, η αριθ. 3 είναι ένας ιερός νόμος για τη λατρεία των Νυμφών, οι αριθ. 4-6 είναι *διαγραφαι* (κανονιστικές ρυθμίσεις) για την πώληση του ιερατικού αξιώματος της Αφροδίτης Πανδάμου και Ποντίας, της Ομονοίας και του βασιλέως της Περγάμου Ευμένους Β΄ και, τέλος, οι αριθ. 7-10 είναι ιεροί *όροι* (οροδείκτες) λατρείας άλλων θεοτήτων εντός του άλσους, όπως του Διός Πατρώου, της Αθηνάς Φρατρίας, του Απόλλωνος Καρνείου και των Μοιρών.

ΙΕΡΟΙ ΝΟΜΟΙ ΓΙΑ ΤΟΝ ΑΣΚΛΗΠΙΟ

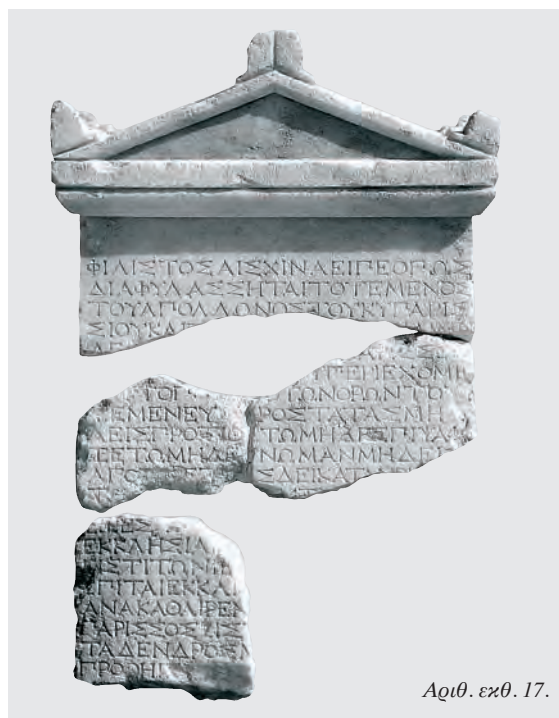
Την αρχαιότερη μαρτυρία για την οργανωμένη λατρεία στον χώρο του Ασκληπείου, χωρίς αναφορά στην τιμώμενη θεότητα, προσφέρει ένας ιερός νόμος του δεύτερου μισού του 4ου αι. π.Χ. (IG XII 4, 283), που φυλάσσεται σήμερα στην Κωνσταντινούπολη. Σύμφωνα με τον ιερό αυτό νόμο απαγορεύεται η κοπή των κυπαρισσιών όχι μόνο αυτών εντός αλλά και εκτός του ιερού άλσους, όπως επίσης και η μεταφορά μακριά από το ιερό τέμενος της ξυλείας των κυπαρισσιών. Για τις παράνομες ενέργειες, που συνιστούν ασέβεια προς το ιερό (*τὸ ἱερόν ἀσεβείτω*), εκτός και αν η εκκλησία είχε λάβει απόφαση ότι η ξυλεία προοριζόταν για δημόσιο έργο (*αἴ κα μὴ ἐκκλησίαι δόξει ἐς δαμόσιον ἔργον*), ορίζεται αυστηρότατο πρόστιμο χιλίων δραχμών. Για τη μήνυση, *φαινόντω* (Popularklage¹⁵⁸), στην εκκλησία ορίζονται ως υπεύθυνοι οι *ἐπιμεληταὶ* του τεμένους και από τους άλλους όποιος επιθυμεί, συμφώνως προς τον ιερό και τον *μαστρικὸν* νόμον. Ο μαστρικός νόμος αφορούσε στην εφαρμογή των κυρώσεων στις περιπτώσεις παραβίασης των προβλεπόμενων διατάξεων των ιερών κανονισμών¹⁵⁹.

ΑΣΚΛΗΠΙΟΣ

17. Ιερός νόμος για την απαγόρευση της κοπής των κυπαρισσιών του ιερού άλσους (IG XII 4, 284). Γύρω στο 300 π.Χ.

Για την προστασία του άλσους βρέθηκαν κατά χώραν στο ανώτερο άνδρηρο του ιερού δύο ιεροί νόμοι.

Η ψήφιση του νεότερου ιερού νόμου αποσκοπεί στην προστασία (*διαφυλάσσεται*) του τεμένους του Απόλλωνος Κυπαρισσίου και του Ασκληπιού, όπως για πρώτη φορά μαρτυρούνται οι λατρευόμενες θεότητες του άλσους. Ο νόμος επιβάλλει την απαγόρευση της κοπής των κυπαρισσιών μόνο εντός του χώρου του τεμένους, που προστατεύεται με λίθινο ορόσημα (*ἐντοσθε τοῦ περιεχομέ[νο]ν τόπου [ὑπ]ὸ τῶν ὄρων τοῦ τεμένους*). Έχει ενδιαφέρον, πρώτον, ότι αυτή την περίοδο ο χώρος του τεμένους, προφανώς για την αποφυγή καταπατήσεων, οριοθετείται, και δεύτερον, ότι σε σχέση με την αρχαιότερη απαγόρευση η προστασία του άλσους¹⁶⁰ περιορι-

Αριθ. εκθ. 17.

ζεται αποκλειστικά στην οριοθετημένη έκταση.

Για τη διασφάλιση της παραπάνω διάταξης, σε σχέση με τη χρήση του *κυπαρισίνου ξύλου*, ο νόμος ορίζει περαιτέρω να μην επιτρέπεται σε κανέναν από τους ανώτερους αξιωματούχους, τους προστάτες, να καταθέτουν προτάσεις ή να τις εγκρίνουν με ψήφο ή να προβαίνουν σε σχετικές διαπραγματεύσεις. Αντιθέτως, επιτρέπεται η εκμετάλλευση της ύλης, σε περίπτωση που η εκκλησία δεν έχει αποφασίσει διαφορετικά (βλ. παρακάτω για την εκμετάλλευση της ξυλείας και τα έσοδα που κατατίθενται στον Θησαυρό του Ασκληπιού), μόνο για ιερά έργα. Το ακριβές περιεχόμενο των τελευταίων, αποσπασματικά σωζόμενων στίχων, που αναφέρονται στον καθαρισμό του ιερού και την υλοτομία (*ἀνακαθαίρειν [τὸ τέμενος καὶ κυ]παρίσσος εἰς ὕ[λαν]*) δεν είναι εύκολο να αποκατασταθεί.

18. Ιερός νόμος για την ίδρυση του Θησαυρού του Ασκληπιού (IG XII 4, 71).

Λίγο πριν από το 242 π.Χ.

(Εξαιτίας της αρχικής συγκόλλησης και συντήρησης του λίθου από τους ιταλούς αρχαιολόγους, δεν ήταν εύκολο η επιγραφή να αποκατασταθεί και να εκτεθεί σύμφωνα με

τις τελευταίες δημοσιευμένες συμπληρώσεις).

Πρόκειται για το ψήφισμα που αναφέρεται στην ίδρυση του ιερού ταμείου (Θησαυρού) για τις χρηματικές εισφορές και προσφορές προς τιμήν του Ασκληπιού. Το ταμείο αυτό χρηματοδοτούσε, ως γνωστόν, μεταξύ των άλλων δραστηριοτήτων, και τη δαπανηρή διεξαγωγή των αγώνων των Μεγάλων Ασκληπειείων.

Η ταύτιση της μαρμάρινης κιβωτού, που βρέθηκε στον σηκό του ιωνικού ναού Β στο μεσαίο (II) άνδηρο (βλ. Εικ. 38), με την κιβωτό του Θησαυρού της επιγραφής (*ἐς κιβωτόν*), δεν είναι σήμερα αποδεκτή από την έρευνα. Η διασωθείσα κατασκευή δεν παρουσιάζει την κατάλληλη αρχιτεκτονική διαμόρφωση ούτε για τη ρίψη των *πελανών*-νομισμάτων αλλά ούτε και για τη λειτουργία μηχανισμού ανοίγματος του κιβωτίου με τη χρησιμοποίηση των τεσσάρων κλειδιών (*ἐχέτω δὲ ὁ θησαυρὸς κλᾶικας τέτταρας*). Συμφώνως με τον νόμο, τα κλειδιά του Θησαυρού κρατούσαν ξεχωριστά τέσσερις διαφορετικές ομάδες αξιωματούχων: οι *προστάται*, οι *ιεροφύλακες*, οι *ταμίαι* και ο *ιερεὺς* του Ασκληπιού.

Η χρονολόγηση της επιγραφής λίγο πριν από το 242 π.Χ. καθιστά φανερό ότι σχετίζεται άμεσα με την επιτακτική συγκέντρωση χρημάτων για την πρώτη διεξαγωγή των Μεγάλων Ασκληπειείων.

Το ψήφισμα εγκρίθηκε από την εκκλησία

Αριθ. εκθ. 18.

επί μονάρχου Φυλοτίμου την πρώτη του μηνός Δαλίου. Την εισήγηση της πρότασης, που αποσκοπούσε στην ίδρυση από την πόλη Θησαυρού του Ασκληπιού μέσα στο ιερό του θεού ([*ποιή*] *σασθαι θησαυρόν*) *τῶι Ἀσκληπιῶι τὰμ πόλιν ἐν τῶι ναῶι τῶι Ἀσκληπιῶι*), έκανε ο Ηρόδοτος Ηρακλείτου. Οι *πωληταί* οφείλουν να αναλάβουν τη μίσθωση για την κατασκευή του Θησαυρού στη θέση που θα υποδείξουν οι προστάται, ο ιερέυς του Ασκληπιού και οι ιεροφύλακες. Οι ταμίες οφείλουν να καταβάλουν τα έξοδα της κατασκευής από τα υπάρχοντα χρήματα του ιερού του Ασκληπιού. Ορίζεται περαιτέρω, πιθανώς σε συμφωνία με τις γραπτές διατάξεις του ιερού κανονισμού που έχει επικυρωθεί από τον δήμο, ότι οι εκάστοτε ανά εξάμηνον ταμίες όλες τις πληρωμές που έχουν να κάνουν από τους πόρους (*ἐκ τῶν ποθόδων*) των ιερῶν, πρέπει να τις καταβάλουν στον χώρο του Θησαυρού (*ἐς τὸν θησαυρόν*) με την παρουσία των εκάστοτε ιεροφυλάκων και του ιερέα του Ασκληπιού. Οι παραπάνω αξιωματούχοι έχουν επίσης την υποχρέωση να καταθέτουν στο Αρχεῖο τη λογιστική παρακολούθηση των χρημάτων (*καὶ λόγον ἐς κ[ι]βωτὸν ἐμβαλλόντω τῶν χρημάτων*) για κάθε ποσόν που καταβάλλεται (*[ὄσσα] κα ἐς τὸν θησαυρόν ἐμβληθήι*).

Στην περίπτωση που υπάρχουν επαρκή χρηματικά διαθέσιμα –προκειμένου οι θυσίες στον Ασκληπιό, την Υγεία και την Ηπώνη¹⁶¹, η πανήγυρις, οι θεωρικές αποστολές και οι γυμνικοί αγώνες να τελεστούν με τη δέουσα λαμπρότητα (*καλῶς κα[ὶ] ἐπιφανῶς συντελώντ[αι]*), όπως αρμόζει στους θεούς και στις προθέσεις του δήμου–, οι εκάστοτε ταμίες οφείλουν, τους πρόσθετους συμφωνημένους πόρους από τα έσοδα της εκμετάλλευσης του έλους (*τὰ [χρ]ήματα τὰ π[ο]τιπο-ρυσό[μ]ενα ἐκ τῶν [ποθόδων] τοῦ έλευς*), που προσφέρονται (*ἀ π[ι]πτει*) στον θεό για τους ιερούς αγώνες, να τους καταθέτουν αμέσως στο ταμείο του Θησαυρού, εκτός αν η εκκλησία έχει συμφωνήσει διαφορετικά για τα έσοδα από το έλος. Οι ταμίες έχουν επίσης την υποχρέωση τα χρήματα (*[μεταβ]αλλόντ[ω]*), που «σηκώνονται» από τον Θησαυρό του Απόλλωνος (*[τὰ] ἐξαιρεμέν[α] ἐκ τοῦ θησαυροῦ*) να μεταφερθούν εντός του ιερού του Ασκληπιού, καθώς και οι απαρχές (*καὶ αἰτνές κα ἀπ[αρχαὶ ἐμβληθῶ]σι τ[ῶι θεῶι*) που προσφέρονται στον θεό. Οι ιεροφύλακες έχουν με τη σειρά τους την υποχρέωση να καταθέτουν αμέσως στον Θησαυρό το αντί-

τιμο (*τὰν δὲ τιμὰν ἀποφε[ρόντω]*) για την ξυλεία που αγοράζει η πόλη από το άλσος του θεού, στην καθορισμένη από την εκκλησία τιμή (*καὶ ὅσα κα ἀ πόλις ξύλα [ἀ]γο<ρ>άξιμι τῶν τ[ῶ] θεοῦ ἄλσεων*).

ΝΥΜΦΕΣ

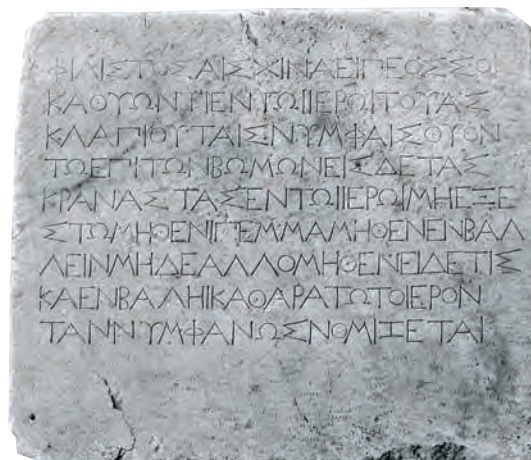
19. Ιερός νόμος για τη λατρεία των Νυμφών (IG XII 4, 285).

Γύρω στο 300 π.Χ.

Ο Φίλιστος Αισχίνα είναι ο ίδιος που εισηγήθηκε και τον ιερό νόμο για την προστασία του άλσους (IG XII 4, 284, βλ. παραπάνω, αριθ. 17).

Ο ιερός νόμος μαρτυρεί την εντός του ιερού άλσους του Ασκληπιού λατρεία των Νυμφών, όπως και σε άλλες περιοχές¹⁶². Οι Νύμφες θεωρούνταν γενικά χθόνιες θεότητες, προστάτριες των πηγών και των κρηνών¹⁶³. Ο Αίλιος Αριστείδης συμβούλευε τους προσκυνητές του Ασκληπιού να απευθύνουν χαιρετισμό στις Νύμφες που μεριμνούσαν για το ιερό φρέαρ (*Εἰς τὸ φρέαρ τοῦ Ἀσκληπιοῦ*, 252.18-21). Στην Κω μαρτυρείται επίσης και η λατρεία της θάλασσης Νύμφης Λευκοθέας¹⁶⁴.

Ο νόμος ορίζει οι θυσίες προς τις Νύμφες να τελούνται πάνω στους βωμούς (*θυόντω ἐπὶ τῶν βωμῶν*), ενώ απαγορεύει να ρίπτονται μέσα στις κρήνες (*μηθενὶ*) του ιερού προσφορές και, κυρίως, γλυκίσματα (*εἰς δὲ τὰς κρήνας τὰς ἐν τῶι ιερῶι μὴ ἐξέστω πέμμα μηθὲν ἐμβάλλειν μηδὲ ἄλλο μηθέν*). Αν υπάρξει παραβίαση της διάταξης, το ιερό θα πρέπει να καθαριστεί (*καθαράτω τὸ ιερόν*) σύμφωνα με τα προβλεπόμενα (*ὡς νομίζεται*).

Αριθ. εκθ. 19.

ΔΙΑΓΡΑΦΑΙ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΩΛΗΣΗ ΤΗΣ ΙΕΡΩΣΥΝΗΣ

Εκτός από τους ιερούς νόμους που ρύθμιζαν ζητήματα της λατρείας και της λειτουργίας του ιερού, μια άλλη ειδική κατηγορία, σχετική με τη διευθέτηση των ιερατικών υπηρεσιών, *αί διαγραφαί*, ήταν στημένες στον χώρο του Ασκληπείου. Συγκεκριμένα, πρόκειται για μια μεγάλη ομάδα κανονιστικών επιγραφών, με τις οποίες καθοριζόταν διεξοδικά η διαδικασία της πώλησης του ιερατικού αξιώματος με δημοπρασία. Η διαδικασία της δημοπράτησης δεν είναι απολύτως σαφής στις λεπτομέρειες, αλλά δεν αποκλείεται, σε περιπτώσεις ισοδύναμης προσφοράς μεταξύ συνυποψηφίων για ισόβιο αξίωμα, η επιλογή να γινόταν με κλήρωση. Η δημοπρασία διεξάγεται από τους *πωλητάς* την πρώτη ή τη δέκατη έκτη ημέρα του μήνα και κατά την έναρξη προβλέπεται θυσία από τους προστάτες που δέονται υπέρ υγείας των πολιτών.

Η αρχαιότερη μαρτυρία για τη διαδεδομένη στη Μικρά Ασία και τα παρακείμενα νησιά πρακτική της πώλησης της ιερωσύνης προέρχεται από τη Μίλητο και χρονολογείται γύρω στο 400 π.Χ. Η πρωιμότερη στην Κω, με μεγάλες επιφυλάξεις ως προς τη θεότητα (Ασκληπίος;), απαντάται με σχετική καθυστέρηση, μόλις στο πρώτο μισό του 3ου αι. π.Χ. (IG XII 4, 296, 295-280 π.Χ.). Γενικά, η ωνήτη απόκτηση του αξιώματος του ιερέως παρέμεινε σε εφαρμογή έως τη ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο¹⁶⁵.

Στο πλούσιο αρχείο της Κω υπάρχουν επίσης διαγραφές για τις ωνήτες ιερωσύνες της λατρείας του Ερμού Εναγωνίου (IG XII 4, 298, β' μισό του 3ου αι. π.Χ., και 331, 1ος αι. π.Χ.), των Κορυβάντων (IG XII 4, 299, τέλος του 3ου αι. π.Χ.), της Αφροδίτης Πανδάμου και Ποντίας (IG XII 4, 302, μετά το 198 π.Χ. και 319, τέλος του 2ου αι. π.Χ.), της Αφροδίτης στον δήμο της Αλάσαρνας (IG XII 4, 303, 3ος ή 2ος αι. π.Χ.), του Διονύσου Θυλλοφόρου (IG XII 4, 304, α' μισό του 2ου αι. π.Χ. και 326, α' μισό του 1ου αι. π.Χ.), του Ηρακλέους Καλλινίκου (IG XII 4, 305, α' μισό του 2ου αι. π.Χ. και 320, τέλος του 2ου αι. π.Χ.), του Ευμένους Β' (IG XII 4, 306, α' μισό του 2ου αι. π.Χ. και 309, γύρω στο 180 π.Χ.), των Συμμαχιδών¹⁶⁶ (IG XII 4, 310, γύρω στο 170 π.Χ.), του Ασκληπιού, της Υγείας και της Ηπιόνης (IG XII 4, 311, γύρω στο 170-150 π.Χ.), της Ομονοίας (IG XII 4, 315, β' μισό του 2ου αι. π.Χ., και 324, αρχές του 1ου αι. π.Χ.), της Αδραστειάς και της Νεμέσεως (IG XII 4, 318, β' μισό του 2ου αι. π.Χ. και 325, α' μισό του 1ου αι. π.Χ.), των Θεών Βουλαίων (IG XII 4, 321, τέλος του 2ου αι. π.Χ.), των Μεγάλων Θεών (;) (IG XII 4, 323, γύρω στο 100 π.Χ.), του Διός Αλσειού (IG XII 4, 328, 1ος αι. π.Χ.) και της Νίκης (IG XII 4, 330, 1ος αι. π.Χ.).

Στις διαγραφές, παρά τη διαφορετικότητα στο περιεχόμενο και τις διατυπώσεις που παρουσιάζει η ομάδα της Κω, εμπεριέχονται, με επιλεκτική χρήση ορισμένων επαναλαμβανόμενων «κοινών τόπων», βασικές ρυθμίσεις για τον τρόπο αποπληρωμής του τιμήματος από τον αγοραστή (χρόνος καταβολής και καταμερισμός δόσεων), για τα προσδοκώμενα έσοδα, τα δικαιώματα και γενικότερα για τις τιμές που απορρέουν από το αξίωμα. Χωρίς προκαθορισμένη σειρά στη διάταξη των όρων της διαγραφής, οι συνήθεις «τόποι», μετά την αναφορά στον επώνυμο άρχοντα και τον μήνα, αναφέρονται αναλυτικότερα:

1) Στη συντακτική ομάδα της διαγραφής (αιρετοί συγγραφείς, ενίοτε το πενταμελές σώμα των προστατών και ο γραμματεύς της βουλής). 2) Στις οφειλόμενες θυσίες και προσευχές πριν από την αγοραπωλησία. 3) Στις οδηγίες προς τους πωλητές για τον ορισμό του χρόνου της δημοπρασίας. 4) Στα απαιτούμενα προσόντα των υποψηφίων ιερέων (υγεία, σωματική ακεραιότητα, εντοπιότητα, ηλικία –το έτος ποικίλλει, άλλοτε για άνω των οκτώ το χαμηλότερο και άλλοτε για άνω των είκοσι ετών το ανώτερο). Η οικογενειακή κατάσταση, άγαμος ή έγγαμος, δεν τίθεται ως προϋπόθεση σε καμιά διαγραφή. 5) Στη διάρκεια του αξιώματος (συχνά ισοβίως), τις προνομακές απαλλαγές (π.χ. από φόρους, στράτευση εκτός συνόρων, λειτουργίες) και γενικά τα προνόμια (π.χ. σίτιση στο πρυτανείο, πρωτοκαθεδρία, σπονδές σε αγώνες). 6) Στις δυνατότητες της ιερατικής αμφίεσης (λευκός ή πορφυρός χιτώνας, στεφάνι ελιάς με χρυσό επικόσμημα (*άφαιμμα*) και χρυσά δαχτυλίδια). 7) Στα καθήκοντα κατά την εκτέλεση των θυσιών (τοποθέτηση των μερίδων του θυσιαζόμενου ζώου στον βωμό ή την τράπεζα) και στις άλλες ιερατικές υποχρεώσεις (άνοιγμα του ναού την αυγή ή καύση αρωματικών θυμιαμάτων). 8) Στον τρόπο καταβολής του ποσού για

την αγορά του αξιώματος και τις προβλεπόμενες ποινές σε περιπτώσεις μη καταβολής. 9) Στην ειδική τελετή του ιερέα κατά την ανάληψη του αξιώματος. 10) Στο γέρας, την αμοιβή του ιερέα σε είδος, δηλαδή τα μερίδια των σφαγίων (τα πλέον πολύτιμα εθεωρούντο το δέρμα και τα σκέλη) από τις θυσίες ή στο αντιστάθμισμα της αξίας του σφαγίου σε χρηματικό ποσό (στην περίπτωση π.χ. που όφειλε να προσφέρει κανείς θυσία αξίας 30 δραχμών, το γέρας υπολογιζόταν στις 15 δραχμές). 11) Στη διαχείριση του ιερού ταμείου, του Θησαυρού (τακτικά ετήσια ανοίγματα και μοίρασμα κατά το ήμισυ του ποσού προς τον ναό και τον ιερέα), καθώς και της αξιοποίησης των ιερών προσόδων (π.χ. επισκευές και εργασίες του διακόσμου του ιερού). 12) Στις επιβαλλόμενες θυσίες προς τρίτους προκειμένου να αυξηθούν τα έσοδα των ιερέων.

Στον επίλογο των επιγραφών υπάρχει πάντοτε διάταξη για την υποχρεωτική δημοσίευση της διαγραφής (ενίοτε με αναφορά στο ψήφισμα από τη βουλή και τον δήμο), με το όνομα του αγοραστή και το αντίτιμο, καθώς και στην κάλυψη της δαπάνης για την αναγραφή της σε μαρμαρίνη στήλη και την τοποθέτησή της στον χώρο του ιερού.

Τα ποσά που καταβάλλονταν για την αγορά του αξιώματος του ιερέως ήταν ιδιαίτερος υψηλά, γι' αυτό και οι ενδιαφερόμενοι ήταν πάντοτε γόνιμοι πλούσιων οικογενειών, που επένδυναν στην αύξηση του κοινωνικού τους γοήτρου. Στην περίπτωση του ιερέως της Αδραστείας και της Νεμέσεως ο αγοραστής ήταν ο τριήραρχος Κλεόνικος, ο οποίος κατέβαλε το υπέρογκο ποσό των 19.800 δραχμών. Ήδη από τον πρώιμο 2ο αι. π.Χ., όπως μαρτυρείται από την αναθηματική επιγραφή της ιέρειας Καλλιστράτης (*IG XII 4, 2, 978*) που βρέθηκε στο Ασκληπιείο, είναι δυνατόν να συγκεντρωθούν στο ίδιο πρόσωπο τα ιερατικά αξιώματα για μια πληθώρα θεοτήτων (Ασκληπιού, Υγείας, Ηπιόνης, Απόλλωνος Δαλίου, Λητούς και του βασιλέως Ευμένους).

Τα μεγάλα τιμήματα δεν αφήνουν καμιά αμφιβολία ότι η πράσις της ιερωσύνης ενίσχυε σημαντικά τα ταμεία της πόλης. Για τη διοχέτευση και επένδυση των σχετικών εσόδων στις ανάγκες των ιερών και γενικά στις δημόσιες υποδομές της πόλης –κατασκευές ή επισκευές δημόσιων κτηρίων, π.χ. θεάτρου, οχύρωσης (βλ. *IG XII 4, 296*)– απαιτούνταν η κατάρτιση του προϋπολογισμού του έργου από έναν αρχιτέκτονα. Την ευθύνη για την ανάθεση, όπως και για την έγκριση, έφερε αποκλειστικά ο δήμος. Για τη μη τήρηση των όρων της διαγραφής, οι οποίοι όριζαν πριν από τη δημοπρασία τη χρήση των πόρων, επισύρεται η ποινή βαρύτατων προστίμων (π.χ. 10.000 δραχμών για ασέβεια προς τον θεό σε όποιον εισηγηθεί ή ψηφίσει τη χρήση των πόρων για αλλότριο σκοπό, βλ. *IG XII 4, 311*).

Σε γενικές γραμμές, με βάση τα στοιχεία που προκύπτουν από τις διαγραφές, η έρευνα ορθώς έχει καταλήξει στο συμπέρασμα ότι στην Κω, κατ' εφαρμογήν των διατάξεων ενός ιερού νόμου που δεν σώζεται, οι δραστηριότητες του ιερατείου υπόκεινται στον αυστηρό οικονομικό έλεγχο της πόλης, καθώς οι ιερείς υποχρεούνται να λογοδοτούν για την «κίνηση» του ιερού ταμείου στους δημόσιους λογιστές¹⁶⁷.

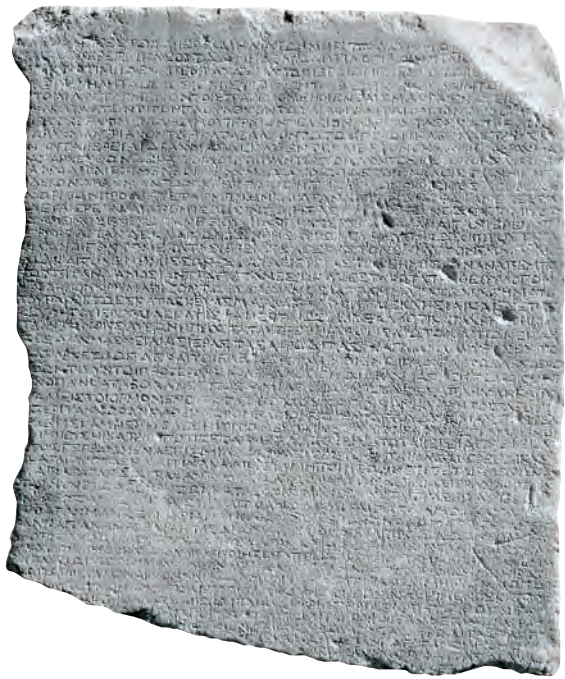
20. Διαγραφή για την πώληση της ιερωσύνης της Αφροδίτης Πανδάμου και Ποντίας (*IG XII 4, 319*)

Ύστερος 2ος αι. π.Χ.

Το σωζόμενο τμήμα της διαγραφής για την πράσις της ιερωσύνης της Αφροδίτης με τη διπλή υπόσταση καταλάμβανε αρχικά τη δευτερεύουσα όψη της οπισθόγραφης στήλης. Τον 1ο αι. μ.Χ. η αρχή της διαγραφής, που ήταν γραμμένη στην πρόσθια όψη της στήλης, αποξέστηκε για να αναγραφεί η αναθηματική επιγραφή του Γαίου Στερτινίου Ξενοφώντος (βλ. παραπάνω, 89-90).

*Γάιος Στερτινίος
Ἡρακλείτου υἱὸς
Ξενοφῶν φιλόκαι-
σαρ ἱερεὺς Ἀσκλη-
πιοῦ Ὑγείας Ἀπιό-
νας καὶ τῶν Σε-
βαστῶν τοῖ<ς> Σε-
βαστοῖς καὶ τῷ
δάμῳ ἐκ τῶν ἰδί-
ων τὰν βυ[βλιοθήκαν:]*

Πιθανώς αυτή την εποχή η στήλη μεταφέρθηκε στο Ασκληπιείο και στήθηκε στο άνω (I) άνδηρο, όπου και βρέθηκε.

Αριθ. εκθ. 20.

Το τέμενος της θεάς με τις δύο ιδιότητες και τους δύο ξεχωριστούς ναούς (διαστ. ο καθένας 14,5x9,5 μ.), ιδρυμένους σε ψηλό κρηπίδωμα (podium), βρισκόταν στην πόλη, εντός της «συνοικίας του λιμένος». Η θέση του Αφροδισίου ήταν ανάμεσα στον ναό του Ηρακλή και στα νεώρια, με μνημειακή είσοδο από τα ναυπηγεία (IG XII 4, 302: Ἀφροδείτ[ας Ποντίας τὸν ἀνάμε/σον τοῦ ἱεροῦ τοῦ] Ἡρακλήου καὶ τῶν νεωρίων τῶν [κα]/τεσκε[νασμι]μένων τοῖς κλειθροῖς δι[α]λείπων εἴσοδο[ν] / ἐκ τῶν ναυπαγίων). Η πρώτη οικοδομική φάση του ιεροῦ ανάγεται στο δεύτερο μισό του 3ου αι. π.Χ., ενώ μια δεύτερη χρονολογείται μετά τον σεισμό του 198 π.Χ.¹⁶⁸. Με τις εργασίες της πρώτης οικοδομικής φάσης (εις τὰν συντέλειαν τοῦ περιβόλου καὶ τῶν ποτικατασκευαζομένων τῶν Ἀφροδίται), σχετίζεται ένας κατάλογος επιδόσεων από γυναίκες της Κω (IG XII 4, 301), ενώ με τις εργασίες αποκατάστασης του ιεροῦ μετά τον σεισμό του 198 π.Χ. η αρχαιότερη διαγραφή για την πώληση της ιερωσύνης της Αφροδίτης Πανδάμου και Ποντίας (IG XII 4, 302, μετά το 198 π.Χ., και 319). Η εκτιθέμενη στην Επιγραφική Συλλογή είναι η νεότερη από την πόλη της Κω (IG XII 4, 319, τέλος του 2ου αι. π.Χ.), ενώ η σωζόμενη από τον δήμο της Αλάσαρνας (IG XII 4, 303, 3ος ή 2ος αι. π.Χ.) δεν μαρτυρεί την υπόσταση της θεάς.

Η Αφροδίτη Πανδάμος είχε ενωτικό ρόλο μεταξύ των πολιτών, αλλά και με την υπόστασή της ως θεάς του Έρωτα προστάτευε τις γαμήλιες ενώσεις¹⁶⁹. Ως Αφροδίτη Ποντία προστάτευε τους ναυτικούς και όσους γενικώς ταξίδευαν διά θαλάσσης κυρίως για εμπορικούς λόγους.

Στο κείμενο της επιγραφής, που αποτελείται από πενήντα στίχους, ρυθμίζονται κατά τη σειρά των στίχων τα ακόλουθα ζητήματα:

Στίχ. 1-5. Τα «τέλη θυσιών», και ειδικότερα τα «τυχερά» της ιέρειας, γέρας σε είδος ή σε χρηματικό ποσό. Η ιέρεια έχει τη δικαιοδοσία (ἀ δὲ πράξις ἔστω τῶν ἱερειῶν), σαν να επρόκειτο για απόφαση δικαστηρίου (καθάπερ ἐγ δίκας), να εισπράξει από τους θυσιαστές, που δεν εκπληροῦν τα προβλεπόμενα (κατὰ τῶν μὴ ἐπιτελεσάντων τ[ὰ γεγραμμέ]να), ένα χρηματικό ποσό. Για να μην υπάρξει σε καμιά περίπτωση διαφωνία (ἀντιλογία) για την αξία των σφαγίων, δίνεται από τον κανονισμό η δυνατότητα να προσφέρεται από τους θυσιαστές στην ιέρεια ως γέρας, αντί άλλων, ένα καθορισμένο από τον νόμο ποσό (καταβαλεῖν τῶν [γερω]ν τὸ διατεταγμένον).

Στίχ. 5-16. Οι λατρευτικές (θυσιαστήριες) υποχρεώσεις διαφόρων κοινωνικών ομάδων: για παράδειγμα, όσοι υπηρέτησαν στα πολεμικά πλοία (τοὶ στρατευόμενοι ἐν ταῖς μακροαῖς ναυσὶν ἐ[πεῖ] κα καταλύωντι τὸν πλοῦν) οφείλουν να προσφέρουν στον βωμό της Αφροδίτης Ποντίας θυσία ώριμου ζώου (ἱερειὸν τέλειον, ενν. πρόβατον) αξίας τριάντα δραχμών ανά «σκηνή»-καμπίνα πλοίου (ἀφ' ἐκάστας σκανῶς) ή γέρας στην ιέρεια αξίας δεκαπέντε δραχμών ανά «σκηνή», καθώς και μία δραχμή στον Θησαυρό. Οι λοιποὶ θυσιαστές μπορούν να προσφέρουν στον Θησαυρὸν της Αφροδίτης: για το βόδι δύο δραχμές, για τα άλλα σφάγια μία δραχμή για τα ενήλικα, τρεις οβολούς για τα νεαρά και έναν οβολό για τα πουλερικά. Η ιέρεια έχει το δικαίωμα να εκμισθώσει όλες αυτές τις προσόδους και ο μισθωτής με τη σειρά του έχει όλα τα νόμιμα δικαιώματα στις εισπράξεις, όπως ακριβώς και η ιέρεια (ἐξέσσοτ<ω> δὲ τῶ ἱερειῶν καὶ ἀπομισθωσιν ποιήσασθαι τούτων, ὁ δὲ ἀπομισθωσάμενος ἐχέτω τὰν ἐξουσί[μ]αν πράσσεσθαι [κ]αθὰ καὶ τὰν ἱερειαν γέγραπται).

Στίχ. 16-24. Η διαχείριση των ποσών του Θησαυροῦ. Προβλέπεται ετήσιο άνοιγμα του Θησαυροῦ κατά τον μήνα Δάλιο με την πα-

ρουσία των κλειδούχων αξιωματούχων –των προστατών– και της ιέρειας (*τὰν δὲ κλεικῶν τῶν θησαυρῶν κυριεύοντω τοὶ προστάται καὶ ἀνοιγόντω μετὰ τὰς ἱερείας καθ’ ἕκαστον ἐνιαυτὸν ἐμ μηνὶ Δαλίω*). Το ἥμισυ του αποταμιευμένου ποσού προσφέρεται στην ιέρεια, ενώ το υπόλοιπο κατατίθεται σε δημόσια τράπεζα στον «ανοικτό» λογαριασμό της θεάς (*ἐπὶ τὰν δαμοσίαν τράπεζαν ἐς τὸν ὑφιστακότα τὰς θεοῦ λόγον*). Η «ἀπόδειξη» αποστέλλεται για φύλαξη στο δημόσιο Ἀρχεῖο (*λόγον χρηματιζόντω ἐς τὰ δαμόσια γράμματα*). Το ποσόν που αποταμιεύεται μπορεί να διατεθεί για μελλοντικές κατασκευές (*ἐς κατασκευάσματα*) με απόφαση της εκκλησίας του δήμου ή για επισκευή του ναού. Οιαδήποτε χρήση του ποσού για αλλότριο σκοπό, ακόμα και αν θεθεί σε ψηφοφορία από τους προστάτες, επισύρει πρόστιμο χιλίων δραχμών για κάθε υπαίτιο και η πρόταση θεωρείται άκυρος.

Στίχ. 25-29. Συνεχίζονται οι ρυθμίσεις των θυσιαστήριων τελών (*ἀπαρχέσθων δὲ*) και για άλλες κοινωνικές ομάδες, όπως οι απελεύθεροι (*τοὶ ἐλευθερούμενοι*) που οφείλουν να καταβάλουν στα ταμεία κατά το έτος της απελευθέρωσής τους το ποσόν των πέντε δραχμών, καθώς και οι ντόπιοι ψαράδες (*καὶ τοὶ ἀλιεῖς τοὶ ὄρμ<ώ>μενοι ἐκ τὰς πόλιος*) ή οι πλοιοκτῆτες που ταξιδεύουν γύρω από το νησί από πέντε δραχμές για κάθε σκάφος ετησίως (*τοὶ ναύκληροι τοὶ πλεόντες περὶ τὰν χώραν καθ’ ἕκαστον πλοῖον τοῦ ἐνιαυτοῦ*).

Στίχ. 29-35. Σε περίπτωση αθέτησης των παραπάνω υποχρεώσεων προβλέπονται κυρώσεις (*ἐπιτίμια*), που πρέπει να καταβληθούν στην ιέρεια. Αν η ιέρεια δεν φρόντισε για την εφαρμογή του νόμου, ορίζεται και γι’ αυτή πρόστιμο χιλίων δραχμών, ενώ ο καθέννας μπορεί να τη μηνύσει σύμφωνα με τον νόμο (*φαινέτω δὲ ὁ χρήζων κατὰ τὸν νόμον*).

Στίχ. 35-39. Ορίζεται υποχρεωτική θυσία κατά τη διαδικασία της πώλησης του αξιώματος. Οι προστάτες οφείλουν να προσφέρουν *δάμαλιν* αξίας εξακοσίων δραχμών. Η δαπάνη για τη θυσία και την αναγραφή της διαγραφής σε στήλη θα προπληρωθεί από τους ταμίες και θα συνυπολογιστεί με τα υπόλοιπα έξοδα (*τοὶ ταμίαι προτελεσάντω καὶ ἀπολλογιζάσθων μετὰ τὰς ἄλλας δαπάνας*).

Στίχ. 39-40. Η διάρκεια της ωνητής ιερωσύνης είναι ἐφ’ ὅρου ζωῆς της ιέρειας (*ἀ δὲ*

πριαμένα τὰν ἱερωσύναν [ἰ]εράσθω ἐπὶ βίον).

Στίχ. 40-43. Λεπτομέρειες για την πληρωμή του ποσού που ορίζεται σε τρεις δόσεις κατά τους μήνες Άλσειο, Βατρόμο και Δάλιο (*καταβολὰς δὲ ποιησείται τρεῖς ἀργυρίου*).

Στίχ. 43-45. Περαιτέρω προνόμια της ιέρειας από την εκμετάλλευση (*καρπευέσθω καὶ ταῦ[τα] ἃ ἱέρεια*) μελλοντικών εγκαταστάσεων (*καὶ ἄλλα χρηστήρια*) του ιερού δίπλα στη θάλασσα.

Το Αφροδίσιο περιβαλλόταν από διπλή στοά με σειρά δωματίων, από τα οποία ορισμένα χρησιμοποιούνταν ως εστιατόρια.

Στίχ. 45-50. Ορίζονται τα σχετικά με την αναγραφή και το στήσιμο της διαγραφής κοντά στον βωμό της Αφροδίτης, καθώς και η κάλυψη των λοιπών εξόδων, στα οποία περιλαμβάνεται και η τελετή (*καὶ τὰν τελετὰν τὰς ἱερείας καὶ τὰν θυσιῶν ἐπὶ τῶν πράσει*) ἀνάληψης των καθηκόντων από την ιέρεια.

Η μελέτη της αρχαιότερης διαγραφής (*IG XII 4, 302*) καθιστά προφανή την ανάγκη τα χρήματα από την αγορά του αξιώματος της ιέρειας να διατεθούν άμεσα για την επισκευή των ζημιών του Αφροδισίου, τις οποίες προκάλεσε ο καταστροφικός σεισμός του 198 π.Χ. (*καὶ ἐπειδὴ διὰ τ[ὸν γεγονό]τα σεισμόν τὰ μὲν προπέπρωκε τῶν [- - τῶν] / τε ἰστιατορίω[ν - - - καὶ τῶν ἄλλων] / χρηστηρίω[ν]*).

Για την επαύξηση των εσόδων του ιερού, εκτός από τους εμπόρους και τους ναυκλήρους, πρώτες στη λίστα για τα λατρευτικά τέλη αναφέρονται οι νεόνυμφες, και μάλιστα ανεξαρτήτως της κοινωνικής θέσης τους, κανονικές πολίτιδες, νόθες και πάροικοι (*ταὶ γαμοῦσαι πᾶσαι τὰν τε πολιτιδῶν/ν καὶ νό[θ]ων καὶ παροίκων κατὰ δύναμιν τὰν αὐτῶν τιμῶσαι τὰν θεόν, ὅσαι κα γαμώνται, χρηματισθείσας / εἰσωμοσίας, θυόντω πᾶσαι τῶν θεῶν ἱερίων μετὰ τὸν / γάμον ἐν ἐνιαυτῶ*). Στην πρωιμότερη λίστα με τις επιδόσεις των γυναικών, του τέλους του 3ου αι. π.Χ. (*IG XII 4, 301*), που σήμερα είναι η πίσω όψη της διαγραφής μετά το 198 π.Χ., οι γυναίκες καταχωρίζονται ως πολίτιδες, νόθους και μετοίκους.

Μια ενδιαφέρουσα πληροφορία από την αρχαιότερη διαγραφή, σχετική με τις εισφορές των κοινωνικών ομάδων στη θεότητα, προκύπτει από την αναφορά στους *ἀγερωμὸς τὰν σαλαῖδων*. Οι έρανοι από ομάδες κοπτομένων θρηνωδών (*σαλαῖς* στο λήμμα του Ησύχιου εἰ-

να ο κωκυτός) μαρτυρούνται επίσης και στη διαγραφή για την Αφροδίτη από την Αλάσαρνα (IG XII 4, 303: [ὁ ἱερεὺς] ἄγ[ειρέτω]).

**21. Διαγραφή για την πώληση της ιερωσύνης της Ομονοίας (IG XII 4, 315).
Β' μισό του 2ου αι. π.Χ.**

Η διαγραφή για την πώληση της ιερωσύνης της Ομονοίας (IG XII 4, 315) χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 2ου αι. π.Χ. Από την επιγραφή των εξήντα σωζόμενων στίχων λείπει η αρχή.

Στην αρχή του σωζόμενου κειμένου (στίχ. 1-17) γίνεται αναφορά στην εγγραφή, με κλήρωση από τους προστάτες και με την επικύρωση του ιερέως, ὅσων απέκτησαν το δικαίωμα του πολίτη (νέοι και επίτιμοι πολίτες) στους καταλόγους της φυλής, του δήμου και της τριακάδας (τοὶ προ[ο]σ[τά]ται ἐπικλαρούντω ἐπὶ φυλὰν καὶ δάμ[ον] / ... καὶ τριακάδα). Ο ιερεὺς βεβαιώνει

Αριθ. εκθ. 21.

ὅτι οι νέοι πολίτες εκπλήρωσαν τις οφειλόμενες θυσίες (αἶ κα ὁ ἱερεὺς ἀντιφωνῆι αὐτοῖς τὰν θυσ[ί]αν ἐπιτετε]λέσ[θ]αι). Αν, παρὰ ταῦτα, η εκπλήρωση έγινε χωρίς την ιεροατική πιστοποίηση, ορίζεται ένα εξαιρετικά μεγάλο πρόστιμο του ύψους των χιλίων δραχμών, το οποίο καταβάλλεται για τους τειχοποιούς, υπεύθυνους για την οχύρωση της πόλης, στην αρχή της λογοδοσίας (ἀποτεισάντω ἐπίτιμον τ[ῶ]ι τειχοποῖαι δραχμὰς χειλίας ἐν / [εὐ]θύναις). Στη συνέχεια αναφέρονται οι θυσιαστήριες υποχρεώσεις των υψηλόβαθμων αξιωματούχων: ο γυμνασίαρχος και ο αγωνοθέτης οφείλουν μετά την εκλογή τους να προσφέρουν ενήλικο πρόβατο αξίας είκοσι πέντε δραχμών. Ανάλογης αξίας σφάγιο πρέπει να θυσιάσουν και οι ιεροφύλακες τόσο της χειμερινής (την 9η του μηνός Θεουδαισίου -Νοέμ/Δεκ) όσο και της θερινής εξαμήνου (την 14η του μηνός Υακινθίου -Ιούν/Ιούλ). Γενικώς της ίδιας αξίας πρόβατο ορίζεται και για όλους τους εκλεγμένους αξιωματούχους με την ανάληψη της θέσης τους (ἐπεὶ κα ἐς τὰν ἀρχὰν ἐσπο[ρ]εύονται). Το ανώτατο πενταμελές αρετό σώμα των προσατών υποχρεούται, κατὰ την πενταετηρίδα της διοργάνωσης των αγώνων των Μεγάλων Ασκληπειών, να θυσιάσει ένα κατὰ πολὺ ακριβότερο σφάγιο, ένα βόδι αξίας διακοσίων πενήντα δραχμών (κατὰ ταῦτα δὲ θυόντω καὶ τοὶ προστάται κατὰ τὰν πενταετηρίδα / τὰν Ἀσκληπειῶν ἱερεῖον βοῖκὸν ἀπὸ δραχμὰν διακοσίαν πενήτη/κοντα). Ο εκάστοτε ιερεὺς οφείλει να θέσει στον βωμό τα σφάγια ὅλων των θυσιαστών, στους οποίους, σύμφωνα με τη διαγραφή, ορίζεται να προσφέρουν θυσία στην Ομόνοια.

Στίχ. 18-25. Για ὅσους δεν εκπληρώνουν τις θυσιαστήριες υποχρεώσεις τους ορίζονται, σύμφωνα με τη διαγραφή, πρόστιμα, τα οποία ισχύουν σαν να ήταν αποφάσεις δικαστηρίου (καθά/περ ἐκ δίκαι[ς]), με δικαιοῦχο τόσο τον ιερέα, ὅσο και το ιερό ταμεῖο της θεότητας: αφενὸς οφείλεται στον ιερέα ἐπίτιμον τριάντα δραχμῶν –το ἐπίτιμον δεν καταβάλλεται κατ' άτομον, ἀλλὰ ἐπιμερίζεται ἰσομερῶς ἀνάλογα με τον ἀριθμὸ των μελῶν του εκάστοτε σώματος των αξιωματούχων– (ὀφειλόντω ἐπίτιμον τῶι μὲν ἱερεὶ ἴσου μέρους), που θα εἰσπραχθεῖ ἀπὸ τον ιερέα και ἀπὸ ὅποιον ἄλλον εκπλήρωσε τις υποχρεώσεις του, και αφετέρου προς ὄφελος (του ταμείου) της θεᾶς ἐπίτιμον πενήντα δραχμῶν, που θα εἰσπραχθεῖ για

την περιουσία της θεάς από τον ιερέα ή από όποιον άλλον θελήσει. Το τελευταίο πρέπει να χρησιμοποιηθεί για την κατασκευή αργυρών ιερών αγγείων (*vasa sacra*) (*ἔστω ἐς κατασκευὴν ἀργυρωμάτων*).

Όλα τα σφάγια που προορίζονται για θυσία στην Ομόνοια πρέπει να εξετάζονται από τον ιερέα και τους εξηγητές (*δο[κ]ιμασ[θέν]τ[ω] πάντα ὑπὸ τε τοῦ ἱερέως καὶ τῶν ἐξαγητῶν*), για το αν η αξία τους ανταποκρίνεται στις διατάξεις για τις θυσίες που προβλέπουν οι ταμίες.

Στίχ. 25-32. Η αγορά της ιερωσύνης ρυθμίζεται με την αποπληρωμή του ποσού στους ταμίες σε τρεις δόσεις (*ποιησείται καταβολὰς τοῦ εὐρέματος ἐπὶ τὸς ταμίας / τρεῖς*) μέσα σε διάστημα ενός έτους: η 1η δόση τον μήνα Άλσειο -Σεπτ/Οκτ, η 2η τον μήνα Γεράσιο -Μάρ/Απρ, η 3η τον μήνα Άλσειο. Σε περίπτωση που δεν τηρηθούν, σύμφωνα με τη διαγραφή, οι καθορισμένες ημερομηνίες, το ποσόν διπλασιάζεται για τον οφειλέτη, ενώ το αξίωμα μπορεί εκ νέου να πωληθεί από τους αρμόδιους πωλητές (*ὀφειλέτω διπλάσιον καὶ ἄ ιερωσύνα ἀνα-/πωληθῆτω ὑπὸ τῶν πωλητῶν*).

Στίχ. 32-54. Με στόχο να προβληθεί λαμπρότερα το αξίωμα της ιερωσύνης (*ὅπως δὲ ἐπιφανεστέρα ἄ ιερωσύνα γένηται ποτὶ πάντα*), όπως και για να φανεί ότι ο δήμος προνοεί για την ομόνοια στις σχέσεις ανάμεσα στους πολίτες (*καὶ ὁ δᾶμος φαίνεται προνοῶν καὶ ἐν τούτοις τὰς ποτὶ τε αὐτὰν καὶ τὸς πολίτας ὁμονοίας*), ορίζεται το ένα δέκατο του εισπραττόμενου ποσού να χρησιμοποιηθεί για την αγορά αργυρών σκευών. Για τον σκοπό αυτό πρέπει ο αρχιτέκτων να συντάξει έναν προϋπολογισμό (*ὧν κα ἀπολογίξεται ὁ ἀρχιτέκτων*), τον οποίο πρέπει να έχει ετοιμάσει το αργότερο έως τη 10η του μηνός Καρνείου (Οκτ/Νοέμ). Οι προστάτες οφείλουν να φέρουν τον προϋπολογισμό στη βουλή τη 15η του ίδιου μήνα και τη 16η στην εκκλησία για ψήφιση. Το ποσόν που απομένει υποχρεούνται να χρησιμοποιήσουν σύμφωνα με τα προβλεπόμενα από τον κανονισμό.

Οι υπηρετούντες προστάτες (*τοὶ δὲ ἐν ἀρχαῖς εὐντες προστάται ἐπιστάταν ἐλέσθων*) οφείλουν τη 16η του μηνός Αλσειού (Σεπτ/Οκτ) να εκλέξουν έναν επιστάτη για την αγορά των αργυρών σκευών, στον οποίο οι ταμίες να διαθέσουν το παρακρατηθέν ένα δέκατο του ποσού της αγοράς (*τοὶ δὲ ταμίαι διαγρα/*

ψάντω αὐτῶι τὸ ὑπολειφθὲν παρ' αὐτοῖς δέκατον τοῦ εὐρέματος). Όταν τα υπολογισθέντα από τον αρχιτέκτονα και ελεγχθέντα από τον δοκιμαστή αργυρά σκευή αποκτηθούν, ο επιστάτης πρέπει να αναγράψει πάνω τους: «Από την πόλη της Κω. Ιερά (σκευή) της Ομονοίας» (*δοκιμασθῆι ὑπὸ τοῦ δοκιμαστᾶ ἐπιγράψας ὁ ἐπιστάτας ἐπὶ τῶν ἀργυρωμάτων «πόλιος ἐκ Κῶ· ἱερά Ὀμονοίας»*), καθώς και το όνομα του ιερέως με το πατρώνυμό του. Ο επιστάτης πρέπει ακόμη να παραδώσει στον ιερέα το ψήφισμα για την αγορά τους, καθώς και για την αγορά του ασημιού (*καὶ τὰν ὄνων αὐτῶν παραδότη τῶι ἱερεῖ καὶ περὶ τὰς ἀγορᾶξιός τοῦ / τε ἀσάμιον*), την κατασκευή τους και την παράδοσή τους στον ιερέα. Για τους λογαριασμούς, τους οποίους διαχειρίστηκε, οφείλει να καταθέσει στα Αρχεῖα του κράτους τα σχετικά έγγραφα (*καὶ περὶ τῶν λόγων ὧν κα διαγράφηται, λόγον καταβαλέσθω ἐς τὰ δαμόσια γράμματα*). Αναλόγως υποχρεούται και ο ιερέας να καταθέσει βεβαίωση για την παραλαβή τους, όπως και να «λογοδοτεῖ» στους λογιστές στο μέλλον (*καὶ ἐς τὸν μετὰ ταῦτα χρόνον ἀντιφωνεῖτω ἐν λογισταῖς*), σύμφωνα με τα προβλεπόμενα και για τους άλλους ιερεῖς.

Στίχ. 54-55. Οι πωλητές οφείλουν να λάβουν τη μίσθωση (*τοὶ πωληταὶ ἀπομισθωσάντων*) για την αναγραφή του ψηφίσματος σε στήλη λίθινη και να τη στήσουν στον βωμό της Ομονοίας (*καὶ ἀν[αθέ]μεν παρὰ τὸν βωμὸν τὰς Ὀμονοίας*).

Στίχ. 55-60. Όταν συντελεστεί η πράσις, ο κήρυκας πρέπει να ανακοινώσει το όνομα του αγοραστή (*ὁ [κᾶρυξ καρυσσ]ἔτω τοῦ τε ἀγορακότος τὸ ὄνομα παρακρήμα*) και το ποσόν με το οποίο αγοράστηκε το αξίωμα. Η δαπάνη για τη θυσία που προβλέπεται με την αγορά της ιερωσύνης και για την τελετή ανάληψης του αξιώματος από τον ιερέα και την ιέρεια (*καὶ ἐς τὰν τελετὰν τοῦ ἱερέως καὶ τὰς ἱερείας*), καθώς και για τη στήλη και την αναγραφή της διαγραφής, βαρύνει τον αγοραστή, ο οποίος οφείλει να την εξοφλήσει μαζί με την πρώτη δόση του ποσού της αγοράς.

Η ξαφνική προσθήκη στη διαγραφή της αναφοράς στην ιέρεια οδηγεί στη σκέψη ότι στον όψιμο 2ο αι. π.Χ. το αξίωμα, αν δεν συναντούσε το ενδιαφέρον άρρενος αγοραστή, θα μπορούσε να πωληθεί χωρίς δυσκολία σε γυναίκα¹⁷⁰.

Με τη δημοσίευση της διαγραφής της Ομο-

νοίας δόθηκε η ευκαιρία να παρουσιαστεί μια νέα εμπειριστατωμένη πρόταση για τη δομή του τοπικού ημερολογίου¹⁷¹, επιβεβαιώνοντας σε μεγάλο βαθμό την αποκατάσταση της μορφής του, που είχε υποστηρίξει ο M. Segre¹⁷². Για την αρχή του κωακού έτους, καθώς και για τον

μήνα ανάληψης των καθηκόντων του επώνυμου άρχοντος, του μονάρχου, οι νέες επιγραφικές μαρτυρίες προσφέρουν πειστικότερες απαντήσεις. Το ενδεχόμενο το αξίωμα του μονάρχου να είχε, κάποιες φορές, εξάμηνη διάρκεια στερείται άμεσης επιβεβαίωσης¹⁷³.

ΤΟ ΚΩΑΚΟ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ

ΧΕΙΜΕΡΙΝΑ ΕΞΑΜΗΝΟΣ

Θευδαίσιος (Νοέμ/Δεκ): Ανάληψη καθηκόντων από τους ετήσιους και εξαμηνιαίους αξιωματούχους
Πεταγείτνυος (Δεκ/Ιαν)
Καφίσιος (Ιαν/Φεβ)
Βατρόμιος (Φεβ/Μάρ)
Γεράσιος (Μάρ/Απρ)
Αρταμίτιος (Απρ/Μάι)

ΘΕΡΙΝΑ ΕΞΑΜΗΝΟΣ

Αγριάνιος (Μάι/Ιούν): Ανάληψη καθηκόντων των εξαμηνιαίων αξιωματούχων
Υακίνθιος (Ιούν/Ιούλ)
Πάναμος (Ιούλ/Αυγ)
Δάλιος (Αυγ/Σεπτ)
Άλσειος (Σεπτ/Οκτ)
Κάρνειος (Οκτ/Νοέμ)

Η διάδοση της λατρείας της Ομονοίας στην Κω, όπως και η διερεύνηση των πολιτικών σχέσεων Κω-Καλύμνου αποκτούν, υπό το φως της νέας διαγραφής, μεγαλύτερο ενδιαφέρον¹⁷⁴. Η απόδοση λατρείας στη θεοποιημένη έννοια της ομόνοιας κατά τους ελληνιστικούς χρόνους έχει ιδιαίτερη πολιτική σημασία. Στην πόλη της Κω μαρτυρείται προς τα τέλη του 3ου αι. π.Χ., ενώ την ίδια περίπου περίοδο επιβεβαιώνεται και για τον δήμο των Ισθμιωτών.

Από αναθήματα Καλυμνίων προς την πόλη (ναός και άγαλμα της θεάς), αλλά και προς τον Ισθμό (άγαλμα), του ύστερου 2ου-1ου αι. π.Χ., διαπιστώνεται η έκδηλη επιθυμία, τουλάχιστον της Καλύμνου, για ομόνοια ανάμεσα στα γειτονικά νησιά, ενώ παράλληλα φέρουν στη μνήμη το ψήφισμα γύρω στο 201/200 π.Χ. για την αποκατάσταση της Ομοπολιτείας (βλ. παραπάνω, 92-93). Η σπουδή της διαγραφής για την απόκτηση ιερών σκευών (*ἀργυρωμάτων*) δεν είναι απίθανο να σχετίζεται με την ίδρυση του ναού στην πόλη και την άμεση κάλυψη των τελετουργικών αναγκών του¹⁷⁵. Από την άλλη, η συμμετοχή του ιερέα της Ομονοίας στη διαδικασία της επικλήρωσης των νέων πολιτών, *ἐπὶ φυλὰν καὶ δᾶμον καὶ τριακάδα*, είναι άκρως ενισχυτική της άποψης για ύπαρξη κοινής λατρείας της Ομονοίας στα δύο νησιά.

Πριν από τη θέσπιση της Ομοπολιτείας, στη στερεότυπη διατύπωση, κατά τον 3ο αι. π.Χ., της σπανιότατης απονομής πολιτείας από την Κω, η αναφορά στην επικλήρωση περιλαμβάνει τη φυλή, την τριακάδα και την *πεντεκοστύν*. Αντιθέτως στην Κάλυμνο, που τον 4ο και πολύ περισσότερο τον 3ο αι. π.Χ. η τιμητική απονομή του δικαιώματος του πολίτη ήταν ιδιαίτερα συχνή, η επικλήρωση γίνεται *ἐπὶ φυλὰν καὶ δᾶμον*. Εφόσον στη διαγραφή της Ομονοίας διαπιστώνεται σύγκλιση των δύο διατυπώσεων, είναι θεμιτό η νέα μορφή να συσχετιστεί με τις αλλαγές που η Ομοπολιτεία επέφερε στις διοικητικές δομές της Κω. Η Κάλυμνος με τη σειρά της, έχοντας απωλέσει την ανεξαρτησία της και την αρχική φυλετική οργάνωσή της, υφίσταται πολιτικά την περίοδο της Ομοπολιτείας ως ένας δήμος της Κω, με τους πολίτες της ενταγμένους στις τρεις δωρικές φυλές της δεύτερης. Στην Κάλυμνο, που αυτοχαρακτηρίζεται ως *ὁ δᾶμος ὁ Καλυμνίων*, επιβιώνουν οι τρεις φερόμενοι ως δήμοι, του Ορκάτου, του Πανόρμου και της Ποθαίας, το εθνικόν Καλύμνιος σε επιγραφές εκτός του νησιού και ο τίτλος του *στεφανηφόρου* για το αξίωμα του επώνυμου άρχοντος.

Η πολιτική σημασία της λατρείας της Ομονοίας είναι επίσης προφανής τόσο από την υποχρεωτική συμμετοχή όλων των αξιωματούχων στις θυσίες προς αυτή, όσο και από τη δαπανηρή θυσιαστήρια προσφορά του ιερέα της στην πανηγυρική τελετή των Μεγάλων Ασκληπιείων.

22. Διαγραφή για την πώληση της ιερωσύνης του θεοποιημένου βασιλέως της Περγάμου Ευμένους Β' (IG XII 4, 306).

Α' μισό του 2ου αι. π.Χ.

Η διαδεδομένη πρακτική στις πόλεις του ελληνιστικού κόσμου, ως έκφραση των αισθημάτων φιλίας και επιδίωξης πολιτικών συμμαχιών, να τιμώνται δημοσίως, με οργανωμένη μορφή λατρείας και άλλες τιμές, οι διάφοροι ισχυροί ηγεμόνες της εποχής, μαρτυρείται ποικιλοτρόπως και στην Κω. Η στρατηγική για την προσφορότερη εξασφάλιση των τοπικών συμφερόντων κρινόταν πολύ συχνά από την ορθή επιλογή της βασιλικής εύνοιας και προστασίας, αλλά, σε μια εποχή γενικευμένης πολιτικής ρευστότητας και αστάθειας, η αδιατάρακτη επιβίωση των πόλεων δεν ήταν πάντοτε εύκολη υπόθεση.

Η διαγραφή για την ιερωσύνη του βασιλέως Ευμένους Β' (IG XII 4, 306) χρονολογείται στο πρώτο μισό του 2ου αι. π.Χ. και σώζει τους πρώτους 16 στίχους:

Στίχ. 1-5: Γίνεται αναφορά στο σχέδιο πρότασης της αιρετής τριμελούς επιτροπής, της οποίας τα μέλη αναγράφονται ονομαστικά με το πατρώνυμό τους (*τάδε συνέγραψαν τοὶ ἄνδρες τοὶ αἰρεθέ[ν]/[τες]*), για τις θυσίες και τις άλλες τιμές που η πόλη διοργανώνει για τον βασιλέα Ευμένη (*περὶ τῶν θυσιῶν καὶ τῶν ἄλλων τιμῶν αἱ συντελεῦν/[τ]α βασιλεῖ Εὐμένει*). Στο σχέδιο πρότασης περιλαμβάνονται και οι ὅροι για την πώληση της ιερωσύνης του βασιλέως (*καὶ ἐφ' οἷς δεῖ τὴν ἱερωσύνην προθημε[ν]*).

Στίχ. 5-6: Οι προϋποθέσεις για τον αγοραστή είναι: αρτιμελής, υγιής και όχι νεότερος των οκτώ ετών (*ἔστω ὀλόκλαρος καὶ ὑγιής καὶ μὴ νεώτερος ἐτῶν ὀχ[τώ]*).

Στίχ. 7-8: Ρυθμίζονται τα νόμιμα «τυχερά» του ιερέα από την προσφορά των θυσιών. Του παρέχονται το δέρμα από όλα τα σφάγια και ο μηρός από τα ζώα του ενός έτους (*[λ]αμβανέ[τω] δὲ γέρον πάντων [τῶ]ν θυομένων δέρματ[ῶν] / [ε]τέλων [δὲ] καὶ σκέλος*).

Στίχ. 8-12: Αναφέρονται οι υποχρεώσεις του ιερέα: πρέπει να τοποθετεί για όλους τους θυσιαστές τα σφάγια στον βωμό (*ἐπιτιθέτω δὲ τὰ ἱε[ρᾶ] πᾶσι [το]ῖς θύουσιν*) και να φορεῖ στεφάνι (*στεφανα[φορ]ε[ί]τ[ω]*) στις θυσίες, στις τελετές και στους αγώνες που διοργανώνονται προς τιμή του βασιλέως Ευμένους. Υποχρεούται επίσης να τελεί σπονδές (*σπενδέτ[ω]*) και στους

Αριθ. εκθ. 22.

άλλους αγώνες, όπως και οι άλλοι ιερείς, όπως επίσης και να κάθεται στην τιμητική θέση (*[ε]μ[προεδρία] καθήσθω*).

Στίχ. 12-13: Ο ιερέας απαλλάσσεται από την υποχρέωση κάθε λειτουργίας (*ἀφείσθω δὲ καὶ τῶν [ε]πιτρογιῶν πασῶν*), με εξαίρεση τη δαπανηρότατη τριηραρχία (*[χωρὶς τ]ριηραρχίας*).

Στίχ. 13-16: Οι πωλητές υποχρεούνται να πωλήσουν την ιερωσύνη του βασιλέως Ευμένους τον μήνα Πεταγείτνυο (*Δεκ[Ιαν]*), μετά την εκλογή του μονάρχου (*τοῦ μετὰ μόναρχ[ον]*). Ο αγοραστής πρέπει να καταβάλει το ποσόν για την αγορά στους ταμίες και του παρέχεται διευκόλυνση τριῶν δόσεων. Η πρώτη πρέπει να πληρωθεῖ ακριβῶς ἕναν μήνα μετά, κατά τον Καφίσιο (*Ιαν/Φεβ*).

Η πώληση του ιερατικού αξιώματος για τη λατρεία του Ευμένους Β' στην Κω διασώζεται και σε μια δεύτερη στήλη, αντίγραφο πιθανώς και οι δύο, καθότι δεν απέχουν μεταξύ τους χρονικά, της ίδιας διαγραφής. Από τη μαρτυρία των ονομάτων της επιτροπής που υπέβαλε το σχέδιο πρότασης, ο ορισμός του ιερέα για τη λατρεία χρονολογείται στην πρώιμη περίοδο του Ευμένους Β' (197-158 π.Χ.), μετά τη συνθήκη ειρήνης στην Απάμεια το 188 π.Χ.

Προκαλεί ενδιαφέρον το γεγονός ότι στη διαγραφή που εκτίθεται, τα ονόματα της συντακτικής επιτροπής, όσο και οι ημερομηνίες για την αποπληρωμή της αγοράς, έχουν υποστεί απόξεση (*rasura*). Η διατυπωθείσα υπόθεση ότι οι αλλαγές οφείλονται στον θάνατο του πρώτου αγοραστή, παραμένει η πλέον πιθανή¹⁷⁶.

Σχετικά με τη δυνατότητα αγοράς του αξιώματος και από γυναίκα, όπως ήδη σχολιάστηκε στη διαγραφή της Ομονοίας (βλ. παραπάνω, αριθ. 21), η αναθηματική επιγραφή της Καλλιστράτης (βλ. παραπάνω, 98), επιβεβαιώνει, ήδη από τον πρώιμο 2ο αι. π.Χ., την ύπαρξη ιερείας στη λατρεία του βασιλέως Ευμένους Β'¹⁷⁷.

Σύμφωνα με τις επιγραφικές μαρτυρίες, η Κως διατηρούσε πολύ στενές σχέσεις με το βασίλειο της Περγάμου¹⁷⁸, τόσο με τη συμμετοχή της στα Νικηφόρια (IG XII 4, 251, 182/1 π.Χ.), όσο και με τη διοργάνωση τελετών σε τοπικό επίπεδο. Συγκεκριμένα, στο ημερολόγιο εορτών του κωα-

κού γυμνασίου (IG XII 4, 281), που χρονολογείται μεταξύ 158 και 138 π.Χ., περιλαμβάνεται πανήγυρις με την επωνυμία «Αττάλεια» προς τιμήν του Αττάλου Α΄ (240-197 π.Χ.), καθώς και πομπές για τον Ευμένη Β΄ (197-158 π.Χ.) και τον Άτταλο Β΄ (158-138 π.Χ.).

ΙΕΡΟΙ ΟΡΟΙ (Εικ. 82)

Τα ιερού χαρακτήρα λίθινα ορόσημα (όροι) χρησιμοποιούν στο να σημαδεύουν τα όρια της ιδιοκτησίας μιας θεότητας. Στην Κω, σύμφωνα με τις σωζόμενες μαρτυρίες, ορισμένοι από τους όρους χρησιμοποιούνταν και ως τόποι συνάντησης για τις οικογένειες που λάτρευαν την αναγραφόμενη θεότητα¹⁷⁹. Εντός του ιερού άλσους, δίπλα στον Ασκληπιό και τον Απόλλωνα, λατρευόταν ένας μεγάλος αριθμός θεών επιβεβαιώνοντας τη χρήση του χώρου ως του κατεξοχήν θρησκευτικού κέντρου στη μετα-συνιοικισμική Κω. Πολυάριθμοι όροι του 3ου και του 2ου αι. π.Χ. μαρτυρούν ότι στο Ασκληπιείο λατρεύονταν επίσης (IG XII 4, 2, 1210-1236), ο Ζευς, η Αθηνά, ο Απόλλων ως Κάρνειος, καθώς και οι Μοίρες¹⁸⁰. Οι δωρικές θεότητες που αναφέρονται στους όρους μαρτυρούνται σε άμεση σύνδεση με συγκεκριμένα γένη της Κω.

23. Β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. (IG XII 4, 2, 1210):
Ζηγός / Πατρώιο / Καλλινδάν.

Από τον χώρο του Ασκληπιείου προέρχονται δεκατέσσερις όροι, οι οποίοι συνδέονται με τη λατρεία του Διός από τα διάφορα τοπικά γένη. Εκτός από την επίκληση Πατρώιος μαρτυρούνται τα επίθετα Ικέσιος, Φάτριος Μαχανεύς και Ολύμπιος¹⁸¹.

24. Τέλη του 3ου αι. π.Χ. (IG XII 4, 2, 1219):
Διός / Ίκεσίον / Δαιστραπιδάν.

Αριθ. εκθ. 23.

25. 2ος αι. π.Χ. (IG XII 4, 2, 1226):
Ἀθάνα[ς] / Φατρία[ς].

Η Αθηνά, όπως και ο Δίας, μαρτυρείται στην Κω ως προστάτις της φυλετικής υποδιαίρεσης της φατρίας¹⁸².

26. Β΄ μισό του 3ου αι. π.Χ. (IG XII, 4, 2, 1216):
Ἀστυκλιδάν / Μοιράν.

Η λατρεία των Μοιρών, δημόσια ή ιδιωτική, ήταν δημοφιλής στην Κω¹⁸³.

Οι Καλλίνδαι, οι Αστυκλίδαι και οι Δαιστραπίδαι είναι ονόματα κωακών γενών¹⁸⁴.

Αριθ. εκθ. 25.

Αριθ. εκθ. 26.

ΙΕΡΟΙ ΟΡΟΙ SACRED MARKERS

Τα κέρυθα χαρακτηρίστηκαν λίθινα ορόσημα (όροι) χρησιμοποιώντας
στο να δείχνουν τα όρια της διοικητικής μιας θέσης, όπως
εντός του κέρυθα, όπως είναι στον Ασκληπιείο και του
Απολλωνίου, λατρεύονταν ένας μεγάλος αριθμός θεοτήτων,
επιβεβαιώνοντας τη χρήση του κέρυθα ως του κεντρικού
θρησκευτικού κέντρου στη μετα-αυτοκρατορική Κω.
Σύμφωνα με τις ευρισκόμενες μαρτυρίες, ορόσημο από
τους ορόσημα χρησιμοποιούνταν και ως τόπος συνάντησης ομάδων
γυναικών που λάτρευαν την αναγραφόμενη θεότητα, όπως
οι Καλλιίδαι, οι Αστυκίδαι και οι Λαστρηπίδαι.

Sacred stone markers were used to define the limits of the
property of a deity. Within the sacred grove, along
with Asclepius and Apollo, a large number of deities were
worshipped, confirming that the area was used as the
primary religious centre on Kos. Surviving evidence
indicates that some of the markers were also used as
meeting points for the tribal groups that worshipped the
designated deity, like the Kallinidai, the Astykidai, and
the Lastrapidai.

[24]

Ανασκαφικά όροι του Ασκληπιείου
Μουσ. - 2ος αι. π.Χ.
Ανασκαφικά όροι του Ασκληπιείου, Μουσ. - 2ος αι. π.Χ.
Ανασκαφικά όροι του Ασκληπιείου, Μουσ. - 2ος αι. π.Χ.

[25]

Ανασκαφικά όροι του Ασκληπιείου
Μουσ. - 2ος αι. π.Χ.
Ανασκαφικά όροι του Ασκληπιείου, Μουσ. - 2ος αι. π.Χ.
Ανασκαφικά όροι του Ασκληπιείου, Μουσ. - 2ος αι. π.Χ.

[23-24]

Ανασκαφικά όροι για τον Δία
Μουσ. - 2ος αι. π.Χ.
Ανασκαφικά όροι για τον Δία, Μουσ. - 2ος αι. π.Χ.
Ανασκαφικά όροι για τον Δία, Μουσ. - 2ος αι. π.Χ.

Sacred Markers of Zeus

Sacred marker of Zeus, Μουσ. - 2ος αι. π.Χ.
Sacred marker of Zeus, Μουσ. - 2ος αι. π.Χ.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ -ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

AA	<i>Archäologischer Anzeiger</i>
AM	<i>Athenische Mitteilungen</i>
ASAtene	<i>Annuario di Scuola Archeologica di Atene</i>
BdA	<i>Bolletino d'Arte</i>
BMusImp	<i>Bolletino del Museo dell'impero Romano</i>
BSR	<i>Papers of the British School at Rome</i>
CIL	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i>
FD	<i>Fouilles de Delphes</i>
HZ	<i>Historische Zeitschrift</i>
JAC	<i>Journal of Ancient Civilizations</i>
JS	<i>Journal des Savants</i>
NNUM	<i>Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad</i>
PdP	<i>Parola del Passato</i>
PIR	<i>Prosopografia imperii Romani</i>
RFIC	<i>Rivista di filologia e di istruzione classica</i>
RPC	<i>Roman Provincial Coinage</i>
StA	<i>Studia Archaeologica</i>
TAPS	<i>Transactions of the American Philosophical Society</i>
ZPE	<i>Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik</i>
BMC Caria	B.V. Head, <i>Catalogue of the Greek Coins of Caria, Cos, Rhodes, etc. in the British Museum</i> , 1897.
HGK	R. Herzog, <i>Heilige Gesetze von Kos</i> , AbhBerlin 1928.
IG XII 4	<i>Inscriptiones Graecae Insularum maris Aegaei praeter Delum</i> , Fasciculus IV. Inscriptiones Coi Calymnae Insularum Milesiarum, Pars I. Inscriptiones Coi Insulae (Decreta, Epistulae, Edicta, Tituli Sacri), 2010.
IG XII 4, 2	<i>Inscriptiones Graecae Insularum maris Aegaei praeter Delum</i> , Fasciculus IV. Inscriptiones Coi Calymnae Insularum Milesiarum, Pars II. Inscriptiones Coi Insulae (Catalogi, Dedications, Tituli honorarii, Termini), 2012.
I. Porto	G. Sacco, <i>Iscrizioni greche d'Italia. I. Porto</i> , 1984.
KFF	R. Herzog, <i>Koische Forschungen und Funde</i> , 1899.
NS	A. Maiuri, <i>Nuova Silloge Epigrafica di Rodi e Cos</i> , 1925.
Peek	W. Peek, <i>Griechische Vers-Inschriften, I. Grabepigramme</i> , 1955.
PH	W. R. Paton, E. L. Hicks, <i>The Inscriptions of Cos</i> , 1891.
Segre	M. Segre, <i>Iscrizioni di Cos</i> , 1993.
SNG München	<i>Sylloge Nummorum Graecorum</i> , Deutschland, Staatliche Münzsammlung München, 22. Heft, Karien, 2006.
SNG Tübingen	<i>Sylloge Nummorum Graecorum</i> , Münzsammlung der Universität Tübingen, 5. Heft, Karien und Lydien, 1994.
TitCal	M. Segre, <i>Tituli Calymnii</i> , ASAtene 22-23, N.S. 6-7 (1944-1945).
Winterthur II	H. Bloesch, <i>Griechische Münzen in Winterthur</i> , Münzkabinett der Stadt Winterthur, II, 1997.

**ΕΠΙΛΕΓΜΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ
ΓΙΑ ΤΟ ΜΝΗΜΕΙΑΚΟ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑ**

- Becker 2003 Th. Becker, *Griechische Stufenanlagen. Untersuchungen zur Architektur, Entwicklungsgeschichte, Funktion und Repräsentation*, 2003.
- De Mattia 2012 D. De Mattia, Il tempio C dell'Asklepieion di Kos. Nuovi dati per la sua anastilosi, στο: *Thiasos* 1 (2012), 61-80.
- Egelhaaf-Gaiser 2000 U. Egelhaaf-Gaiser, *Kulträume im römischen Isisbuch des Apuleius und der Ort von Religion im kaiserzeitlichen Rom*, Potsdamer Altertumswissenschaftliche Beiträge 2, 2000.
- Gruben 2001 G. Gruben, *Die Tempel der Griechen*, (München⁴, 1966, 1986, 401-410), München⁵ 2001.
- Herzog 1903 R. Herzog, Bericht über eine archäologische Expedition auf der Insel Kos im Jahre 1903, *AA* 1903, 186-198.
- Herzog-Schazmann 1932 R. Herzog, P. Schazmann, *Kos I, Asklepieion*, 1932.
- Höpfner 1984 W. Höpfner, Philadelphia, *AM* 99 (1984), 358-364.
- Interdonato 2004 E. Interdonato, L'Asklepieion di Kos, στο R. Burri, A. Delacrètz, J. Monnier, M. Nobili (επιμ.), *Ad limina II*, Atti dell'incontro di studio tra i dottorandi e i giovani studiosi di Roma, Istituto svizzero di Roma, 2004, 237-254.
- Interdonato 2004a E. Interdonato, Evergetismo e dediche nei santuari greci in età romana: il caso dell'Asclepieion di Kos, στο: M. Cébeillac-Gervason, L. Lamoine, F. Trément (επιμ.), *Autocélébration des élites locales dans le monde romain. Contexte, texts, images* (Ile s. av. J.-C.-IIIe s. ap. J.-C.), 2004 (Collection ERGA 7), 267-281.
- Kabus-Preisshofen 1989 R. Kabus-Preisshofen, *Die Hellenistische Plastik der Insel Kos*, *AM* 14. Beiheft, 1989.
- Knell 1980 H. Knell, *Grundzüge der griechischen Architektur*, 1980, 233-239 (1988²).
- Κοντής 1956 I. Κοντής, *Αι ελληνιστικά και διαμορφώσεις του Ασκληπιείου της Κω*, 1956.
- Krug 1992 A. Krug, Archive in Heiligtümern, *Pact* 34 (1992), 187-200.
- Laurenzi 1931 L. Laurenzi, Nuovi contributi alla topografia storico-archeologica di Coo, *Historia* V (1931), 619-621.
- Lauter 1986 B. H. Lauter, *Die Architektur des Hellenismus*, 1986.
- Livadiotti 2006 M. Livadiotti, L'Asklepieion di Coo (Kos), στο: C. D'Amato Querrieri (επιμ.), *Città di Pietra. Catalogo della X Mostra Internazionale di Architettura*, 2006, 298-303.
- Livadiotti 2013 M. Livadiotti, Lo hestiatorion dell'Asklepieion di Kos, *Thiasos* 2 (2013), 39-58.
- Livadiotti - Rocco 1996 M. Livadiotti, G. Rocco (επιμ.), *La presenza italiana nel Dodecaneso (1911-1948)*, 1996 (για το Ασκληπιείο 163-171 με βιβλιογραφία).
- Livadiotti - Rocco 2001 M. Livadiotti, G. Rocco, Il santuario di Asklepios, Hygeia e Homonia nel demo di Isthmos a Coo, στο: Jean-Yves Marc, J.-Ch. Moretti, D. Viviers (επιμ.), *Constructions publiques et programmes éditaires en Grèce du IIe siècle av. J.-C. au Ier siècle ap. J.-C.*, Actes du Colloque organisé par L'École Française d'Athènes et le CNRS, *BCH Suppl.* 39, 2001, 371-384.
- Malacrino 2007 C. G. Malacrino, *Acqua e architettura nell'Asklepieion di Kos* (διδακτ. διατρ., 2007).
- Martin 1951 R. Martin, *Recherches sur l'Agorà grècque*, 1951.
- Melfi 2007 M. Melfi, *I santuari di Asclepio in Grecia*, *StA* 157, 2007.
- Morricone 1950 L. Morricone, Scavi e ricerche a Coo (1935-1943), *Relazione Preliminare, BdA XXXV* (1950).
- Ohnesorg 2005 A. Ohnesorg, *Ionische Altäre. Formen und Varianten einer Architekturgattung aus Insel- und Ostionien*, 2005.
- Rumscheid 1994 F. Rumscheid, *Untersuchungen zur kleinasiatischen Bauornamentik des Hellenismus*, 1994.
- Senseneby 2007 J. R. Senseneby, Idea and Visuality in Hellenistic Architecture. A Geometric Analysis of Temple A of the Asklepieion at Kos, *Hesperia* 76 (2007), 555-595.
- Sherwin-White 1978 S. M. Sherwin-White, *Ancient Cos. An Historical Study from the Dorian Settlement to the Imperial Period*, 1978.
- Wurster 1973 W. Wurster, Dorische Peripteraltempel mit gedrungenem Grundriss, *AA* 88 (1973), 200-211.

**ΕΠΙΛΕΓΜΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ
ΓΙΑ ΤΙΣ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ**

- Aston 2004 E. Aston, Asclepius and the Legacy of Thessaly, *CQ* 54, 18-32.
- Baker 1991 P. Baker, *Cos et Calymna 205-200 a.C. Ésprit civique et défense nationale*, 1991.
- Boesch 1908 P. Boesch, *Untersuchung zur Epangelie griechischer Feste*, 1908.
- Bosnakis 2004 B. Bosnakis, Zwei Dichterinnen aus Kos, στο: Κ. Höghammar (επιμ.), *The Hellenistic Polis of Kos*, *Boreas* 28, 2004, 99-108.
- Bosnakis - Hallof 2003 A. Bosnakis, Kl. Hallof, Alte und neue Inschriften aus Kos I, *Chiron* 33 (2003), 208-245.
- Bosnakis - Hallof 2005 B. Bosnakis, Kl. Hallof, Alte und neue Inschriften aus Kos II, *Chiron* 35 (2005), 219-261.
- Bringmann - Steuben 1995 Kl. Bringmann - H. v. Steuben, *Schenkungen hellenistischer Herrscher an griechische Städte und Heilgtümer*, 1995.
- Buraselis 2000 C. Buraselis, *Kos between Hellenism and Rom: Studies on the Political, Institutional, and Social History of Kos from ca. the Middle Second Century B.C. until Late Antiquity*, *TAPS* 90.4, 2000.
- Buraselis 2008 K. Buraselis, Priesthoods for Sale. Comments on Ideological and Financial Aspects of the Sale of Priesthoods in the Greek Cities of the Hellenistic and Roman Periods, στο: A.-S. W. Holm Rasmussen (επιμ.), *Religion and Society. Rituals, Resources and Identity in the Ancient Graeco-Roman World*, The Bomos Conferences 2002-2005, 2008, 125-131.
- Chaniotis 1996 A. Chaniotis, Conflicting Authorities: Greek Asyilia between Secular and Divine Law in the Classical and Hellenistic Poleis, *Kernos* 9 (1996), 65-86.
- Cohn-Haft 1956 L. Cohn-Haft, The Public Physician of Ancient Greece, *Smith Coll. Studies Ancient History* 42 (1956).
- Crowther 1994 Ch. V. Crowther, Foreign Courts on Kalymna in the Third Century B.C., *JAC* 9 (1994), 33-55.
- Crowther 1998 Ch. V. Crowther - Chr. Habicht - Kl. Hallof, Aus der Arbeit der "Inscriptiones Graecae". I. Drei Dekrete aus Kos für δικασταγωγοί, *Chiron* 28 (1998), 87-99.
- Crowther 1999 Ch. V. Crowther, Aus der Arbeit der "Inscriptiones Graecae". IV. Koan Decrees for Foreign Judges, *Chiron* 29 (1999), 251-309.
- Dillon 1994 M. P. J. Dillon, The Didactic Nature of Epidaurian Iamata, *ZPE* 101 (1994), 239-260.
- Dillon 1999 M. P. J. Dillon, Post-nuptial Sacrifices on Kos (Segre, ED 178) and Ancient Greek Marriage Rites, *ZPE* 134 (1999), 63-80.
- Dreher 1996 M. Dreher, Das Asyl in der Antike von seinen griechischen Ursprüngen bis zur christlichen Spätantike, *Tyche* 11 (1996), 79-96.
- Dreher 2003 M. Dreher (επιμ.), *Das antike Asyl. Kultische Grundlagen, rechtliche Ausgestaltung und politische Funktion*, 2003.
- Edelstein 1945 E.-L. Edelstein, Asclepius. *A Collection and Interpretation of the Testimonies*, I-II, 1945.
- Forsén 1996 B. Forsén *Griechische Gliederweihungen. Eine Untersuchung zu ihrer Typologie und ihrer religions- und sozialgeschichtlichen Bedeutung*, 1996.
- Girone 1998 M. Girone, *Ιάματα. Guarigioni miracolose di Asclepio in testi epigrafici*, 1998.
- Habicht 1970 Chr. Habicht, *Gottmenschentum und griechische Städte*, 1970.
- Habicht 2000a Chr. Habicht, Beiträge zu koischen Inschriften, *Chiron* 30 (2000), 291-301.
- Habicht 2000 Chr. Habicht, Zur Chronologie der hellenistischen Eponyme von Kos, *Chiron* 30 (2000), 303-332.
- Habicht 2000a Chr. Habicht, Beiträge zu koischen Inschriften, *Chiron* 30 (2000), 291-301.
- Habicht 2007 Chr. Habicht, Neues zur hellenistischen Geschichte von Kos, *Chiron* 37 (2007), 123-152.
- Herzog 1907 R. Herzog, Aus dem Asklepieion von Kos, *Archiv für Religionswissenschaft* 10 (1907), 201-228.
- Herzog 1922 R. Herzog, Nikias und Xenophon von Kos, *HZ* 125 (1922), 189-247.
- Herzog 1931 R. Herzog, *Die Wunderheilungen von Epidauros, Ein Beitrag zur Geschichte der Medizin und der Religion*, *Philologus*, Supplementband XXII, Heft III, 1931.
- Herzog 1942 R. Herzog, Symbolae Calymniae et Coae, *RFIC* 70 (1942), 1-20.
- Höghammar 1993 K. Höghammar, *Sculpture and Society*, 1993.
- Höghammar 1996 K. Höghammar, Honours for a Koan Judge in the Second Century B.C., *AM* 116 (1996), 337-359.
- Interdonato 2010 E. Interdonato, Romani e Italici nell' Asklepieion di Kos, στο: *Meetings between Cultures in the Ancient Mediterranean, AIAC Congress, Roma 2008*, *Bollettino di Archeologia on line*, numero speciale 2010, 59-67.

- Jouanna 1992 J. Jouanna, *Hippocrate*, 1992 (ελλην. μτφρ.1998).
- Kaminski 1991 G. Kaminski, Thesaurus. Untersuchungen zum antiken Opferstock, *Jdl* 106 (1991), 63-181.
- Klee 1918 T. Klee, *Zur Geschichte der Gymnischen Agone an griechischen Festen*, 1918.
- Krob 1997 E. Krob, Serments et Institutions civiques à Cos à l' époque hellénistique, *REG* 110 (1997), 2, 434-453.
- Krug 1993 A. Krug, *Heilkunst und Heilkult: Medizin in der Antike*, 1993².
- Kudlien 1979 F. Kudlien, *Der griechische Arzt im Zeitalter des Hellenismus*, Abh. Mainz 6, 1979.
- Lupu 2005 E. Lupu, *Greek Sacred Law. A Collection of New Documents*, 2005
- Μανδηλαράς 1986 B. Μανδηλαράς, *Οι Μίμοι του Ηρώνδα*, 1986.
- Marcone 2006 Arnaldo Marcone (επιμ.), *Medicina e società nel mondo antico*, 2006.
- Martzavou 2012 P. Martzavou, Dream, Narrative, and the Construction of Hope in the 'Healing Miracles' of Epidauros, στο A. Chaniotis, *Unveiling Emotions, Sources and Methods for the Study of Emotions in the Greek World*, 2012, 177-203.
- Massar 2005 N. Massar, *Soigner et Servir. Histoire sociale et culturelle de la médecine grecque à l' époque hellénistique*, 2005.
- Nissen 2009 C. Nissen, *Entre Asclépios et Hippocrate. Étude des cultes guérisseurs et des médecines en Carie*, 2009.
- Nutton 1977 V. Nutton, Archiatroi and the Medical Profession, *BSR* 45 (1977), 191-226.
- Parker - Obbink 2000 R. Parker, D. Obbink, Aus der Arbeit der "Inscriptiones Graecae" VI. Sales of Priesthoods on Cos I, *Chiron* 30 (2000), 415-447.
- Parker - Obbink 2001 R. Parker, D. Obbink, Aus der Arbeit der "Inscriptiones Graecae" VII. Sales of Priesthoods on Cos II, *Chiron* 31 (2001), 229-246.
- Parker - Obbink 2001a R. Parker, D. Obbink, Aus der Arbeit der "Inscriptiones Graecae" VIII. Three Further Inscriptions Concerning Coan Cults, *Chiron* 31 (2001), 415-447.
- Paul 2013 St. Paul, *Cultes et sanctuaires de l'île de Cos*, Kernos, Suppl. 28, 2013.
- Prêtre - Charlier 2009 Cl. Prêtre - Ph. Charlier, *Maladies humaines, thérapies divines analyse épigraphique et paléopathologique de textes de guérison grecs*, 2009.
- Pugliese Carratelli 1957 G. Pugliese Carratelli, Gli Asclepiadi e il sinecismo di Cos, *PdP* 12 (1957), 333-342.
- Pugliese Carratelli 1994 G. Pugliese Carratelli, *Απόγονοι Ασκληπιού και Ηρακλέους*, *Storia, poesia e pensiero nel mondo antico. Studi in onore di M. Gigante*, 1994, 543-547.
- Rigsby 1996 K. J. Rigsby, *Asyilia. Territorial Inviolability in the Hellenistic World*, 1996.
- Riethmüller 2005 J. W. Riethmüller, *Asklepios Heiligtümer und Kulte*, 2005.
- Samama 2003 É. Samama, *Les médecins dans le monde grec. Sources épigraphiques sur la naissance d'un corps médical*, 2003.
- Segre 1933 M. Segre, *Κρητικός Πόλεμος*, *RFIC* n.s. XI, LXI (1933), 365-392.
- Sokolowski 1969 Fr. Sokolowski, *Lois sacrées des cités grecques*, 1969.
- Steckerl 1958 Fritz Steckerl, *The Fragments of Praxagoras of Cos and his School*, 1958.
- Στεφανάκη 2012 B. E. Στεφανάκη, *Νομίσματα - Νομισματική Αιγαίου, Κωσ I*, 2012.
- Wickkiser 2008 B. L. Wickkiser, *Asklepios, Medicine, and the Politics of Healing in Fifth-Century Greece. Between Craft and Cult*, 2008.
- Wiemer 2003 H.-U. Wiemer, Käufliche Priestertümer im hellenistischen Kos, *Chiron* 33 (2003), 263-310.
- Wiemer 2003a H.-U. Wiemer, Die koische Opfergebotliste Syll.³ 1000 - Diagrapha oder Nomos?, *ZPE* 145 (2003), 117-122.
- Zervos 1930 S. C. Zervos, *Les bistouris, les soudes et les cuvettes chirurgiales d'Hippocrates*, 1930.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- ¹ Γενικά για τον μύθο, τις μαρτυρίες και τη λατρεία του Ασκληπιού, βλ. Edelstein 1945, 401-404 (για την Κω). *LIMC* II, 1984, s.v. Asklepios, 863-897 (B. Holtzmann). Riethmüller 2005, 32-54. Για την παράδοση ότι υπήρξαν τρεις Ασκληπιοί, ένας γιος του Απόλλωνα, που τον λάτρευαν οι Αρκάδες, ένας αδελφός του δεύτερου Ερμή, που χτυπήθηκε από κεραυνό, και ένας γιος του Άρσιππου και της Αρσινόης, που επινόησε τη χρήση καθαριστικών, βλ. Κικέρων, *De Natura Deorum* III, 22, 57.
- ² Η θανάτωση του Ασκληπιού αναφέρεται και στον Ησίοδο, απόσπ. CI στο: Αθηναγόρας, *Προσβεία περί τών Χριστιανών*, κεφ. 29.
- ³ (*Etymol. Geniviumum*, s.v. ὁ μὴ ἔων τὰ σκέλη ἐσκλημέναι καὶ ξηραίνεσθαι, *Etymol. Guidianum*, s.v. παρὰ τὰ σκέλη ἦτια ποιεῖν). Riethmüller 2005, 33-34.
- ⁴ Ἄκρως διαφωτιστικές είναι οι λεπτομερείς προσωπικές εμπειρίες, σχεδόν «ημερολογιακές», στους λόγους του Αἰλίου Αριστείδη, βλ. *Λόγοι* XXIII.15-18, XLVII.65, XXXIX.14-15, XLIX.29-30, XLIX.28, L.64, XLVIII.31-35, XLVII.57.
- ⁵ Ιδιαίτερα απολαυστικές είναι οι περιγραφές στα έργα των κωμικών της ελληνικής και της ρωμαϊκής αρχαιότητας, βλ. Αριστοφάνης, *Πλοῦτος*, 400-414, 633-747 και Plautus, *Curculio* II, 1.216-273.
- ⁶ Herzog 1931, 8-35 και 36-45. Dillon 1994, σημ. 3. Πρβλ. επίσης Nissen 2009, 227-239. Εκτός από τις παραπάνω στήλες, βλ. επίσης *IG IV²*, 1.125-127, *IG XIV*, 966, αλλά και επιγραφές από τη Λεβήνα, *IC I*, XVII, 9, 17, 18, 19.
- ⁷ Nissen 2009, 261-267.
- ⁸ Βλ. τη δεκάτομη κλασική έκδοση του É. Littré, *Œuvres complètes d'Hippocrate*, 1839-1861.
- ⁹ Στο ψηφιδωτό δάπεδο (διαστ. 1,13x1,11 μ., από opus tessellatum) μιας ρωμαϊκής έπαυλης στην πόλη της Κω (2ος-3ος αι. μ.Χ.) εικονίζεται με αφηγηματική συμπύκνωση η στιγμή της άφιξης του θεού στο νησί. Η οικία (*domus*), από την οποία προέρχεται, ανασκάφηκε από τον Morricone στον κεντρικό τομέα του λόφου της ακρόπολης, νοτίως της εκκλησίας της Αγίας Παρασκευής. Το ψηφιδωτό εκτίθεται στην κεντρική αίθουσα του αιθρίου στο Μουσείο της Κω, βλ. Morricone 1950, 316-317, εικ. 82. *LIMC* II, s.v. Asklepios, 887 αριθ. 340. K. Schefold, *Die Bildnisse der antiken Dichter, Redner und Denker*, 1997, 382 εικ. 249. Σύμφωνα με την εικονογραφική απόδοση του θέματος, ο Ασκληπιός (στο κέντρο της σύνθεσης) στον γνωστό αγαλματικό τύπο Este, αποβιβάζεται από ένα πλοίαριο και τον υποδέχονται ένας ντόπιος ψαράς με σκιάδιο στη δεξιά πλευρά και ένας ιματιοφόρος με γενειάδα καθισμένος σε βωμό στην αριστερή (βλ. Εικ. 4). Τα εξατομικευμένα χαρακτηριστικά του τελευταίου παραπέμπουν σε πορτραίτα που σχετίζονται με τον Ιπποκράτη. Ο Ιπποκράτης στην παράσταση του ψηφιδωτού κρατεί στο αριστερό χέρι κύλινδρο ή, κατά μια λιγότερο πειστική εκδοχή, τη θήκη των εργαλείων του. Η άποψη του Karl Schefold ότι αυτή η μοναδική παράσταση θεοφάνειας του Ασκληπιού πρέπει να θεωρηθεί ως η απεικόνιση ενός οράματος του Ιπποκράτη, είναι ιδιαίτερος ελκυστική.
- ¹⁰ Για τον ναό του Ασκληπιού, της Υγείας και την Ομονοίαν στον δήμο των Ισθμιαίων, στην αρχαία πρωτεύουσα Αστυπάλαια, βλ. Livadiotti - Rocco 2001.
- ¹¹ Πρβλ. *Παιών Ασκληπιός ηπιόδωρος*, Ανώνυμος, *Τὰ περί βοτάνων*, 114-123. Η χρονολόγηση της επιγραφής τέθηκε προσφάτως υπό αμφισβήτηση, βλ. Paul 2013, 174, σημ. 47, με προτεινόμενη χρονολόγηση από τον Gil Renberg στις αρχές της ελληνιστικής εποχής.
- ¹² Για τα άλλα Ασκληπεία, βλ. γενικά Riethmüller 2005, Bd 2.1, 360-380, για την τυπολογία των ιερών, και Bd 2.2, με πλήρη κατάλογο των ιερών. Melfi 2007, 17-312 (ιερά της Πελοποννήσου), 313-480 (ιερά της Αττικής και των Κυκλάδων), 481-490 (ιερά της Βοιωτίας).
- ¹³ Οι πολλές αναφορές του Ηρώνδα στην Κω φανερώουν μεγάλη οικειότητα του ποιητή με τον τόπο, γι' αυτό και ορισμένοι μελετητές θεωρούν πιθανή την καταγωγή του από την Κω, παρότι είναι βέβαιο ότι έζησε κυρίως στην Αλεξάνδρεια. Ο μίμιαμβος ως λογοτεχνικό είδος αποτελεί μια μίμηση του βίου, *τά τε συγκεχωρημένα καὶ ἀσυγχώρητα περιέχων*, που παρουσιάζει την εικόνα της πραγματικής ζωής του κοινού ανθρώπου. Εκτός από τον 4ο μίμιαμβο διαδραματίζεται στην Κω και ο 2ος μίμιαμβος του Πορνοβοσκού. Για τον ποιητή, βλ. Μανδηλαράς 1986, 19-27 για το λογοτεχνικό είδος, 38-49 για τον ποιητή Ηρώνδα, τη χρονολόγηση του έργου του και την καταγωγή του. Επίσης, βλ. L. Di Gregorio (επιμ.), *Eronda, I Mimiami (I-IV)*, Biblioteca di Aevuum Antiquum, 1997. G. Zanker, *Herodas: Mimiambes*, 2009.
- ¹⁴ Herzog - Schazmann 1932, XXIV. Ο πάπυρος βρέθηκε σε τάφο στην Αίγυπτο, στην πόλη Μοίραι, και το έργο του ποιητή έγινε γνωστό το 1891 με τη δημοσίευση του πατύρου. Για τις εκδόσεις του έργου του Ηρώνδα, βλ. Μανδηλαράς 1986, 33-38.
- ¹⁵ Μαζί με τον E. L. Hicks δημοσίευσαν στην Οξφόρδη το 1891 τον πολύ σημαντικό τόμο των επιγραφών της Κω. Βλ. RH, 136, αριθ. 128, 137, 151, για τη θέση και για τις επιγραφές που εντοπίστηκαν αρχικά στον χώρο.
- ¹⁶ Δεν είναι απολύτως βέβαιο ότι πρώτος ο Herzog κατανόησε τη σχέση του τοπωνυμίου Τάρσου με το ιερό Άλσος, παρότι στην εισαγωγή της δημοσίευσης του Ασκληπείου αφήνει να εννοηθεί κάτι τέτοιο, Herzog - Schazmann 1932, XXVIII, σημ. 1. Στο βιβλίο του I. E. Ζαρράφτη, *Τό Ασκληπιείον τής Κώ*, 1912, 26-32, δίνεται η εντύπωση ότι ο συλλογισμός ανήκει στον τελευταίο. Στην αφήγηση του Ζαρράφτη περιγράφεται με έμφαση η προσπάθεια που κατέβαλε προκειμένου να καμφθεί ο εγωισμός του γερμανού καθηγητή και να προχωρήσει η έρευνα στη θέση που τελικώς αποδείχτηκε η ορθή.
- ¹⁷ Για τις ιταλικές έρευνες στην Κω και τη Δωδεκάνησο μέσα από τα αρχεία της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής στην Αθήνα, βλ. γενικά Livadiotti - Rocco 1996, XV-XX, 77-188, για την Κω, και 189-208, όπου δημοσιεύεται η επιστολογραφία της εποχής.

- ¹⁸ Για το θέμα, βλ. G. Rocco, στο Livadiotti - Rocco 1996, 163-171.
- ¹⁹ Βλ. παρακάτω σημ. 61.
- ²⁰ Βλ. παρακάτω σημ. 80.
- ²¹ Για μια βαθύτερη ανάλυση στο θέμα, βλ. M. Petricoli, *Archeologia e mare nostrum: le missioni archeologiche nella politica mediterranea del'Italia, 1898-1943*, 1990. M. Barbanera, N. Terrenato, *L'archeologia degli Italiani. Storia, metodi e orientamenti nell'archeologia classica in Italia*, 1998.
- ²² Η παρουσίαση των εγκαταστάσεων του συγκροτήματος στηρίζεται στην υπάρχουσα βιβλιογραφία, με επιμέρους κριτικές διαφοροποιήσεις που διατυπώνονται για πρώτη φορά και προέκυψαν από τη συνεργασία με τους αρχιτέκτονες μελετητές G. Rocco και M. Livadiotti. Η νεότερη έρευνα για το μνημείο με επικεφαλής τον W. Ehrhardt (Πανεπιστήμιο Freiburg) αναμένεται να αποδώσει περισσότερους καρπούς στην κατανόηση και τεκμηρίωση των κτηρίων του Ασκληπείου, δεδομένου ότι περιλαμβάνει ευρείας έκτασης τομές στον χώρο. Ορισμένα από τα πρώτα συμπεράσματα, που αφορούν σε εγκαταστάσεις του μεσαίου ανδῆρου, παρουσιάζονται πολύ συνοπτικά στην παρούσα έκδοση. Στον καθηγητή W. Ehrhardt, για τη συνεργασία και την ευγενική κοινοποίηση σε μένα των νεότερων στοιχείων και των πρώτων συμπερασμάτων από τη διεξαχθείσα έρευνα, εκφράζω θερμές ευχαριστίες.
- ²³ Ας σημειωθεί ότι το κτίσμα ερμηνεύτηκε αρχικά από τον ανασκαφέα L. Laurenzi ως ναός αφιερωμένος στον Δία Πατρώο, τόσο για την τυπολογία του, που θυμίζει ναϊκό οικοδόμημα, όσο και εξαιτίας της εύρεσης ενός ενεπίγραφου όρου που αναφέρει *ὄρος τεμένους Διὸς πατρῶου*, που βρισκόταν προφανώς σε άμεση γειτνίαση, βλ. Laurenzi 1931, 621, και Livadiotti 2006.
- ²⁴ Αντιθέτως, σύμφωνα με τον Becker 2003, 56, σημ. 283, το εύρος της κλίμακας υπολογίζεται στα 13 μ.
- ²⁵ Laurenzi 1931, 620-621.
- ²⁶ Malacrino 2007.
- ²⁷ Herzog - Schazmann 1932, 62. Gruben 2001, 445. Becker 2003, 58, κυρίως σημ. 291.
- ²⁸ Becker 2003, 58.
- ²⁹ Πρόκειται για αραιόστυλη διάταξη (με μετακίονιο ίσο με το 1/3 της διαμέτρου της βάσης), σύμφωνα με τον ορισμό του Βιτρούβιου (*De architectura* III.3). Ο ρυθμός αυτός, σε συνδυασμό με τη ζωφόρο από τρεις μετόπες και τρία τρίγλυφα ανά μετακίονιο, επιβάλλεται ως η συνήθης λύση στην κατασκευή των στοών από το τελευταίο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ., βλ. J. J. Coulton, *Greek Architects at Work*, 1976, 92. Για τον ρυθμό του περιστυλίου στο κάτω (III) άνδρηο, βλ. Herzog - Schazmann 1932, 64-67.
- ³⁰ Herzog - Schazmann 1932, 64.
- ³¹ Για τον ορισμό της ιωνικής αγοράς, βλ. γενικά Martin 1951, 372-417. Για τη σύγκριση με το τρίτο (III) άνδρηο του Ασκληπείου, βλ. Gruben 2001, 446, 448. Για την ελληνοιστική αγορά της Κω, βλ. G. Rocco, *The Agora of Kos: the Hellenistic Phase*, στο: *Η αγορά στη Μεσόγειο από τους ομηρικούς έως τους ρωμαϊκούς χρόνους*, Πρακτικά Συνεδρίου, 2011, 383-400.
- ³² Sherwin-White 1978, 349. Krug 1993, 162.
- ³³ Herzog - Schazmann 1932, 71, όπου χρησιμοποιείται επίσης ο όρος *hospitium*.
- ³⁴ Martin 1951, 458, σημ. 2, που υποδεικνύει μεταξύ άλλων ως παράλληλο και το Ασκληπείο της Δήλου, που χρονολογείται στα τέλη του 4ου αι. π.Χ., όπου τα πίσω δωμάτια των στοών προορίζονταν για την εγκοίμηση. Gruben 2001, 446 (Kurplatz). Η ερμηνεία αυτή θα μπορούσε να ενισχύσει την άποψη, σύμφωνα με την οποία τα ύστερα δωμάτια της ρωμαϊκής εποχής θεωρούνται ως μια επιπλέον εγκατάσταση για την εγκοίμηση, τόσο για να αυξηθεί ο χώρος, όσο και για να αντικατασταθούν μερικώς οι παλαιότεροι χώροι με την ίδια λειτουργία.
- ³⁵ Riethmüller 2005, Bd 2.1, 212, κυρίως σημ. 761, με συγκεντρωμένες τις διαφορετικές απόψεις.
- ³⁶ Gruben 2001, 446.
- ³⁷ Herzog - Schazmann 1932, 72-74.
- ³⁸ Στη βορειοανατολική γωνία της πλατείας μπορεί κανείς να δει ακόμη και σήμερα ορισμένα από τα μαρμάρινα αυτά μέλη, κίονες και κιονόκρανα, με σύγχρονους μεταλλικούς συνδέσμους, που προορίζονταν, μαζί με ορισμένα νέα μέλη, να χρησιμοποιηθούν σε ένα πρόγραμμα μερικής αναστήλωσης, το οποίο εκπονήθηκε στα τέλη της δεκαετίας του '30, αλλά ουδέποτε ολοκληρώθηκε εξαιτίας του δεύτερου παγκόσμιου πολέμου.
- ³⁹ Για μια συστηματική δημοσίευση, βλ. Malacrino 2007, 135-193 για τις Μεγάλες Θέρμες και 194-217 για τις Μικρές.
- ⁴⁰ Herzog - Schazmann 1932, 62, πίν. 38.
- ⁴¹ Morricone 1950, 326.
- ⁴² Herzog - Schazmann 1932, 62.
- ⁴³ Για τις Θέρμες της πόλης, βλ. M. Livadiotti, *Due edifici termali a Coe città: tipologie a confronto*, στο *Χάρις Χαίρε. Μελέτες στη μνήμη της X. Κάντζια*, 2004, I, 195-213.
- ⁴⁴ Herzog - Schazmann 1932, 70-71.
- ⁴⁵ Τόσο οι τοιχογραφίες –μεγάλοι λευκοί πίνακες με μικρές μορφές ζώων στο κέντρο, που περιβάλλονται από λεπτές κόκκινες ταινίες σε βάθος κόκκινο–, όσο και τα παράθυρα, έχουν σήμερα σχεδόν εξαφανιστεί, αλλά ήταν σαφώς ορατά την εποχή της ανασκαφικής έρευνας, βλ. Herzog - Schazmann 1932, πίν. 35-36.
- ⁴⁶ Egelhaaf-Gaiser 2000, 367.
- ⁴⁷ Η αντίληψη να προορίζονται για την εγκοίμηση χώροι απομονωμένοι και μη άμεσα προσβάσιμοι από έξω, συναντάται

και στο Ασκληπιείο της Περγάμου, όπου κατά τους ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους δημιουργήθηκε ένα άβατο στον υπόγειο χώρο του κυκλικού κτηρίου νοτιοανατολικά του ιερού.

⁴⁸ Herzog - Schazmann 1932, 55.

⁴⁹ Σύμφωνα με τον Herzog, ο αναλημματικός τοίχος, η κλίμακα, η δεξαμενή στην αρχική φάση και η ελληνιστική κρήνη είναι σύγχρονες με τον ιωνικό ναό Β του μεσαίου ανδρήρου και ως εκ τούτου χρονολογούνται στον 3ο αι. π.Χ.

⁵⁰ Herzog - Schazmann 1932, 56.

⁵¹ Για τη χρήση του νερού στη λατρεία και τη θεραπεία στα Ασκληπιεία, βλ. R. Ginouès, *L'eau dans les sanctuaires médicaux*, στο: *L'eau, la santé et la maladie dans le monde grec*, Actes du colloque, BCH, Suppl. 28, 1994, 237-246 και ιδιαίτερος για το ιερό της Κω, 240-241.

⁵² R. Herzog, *Vorläufiger Bericht über die koische Expedition im Jahre 1902*, AA 1903, 193-194. Herzog - Schazmann 1932, 57.

⁵³ Herzog - Schazmann 1932, 58-59. Οι ορατοί θόλοι σήμερα είναι αποτέλεσμα της αναστήλωσης που πραγματοποιήθηκε στα τέλη της δεκαετίας του '30.

⁵⁴ Εκτός από το τρίτο (III) άνδρo, όπου βρίσκονται πέντε κρήνες, μια άλλη έχει εντοπιστεί στον νότιο χώρο του άνω (I) ανδρήρου.

⁵⁵ *KFF*, 159-164.

⁵⁶ Herzog - Schazmann 1932, 68-69, πίν. 34. Βλ. επίσης Egelhaaf-Gaiser 2000, 368, που θεωρεί ότι εξαιτίας της κατασκευής, που είναι πρόχειρη και με μεγάλη ποσότητα επαναχρησιμοποιημένου υλικού, θα μπορούσε να χρονολογηθεί χαμηλότερα.

⁵⁷ Για τη *latrina*-νυμφαίο των Δυτικών Θερμών, βλ. A. Merletto, στο Livadiotti -Rocco 1996, 148-152. Η ίδια, *The Latrine near the Western Baths*, στο *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου για την ιστορία, τέχνη, αρχαιολογία της Κω*, Σειρά Δημοσιευμάτων περιοδικού *Αρχαιογνωσία*, 2001, 165-167.

⁵⁸ Βλ. Kabus-Preisshofen 1989, αριθ. κατ. 1-18a, 57, σημ. 177 και 66-78, κυρίως 77. Ν. Σταμπολίδης, στο: *Πραξιτέλης* (επιμ. Ν. Καλτσάς - Γ. Δεσπίνης), 2007, 210-215 αριθ. 72-74.

⁵⁹ Ο εντοιχισμός στην κλίμακα ψηφίσματος της Αίνου με αναφορά στον Πτολεμαίο Γ' (*IG XII*, 4, 224b), που ανάγεται λίγο πριν από το 242 π.Χ., αποτελεί ένα χρονολογικό σημείο αναφοράς για τη μνημειακή διαμόρφωση του χώρου. Η ταύτιση του θραύσματος με τη συγκεκριμένη επιγραφή οφείλεται στον W. Ehrhardt, ο οποίος χρονολογεί τη μεταγενέστερη κατασκευή της κλίμακας μετά το 242 π.Χ. και τον προωμότερο μνημειακό βωμό πριν από το 221 π.Χ., έτος θανάτου του βασιλέως.

⁶⁰ Herzog - Schazmann 1932, 34-39. Lauter 1986, 194. Knell 1988, 235-237. R. Schmitt, *Handbuch zu den Tempeln der Griechen*, 1992, 131-132. Gruben 2001, 442-443.

⁶¹ Η αναστήλωση του ναού Β σταμάτησε, όπως δείχνουν τα σχέδια του αρχιτέκτονα Mario Paolini (βλ. G. Rocco, στο Livadiotti - Rocco 1996, 163-171, εικ. 386), με την τοποθέτηση του ενός από τα κιονόκρανα του ναού, που βρέθηκε κατά την ανασκαφή του Herzog. Οι εργασίες όμως ουδέποτε ολοκληρώθηκαν: πάνω από το σκυρόδεμα που συνέδεε τα αρχαία τμήματα είχε προβλεφθεί ισχυρή επίστρωση κονιάματος, που θα μμούνταν το μάρμαρο, όπως έγινε στις συμπληρώσεις των κιόνων της στοάς στο Δυτικό Γυμνάσιο ή στον βόρειο τομέα της Αγοράς κατά την αναστήλωση του 1936. Αυτή η τελευταία εργασία ουδέποτε πραγματοποιήθηκε στον ιωνικό ναό του Ασκληπιείου, με συνέπεια το αισθητικό αποτέλεσμα που προκύπτει σήμερα να είναι προβληματικό.

⁶² Για τον πίνακα γίνεται αναφορά στην περιγραφή του 4ου μμιάμβου του Ηρόνδα (βλ. σημ. 13), αλλά δεν συμφωνούν όλοι οι μελετητές ως προς την αλήθεια της μαρτυρίας του ποιητή.

⁶³ Πιστεύεται ότι εδώ είχε στηθεί το πρώτο λατρευτικό άγαλμα του Ασκληπιού, δημιουργία των μέσων του 4ου αι. π.Χ. από ίωνα καλλιτέχνη που ήταν εξοικειωμένος με τα έργα του Σκόπα, βλ. Kabus-Preisshofen 1989, 51, σημ. 155.

⁶⁴ Herzog - Schazmann 1932, 37.

⁶⁵ Herzog 1903, 190. Herzog 1907, 208. Επίσης βλ. παρακάτω, 95-96.

⁶⁶ Από τα δύο ακρωτήρια της πρόσοψης του βωμού σώθηκε μόνο ένα, εκείνο που αναφέρεται από τον Schazmann (Herzog - Schazmann 1932, πίν. 20) και που σήμερα φυλάσσεται στις αποθήκες της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας.

⁶⁷ Höpfner 1984, 358-361.

⁶⁸ Rumscheid 1994, II, 28.

⁶⁹ Gruben 2001, 443.

⁷⁰ Herzog - Schazmann 1932, 49-51. Gruben 2001, 444. Σχετικά με το κτήριο D1, η έρευνα του W. Ehrhardt έφερε στο φως ένα πρώιμο κτήριο που χρονολογείται την ίδια περίοδο με τον ενεπίγραφο ορθοστάτη του αρχαιότερου βωμού και έχει διαφορετική κάτοψη και προσανατολισμό (B.-N.) από την ισχύουσα σήμερα αποκατάσταση του P. Schazmann.

⁷¹ Lauter 1986, 101.

⁷² Kaminski 1991, 138, επειδή κοντά στο κτήριο βρέθηκε η επιγραφή για την ίδρυση του Θεσαυρού.

⁷³ Για το θέμα, βλ. Livadiotti 2013.

⁷⁴ Krug 1992.

⁷⁵ Livadiotti 2013.

⁷⁶ Herzog - Schazmann 1932, 32-33.

⁷⁷ Ό.π., 40-41.

⁷⁸ Ό.π., 42-48.

⁷⁹ Herzog 1903, 191.

- ⁸⁰ Η αναστήλωση του ναού C άρχισε το 1938 βασισμένη σε σχέδιο του Mario Paolini. Προέβλεπε την αποκατάσταση της βορειοανατολικής γωνίας και τμήμα του τοίχου του σηκού, ενώ η δημιουργία της νέας κιονοστοιχίας σταμάτησε στην αποκατάσταση πολλών αυθεντικών θραυσμάτων, προερχομένων από τον θριγκό και τη γωνία του αετώματος. Ορισμένες εργασίες είχαν ήδη γίνει, αλλά το έργο διακόπηκε εξαιτίας των γεγονότων του πολέμου, αφήνοντας το κτήριο σε μια ασυνεπή μορφή. Για το θέμα, βλ. επίσης G. Rocco, στο: Livadiotti - Rocco 1996, 163-171, πίν. 390-391, και De Mattia 2012.
- ⁸¹ M. Livadiotti, The Agora of Kos, the Roman Phase, στο: *Η αγορά στη Μεσόγειο από τους ομηρικούς έως τους ρωμαϊκούς χρόνους*, 2011, 401-420.
- ⁸² Στη δυτική παρειά της κλίμακας του μεσαίου ανδρήρου είναι ορατή, σε λίθο που είναι σε δεύτερη χρήση, επιγραφή από ανάθημα της συζύγου του ιατρού Ερμία Εμμενίδα (IG XII, 4, 2, 977), που χρονολογείται στα τέλη του 3ου αι. π.Χ. Όπως ορθώς διαπιστώνει στην πρόσφατη έρευνά του ο W. Ehrhardt, η κατασκευή της κλίμακας προσαρμόστηκε στις υπάρχουσες βάσεις των αναθημάτων. Η κλίμακα, αρχικά στενή, όπως στο μεσοπλάτωμα, διαπλατύνθηκε στις παρειές της αμέσως μετά τις βάσεις, και επομένως η μνημειακή της διαμόρφωση ανάγεται, μαζί με το πλακόστρωτο μπροστά από τον ναό Α, μετά το 210-200 π.Χ.
- ⁸³ Herzog - Schazmann 1932, 24, μολονότι νεότεροι μελετητές έχουν αμφισβητήσει αυτή την ερμηνεία.
- ⁸⁴ Knell 1988, 237, που θεωρεί ότι σε μια αρχική φάση το άνω άνδρηρο περιβαλλόταν ίσως από ένα είδος κτιστού περιβόλου.
- ⁸⁵ Πρβλ. G. Stevens, *The Setting of the Periclean Parthenon*, Hesperia, Suppl. III, 1940, 85.
- ⁸⁶ Herzog - Schazmann 1932, 16· με την ερμηνεία αυτή συμφωνεί και ο Gruben 2001, 446. Knell 1988, 237.
- ⁸⁷ Για την ταύτιση έχουν επίσης εκφραστεί οι: Coulton 1976, 9. Knell 1988, 237. Gruben 2001, 446.
- ⁸⁸ Τέτοια θραύσματα, που αναφέρονται μόνο μερικώς από τον Schazmann στην περιγραφή του άνω ανδρήρου, αποτελούν μέλη του θριγκού, ραβδωτά τμήματα κίωνων και κιονόκρανα.
- ⁸⁹ Πρβλ. Herzog - Schazmann 1932, 15. Τα αναφερόμενη μέλη προέρχονται όλα από το άνω άνδρηρο εκτός από ένα τρίγλυφο σε δεύτερη χρήση που βρέθηκε στη θεμελίωση του 2ου αι. μ.Χ. του ναού C.
- ⁹⁰ Πρβλ. Herzog - Schazmann 1932, 15.
- ⁹¹ Η υπόθεση της δημιουργίας ανδρήρων με βάση ένα ενιαίο πρόγραμμα στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. έχει ήδη υποστηριχτεί από τον Lauter 1986, 106.
- ⁹² Το βορειότερο τμήμα της κρηπίδας της δυτικής στοάς, το καλύτερα διατηρημένο την εποχή της ανασκαφής, υπήρξε αντικείμενο αναστηλωτικής επέμβασης στα τέλη της δεκαετίας του '30, που έφτασε μέχρι τη μερική αναστήλωση ενός τμήματος της κιονοστοιχίας. Όπως στην περίπτωση της αναστήλωσης του ναού C, οι εργασίες που διακόπηκαν από τα πολεμικά γεγονότα της εποχής, επέφεραν την εξαφάνιση των αρχικών δομών, χωρίς να επιτύχουν να ανασυστήσουν την «αναγνωσιμότητα» του μνημείου, στην οποία αποσκοπούσε η ολοκληρωμένη αναστήλωση.
- ⁹³ Πρβλ. σημ. 36.
- ⁹⁴ Herzog - Schazmann 1932, 3-13. Wurster 1973, 209-210. Lauter 1986, 188. Knell 1988, 235-241. Schmitt, 132-133. Gruben 2001, 447-448.
- ⁹⁵ Σύμφωνα με τον ορισμό του Roux, βλ. G. Roux, Trésors, temples, tholos, στο *Temples et sanctuaires. Séminaire de recherche 1981-1983*, 1984, 153-171.
- ⁹⁶ Herzog - Schazmann 1932, 5-6.
- ⁹⁷ Εκτός από μια σύντομη αναφορά του ανασκαφέα, βλ. Morricone 1950, 327.
- ⁹⁸ Τον 2ο αι. π.Χ. εμφανίζεται η κεφαλή του Ασκληπιού και η ράβδος με φίδι σε χάλκινους οβολούς, βλ. Α. Γιαννικουρή - Β. Ε. Στεφανάκη, Θησαυρός χάλκινων νομισμάτων ελληνιστικής περιόδου από την Κω. Νομισματικό σύστημα και υποδιαίρεσεις των χάλκινων κωακών νομισμάτων, *Πρακτικά της Ε' Επιστημονικής Νομισματικής Συνάντησης, Το νόμισμα στα νησιά του Αιγαίου, Οβολός 9*, 2010, 447-480, ενώ το 170-162 π.Χ. εμφανίζεται ο αγαλαματικός τύπος του Βρυάξιδος· στα τετράδραχμα αττικού σταθμητικού κανόνα, βλ. H. Ingaldsen, De tidligste attiske tetradrakmer fra Kos "Cog en falsk gullmynt, *NNUM 5* (2001), 86-94, κυρίως 86 αριθ. 3. Τελευταία για τις απεικονίσεις του Ασκληπιού στις κωακές κοπές, βλ. Στεφανάκη 2012, 85-98.
- ⁹⁹ Για τον ναό C και τη σχέση του με την αρχιτεκτονική της περιόδου, βλ. De Mattia 2012.
- ¹⁰⁰ Σύμφωνα με τους κώδικες της Μονής του Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο, το μετόχι χρονολογείται την περίοδο 1258-1331 (Herzog, στο Herzog - Schazmann 1932, XVI). Για το θέμα, βλ. Sherwin-White 1978, 346.
- ¹⁰¹ Boesch 1908, 1-13 για τον ρόλο τους, και 14 για τα Μεγάλα Ασκληπιεία της Κω.
- ¹⁰² Για τα γενικά αιτήματα «θυσία, πανήγυρις, εκχειρία και αγών», πρβλ. Boesch 1908, 45.
- ¹⁰³ Ό.π., 30. IG XII 4, 206-207.
- ¹⁰⁴ Για τους αρχιθεωρούς, βλ. Boesch 1908, 24-28.
- ¹⁰⁵ Για την υποδοχή και τις τιμές προς τους θεωρούς, βλ. γενικά Boesch 1908, 71-83.
- ¹⁰⁶ Πρβλ. Boesch 1908, 44.
- ¹⁰⁷ Ό.π., 66.
- ¹⁰⁸ Ό.π., 104-127.
- ¹⁰⁹ PH 35. Habicht 1970, 126.
- ¹¹⁰ Klee 1918, 118 για τον τόπο καταγωγής των νικητών, και 121-128 για τα ονόματα των νικητών των μουσικών και των αθλητικών αγώνων.

¹¹¹ Klee 1918, 48.

¹¹² Σύμφωνα με γραπτή ανακοίνωση του Klaus Hallof, «Nach Herzog's Schede: gefunden als Abdeckung des Kanals zwischen Altarbau und Tempel C».

¹¹³ Η μεγάλη μεγέθους στήλη από λευκό μάρμαρο είναι συγκολλημένη από δύο κομμάτια, από τα οποία το αριστερό είναι στο κάτω μέρος σπασμένο. Βρέθηκε επαναχρησιμοποιημένη ως βαθμίδα στο μεσαίο (II) άνδηρο κοντά στον ναό C (σύμφωνα με γραπτή ανακοίνωση του Klaus Hallof, «Nach Herzog's Schede: gefunden als Stufe verbaut zwischen Tempel C und dem - - - (und hier fehlen etwa 5-6 Worte). Weiter: von der großen Inschriftfläche ist beim Verbauen der rechte Rand mit der noch beschriebenen Seite B abgeschlagen worden; die Bruchstücke dieses Randes und von der Seite B sind hinter der Stufe im Jahre 1902 gefunden worden. Seite C war auch beschrieben»).

Η στήλη στη δεύτερη χρήση απολαξεύτηκε στη δεξιά και την οπίσθια πλευρά, με τρόπο ώστε από την αριστερή πλευρά Γ να παραμείνει ανέπαφο μόνο το αριστερό τμήμα της. Η αρχική πλευρά Β με το δεξιό τμήμα της πλευράς Γ και το αριστερό της πλευράς Α διαλύθηκαν σε πολλά κομμάτια. Τα θραύσματα που βρέθηκαν κάτω από τη «βαθμίδα» φυλάσσονται σήμερα στην αποθήκη του Μουσείου.

¹¹⁴ Πρβλ. Nissen 2009, 46-62.

¹¹⁵ Forsén 1996, 93-94, αριθ. 26.1-3. Για την εύρεση τάφων κοντά στο Ασκληπιείο στην Κω με ιατρικά εργαλεία του Ιου αι. π.Χ.-1ου αι. μ.Χ., που αποδίδονται σε αρχιάτρους, βλ. Zervos 1930, 53, εικ. 41. Sherwin-White 1978, 281.

¹¹⁶ Ο Πλίνιος ο πρεσβύτερος αναφέρει τη συνταγή ενός αντιδότη (καθώς και τον τόπο χάραξης σε λίθο στον ναό του Ασκληπιού) που χρησιμοποιήθηκε από τον Αντίοχο Γ' τον Επιφανή (*Hist. Nat.* XX.264). Ο Γαληνός (*Περί αντιδότην*, II 183.6-10) μνημονεύει επίσης το αντίδοτο που αναφέρει ο Πλίνιος, αλλά δεν δίνει τη συνταγή. Αναφέρει όμως δύο φορές τη συνταγή θηριακική σε στίχους από τον Αντίοχο Η' τον Φιλομήτορα, που προσέφεραν οι ιατροί Εύδημος και Ήρας, και χρησιμοποίησε ο βασιλεύς. Τα αντίδοτα, που αποδίδονται στον Αντίοχο Γ' από τον Πλίνιο και στον Αντίοχο Φιλομήτορα από τον Γαληνό, έχουν την ίδια σύσταση παρά το γεγονός ότι τα συστατικά δεν δίνονται στην ίδια ποσότητα. Ομοίως, αναφέρεται, στον Πλίνιο τον νεότερο (*De Medicina* III.37) και στον Gargilius Martialis, 39. Για το θέμα, βλ. Herzog - Schazmann 1932, X και Sherwin-White 1978, 137-138. Τελευταία, η Massar 2005, 237-239, υποστηρίζει την άποψη ότι ο αναθέτης της επιγραφής ήταν μάλλον ένας ιατρός που «διαφήμιζε» μέσω της αναφοράς στον βασιλέα την προσωπική του ιατρική ανακάλυψη και φαρμακευτική συνταγή.

¹¹⁷ Sherwin-White 1978, 275-278.

¹¹⁸ M. P. Nilsson, *Griechische Feste von religiöser Bedeutung: mit Ausschluß der Attischen*, 1957, 411. Sherwin-White 1978, 339, 356, σημ. 553.

¹¹⁹ Βλ. Massar 2005, 53-54, για τον Κριτόδημο από την Κω, ιατρό του Μεγάλου Αλεξάνδρου (Αρριανός, 'Αλεξ. VI 11.1) από το γένος των Ασκληπιαδών και αυτόθι, 55, για ιατρό της Ρωξάννης από το ίδιο γένος της Κω.

¹²⁰ Για τον Πραξαγόρα, βλ. Massar 2005, 55, σημ. 141.

¹²¹ 'Ανάξипπος 'Αλεξάνδρου (*IG* XII 4, 101), τιμήθηκε από τον δήμο των Αιγυλίων· 'Αντίπατρος Διοσκουρίδα (*IG* XII 4, 108, 163), τιμήθηκε από τον δήμο των Αλασαρνιτών και την Κάλυμνο· 'Ερμίας 'Εμμενίδα (*IG* XII 4, 142, 247, 248), τιμήθηκε από την Αλικαρνασό και στην Κρήτη από την Κνωσό και τη Γόρτυνα *Ενκράτης Χαρμίπιον* (*IG* XII 4, 114), τιμήθηκε από τον δήμο των Αντιμαχιδών· *Ιπποκράτης Θεσσαλού* (*IG* XII 4, 155), απόγονος του τέλους του 3ου αι. π.Χ. της σπουδαίας οικογένειας του Ιπποκράτη, που τιμήθηκε ίσως από την Μαγνησία του Μαιάνδρου· *Κάλλιπος 'Αριστοκράιτου* (*IG* XII 4, 171), τιμήθηκε στην Κρήτη από την Απτέρα· *Καφισοφών Φίλιππου* (*IG* XII 4, 31), προσέφερε, όπως και ο πατέρας του Φίλιππος, υπηρεσίες στην Αλεξάνδρεια και τιμήθηκε από τον Πτολεμαίο Ευεργέτη· *Ονάσανδρος 'Ονασίμου* (*IG* XII 4, 109), τιμήθηκε από τον δήμο των Αλασαρνιτών· *Πραξιάναξ Ναννάκου* (*IG* XII 4, 158), τιμήθηκε πιθανώς από τους Καλυμνίους· *Πραξίλας* (*IG* XII 4, 139), τιμήθηκε από την Κάλυμνο· *Φίλιππος Φίλιππου* (*IG* XII 4, 164), τιμήθηκε από την Δήλο· *Φίλιστος Μοσχίωνος* (*Syll.*³ A, 14, *FD* III (IV) αριθ. 362), τιμήθηκε από τους Δελφούς· *Φίλιστος Νικάρχου* (*IG* XII 4, 138), τιμήθηκε από τη Σάμο ή την Πάρο· *Ξενότιμος Τιμοξένου* (*IG* XII 4, 30), τιμήθηκε από τον δήμο της Κω. Επίσης, *IG* XII 4, 113 (δεν σώζεται όνομα) τιμήθηκε από τον δήμο των Αλασαρνιτών, 146 (δεν σώζεται όνομα), 159 (δεν σώζεται όνομα), τιμήθηκε από τους Θεαγγελείς, 161 (*Κλεομ-*), τιμήθηκε από τους Αθηναίους, 167 (δεν σώζεται το όνομα, γιος του Καλλιάνακτος). Βλ. επίσης την τιμητική επιγραφή του δήμου των Αλεντιών για τον δημόσιο ιατρό Ισιδώρο Νεικάρχου, ο οποίος τιμάται, εκτός από τους δημότες, και από τους γεωκλήμονες και τους καλλιεργητές του Άλεντα και της Πέλης, στους οποίους συμπεριλαμβάνονται ρωμαίοι πολίτες και μέτοικοι (*IG* XII 4, 2, 1142). Τέλος, βλ. Bosnakis - Hallof 2003, 222, σημ. 29-33.

¹²² Krug 1997, 196-199. Samama 2003, 38-42.

¹²³ L. et J. Robert, Une inscription de Téos en Ionie. L'union de Téos et de Kyrbissos, *JS* 1976, 176-180 και σχολιασμός 180-188. Massar 2005, 39-41.

¹²⁴ Samama 2003, 50-53. *PHib* I, 102.

¹²⁵ Βλ. ψήφισμα της Τρωάδος όπου τιμάται κάποιος από το Πάριον, γιατί κατά τη διάρκεια των Παναθηναίων είχε μισθώσει έναν ιατρό, Samama 2003, αριθ. 180.

¹²⁶ Samama 2003, αριθ. 63, 64, 67, 69, 367.

¹²⁷ Για την ανάδειξη του θέματος του ιατρού-διπλωμάτη και τη διαδικασία της αποστολής ιατρού στο εξωτερικό, βλ. τις εύστοχες παρατηρήσεις της Massar 2005, 155-167.

¹²⁸ Samama 2003, 37-38.

- ¹²⁹ Ο Μοσχίων Φιλίστου με τον αδελφό του Φίλιστο συμμετέχουν και σε επιδόσεις σχετικές με ιερό της Αφροδίτης (*IG XII 4, 434*). Αυτά τα δύο πρόσωπα είναι σίγουρα γιοι του Φιλίστου Μοσχίωνος στη λίστα των επιδόσεων του 202/1 π.Χ. (*IG XII 4, 75, 81*), και του τιμηθέντος από τους Δελφούς (*FD III 4, 362, CID IV, 96, Massar 2005, 129, σημ. 23*).
- ¹³⁰ Η Massar 2005, 159, συσχετίζει και άλλες ενδιαφέρουσες μαρτυρίες: Ο Αντίπατρος, γιος του Διοσκουρίδη, τιμήθηκε από τους δήμους της Αλάσαρνας και της Καλύμνου, και κατονομάζεται ως δημόσιος ιατρός της πόλης της Κω (*IG XII 4, 108, 163*). Ένας Διοσκουρίδης, μάλλον γιος του Αντιπάτρου, υπήρξε νικητής κιθαρωδός στα μεγάλα Ασκληπεία το 174/3 π.Χ. (*IG XII 4, 454, 256*). Ο Φίλιππος Νικάρχου, που τιμάται από άγνωστη πόλη (*IG XII 4, 138* (Σάμος ή Πάρος), γιατί περιέθαλπε θεωρούς, εμφανίζεται σε λίστα πολιτών από την Κω στην Αστυπάλαια (*I. dorischen Inseln, 46 αριθ. 97 III, 1.10*). Τέλος, ο Φίλιππος από την Κω είναι γνωστός ως εγγυητής στη Δήλο το 157 π.Χ. (*ID 1416, B II, 1, 163*). Αν πρόκειται για τον ίδιο Φίλιππο, ο οποίος τιμήθηκε ως ιατρός από το ιερό, ή για έναν απόγονό του, αυτό θα σήμαινε ότι είχε με το ιερό σχέσεις πέραν των επαγγελματιών.
- ¹³¹ Βλ. παρατηρήσεις της Massar 2005, 157-168: σε μιαν άλλη λίστα γύρω στο 240 π.Χ. (*IG XII 4, 70, 91-92*) περιέχονται τα ονόματα του Πραξαγόρα, γιου του Πραξαγόρα, και του γιου του Λεωδάμαντος. Ο τελευταίος ήταν πατέρας του Διοκλή που διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην υπεράσπιση του νησιού κατά τον πρώτο πειρατικό πόλεμο και εναντίον του Φιλίππου Ε' (*IG XII 4, 98, μετά το 200 π.Χ.*). Ένας μαθητής του Πραξαγόρα, ο Φυλότιμος, μαρτυρείται στην ίδια λίστα (*IG XII 4, 70, 107*). Δεν αποκλείεται να ταυτίζεται ο ιατρός με τον μοναρχο Φυλότιμο (*IG XII 4, 71*), οπότε θα ήταν και η μοναδική περίπτωση ιατρού που υπήρξε αξιωματούχος.
- ¹³² Πρβλ. Samama 2003, αριθ. 453 (Κυρήνη).
- ¹³³ Samama 2003, αριθ. 120.
- ¹³⁴ Krug 1993, 199-201. Samama 2003, 42-45. Nissen 2009, 139-156.
- ¹³⁵ Samama 2003, αριθ. 142, 143, 145.
- ¹³⁶ Habicht 2000, 313.
- ¹³⁷ K. Höghammar, *Women in Public Space: Cos c. 200 BC to c. AD 15/20*, στο J. Jenkins - G. B. Waywell (επιμ.), *Sculptors and Sculpture of Caria and the Dodecanese*, 1997, 131.
- ¹³⁸ Για τον βίο του, βλ. κυρίως *KFF 189-199*. Herzog 1922, 216-247. Krug 1997, 205-206. Sherwin-White 1978, 144, 150, 283-285, 333. R. Wolters, C. Stertinius Xenophon von Kos und die Grabinschrift des Trimalchio, *Hermes* 127.1 (1999), 47-60 (*SEG XLIX, 1101*). Burselis 2000, 66-110. Samama 2003, 558-561, σημ. 9-12. Hallοf στο: *IG XII 4, 951, 556* με επισκόπηση του βίου του.
- ¹³⁹ Ξενοφών από το γένος των Ασκληπιαδών, ο γνωστότερος πρόγονος από την πλευρά της μητέρας του. Κλαύδιος Ηράκλειτος (*IG XII, 4, 253.3*) - σύζυγος Κλαυδία Ηδεία (*IG XII, 4, 960*), τέκνα Γ. Στερτίνιος Ξενοφών - σύζυγος Βαίβια Ρουφίνα (*IG XII, 4, 961*) και Τιβέριος Κλαύδιος Κλεώνυμος (*IG XII, 4, 255.2*) - σύζυγος Κλαυδία Φοίβη (*IG XII, 4, 963*). Θείος, αδελφός της μητέρας του Ηδείας, είναι ο Τιβέριος Κλαύδιος Φιλίνος (*IG XII, 4, 255.1-2, 472.6-7, TitCal 146*), με τέκνα τον Τιβέριο Κλαύδιο Ξενοφώντα (*IG XII, 4, 255.3-4, 964*) και μια θυγατέρα (*IG XII, 4, 966*).
- ¹⁴⁰ Πρβλ. Κριναγόρας, *Επιγράμματα*, LI. Massar 2005, 55, σημ. 141.
- ¹⁴¹ Medicus Augusti -ιατρός του Σεβαστού (*IG XII 4, 2, 951.4-5, 953.5-6*) και του Κλαύδιου (Tac. *Ann. IV 14.1*) και ιατρός Κλαυδίου Καίσαρος (*IG XII 4, 2, 954.4-5*, πρβλ. και TitCal 146.4-7), του Τιβέριου και του Καλλιγούλα. Στη συνέχεια αρχιατρός (*IG XII 4, 2, 951.9, 952.5, 953.6*), των Σεβαστών Θεών (επίσης του Νέρωνος, *IG XII 4, 2, 1143.3-4*).
- ¹⁴² Ο αδελφός του Τιβέριος Κλαύδιος Κλεώνυμος υπήρξε επίσης χιλίαρχος της ΚΒ' Προμιγενίας λεγιώνας στη Γερμανία (*IG XII 4, 963*), ενώ διετέλεσε και μοναρχος, όπως ο αδελφός του (*IG XII 4, 963*). Ο Κλαύδιος Κλεώνυμος υπήρξε εκπρόσωπος της Κω στις διπλωματικές αποστολές στη Ρώμη (*IG XII 4, 255*).
- ¹⁴³ Πρβλ. Suet., *De vita Caes. V 33.1, 45.2*. Δίων Κάσσιος, LX 34.2.
- ¹⁴⁴ Κατά την περίοδο του Κλαυδίου, ο Γάιος Στερτίνιος Ξενοφών μνημονεύεται στο τιμητικό ανάθημα (*IG XII 4, 951, 48-54 μ.Χ.*) του Γάιου Ιουλίου Αντιπάτρου (αρχιερέως της Ασίας, θεάς Ρώμης και θεού Σεβαστού Διός Πατρώου) ως ιερεύς διά βίου της αυτοκρατορικής λατρείας των Σεβαστών (προηγούμενων αυτοκρατόρων) και του Σεβαστού (Κλαυδίου), του Ασκληπιού, της Υγείας και της Ηπώνης, καθώς και του Απόλλωνος Καρνείου και της Σεβαστής Ρέας (Αγριππίνας), ενώ στο τιμητικό ανάθημα μετά το 54 μ.Χ. (*IG XII 4, 952*) στα ιερατικά αξιώματα προστίθενται αναβιώσεις τοπικών λατρειών (Μέροπος) ή των αιγυπτίων θεών (Ίσιδος και Σαράπιδος), καθώς και πολλών άλλων θεοτήτων (Απόλλωνος Καρνείου, Πυθίου, Δαλίου, Διός Πολιέως, Αθηνάς Πολιάδος, Μεγάλων Θεών, Ήρας Ελίας, Αργίας Βασιλείας, Αφροδίτης Ποντίας, Δώδεκα Θεών, Ηρακλέους, Εστίας κ.ά.). Πρβλ. επίσης το τιμητικό ανάθημα των Αλεντίων (*IG XII 4, 1143*) –αρχιερέας των θεών και ιερεύς διά βίου των Σεβαστών και των θεοτήτων Ασκληπιού, Υγείας και Ηπώνης). Κατά την επάνοδό του στην Κω, στα αναθήματα που ανίδρυσε ο ίδιος ο Ξενοφών συστήνεται ως ιερεύς διά βίου του Ασκληπιού Καίσαρος Σεβαστού (Νέρωνος), της Υγείας και της Ηπώνης (*IG XII 4, 644, μετά το 54 μ.Χ.*) ή ως ιερεύς διά βίου του Ασκληπιού Καίσαρος (Νέρωνος) Αγαθού Θεού (*IG XII 4, 645-646, 54-68 μ.Χ.*). Για τα ιερατικά αξιώματα του Ξενοφώντος, βλ. Burselis 2000, 93-100.
- ¹⁴⁵ Στους μαρμάρινους συνήθως τιμητικούς όρους, που συχνά έχουν διακόσμηση φιδιού, ο κανόνας με την ιεράρχηση των ιδιοτήτων του Στερτινίου Ξενοφώντος έχει την εξής σειρά: π.χ. *IG XII 4, 2.761 (φιλοκαίσαρ, φιλοσέβαστος, φιλοκλαύδιος, δάμιον υίος, φιλόπατρις, εύσεβής, εύεργέτης τής πατρίδος)*. Για τη σημασία των επιθέτων, βλ. Burselis 2000, 101-110.
- ¹⁴⁶ Οι απεικονίσεις της κεφαλής του Γάιου Στερτινίου Ξενοφώντος στα νομίσματα των αυτοκρατορικών χρόνων χρονολογούνται στην περίοδο του Αντωνίνου του Ευσεβούς (138-161 μ.Χ.) και μετά τους Σεβήρους (τέλη 2ου-αρχές 3ου αι. μ.Χ.), *BMC, Caria etc.*, 215 αριθ. 214, 215. *RPC IV, 9245*.

- ¹⁴⁷ R. Herzog, *AA* 1903, 193, σημ. 9.
- ¹⁴⁸ Τιμητικό ψήφισμα του Άργους (:) για κώο δικαστή, βλ. Höghammar 1996. Κωακά ψηφίσματα για ξένους δικαστές, βλ. Crowther 1999. Επίσης, για δικαστικές διαιτησίες σε υποθέσεις της Καλύμνου, βλ. Crowther 1994.
- ¹⁴⁹ Crowther 1998.
- ¹⁵⁰ Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζει το ψήφισμα της Τήλου, γύρω στο 300 π.Χ., με το οποίο τιμώνται πέντε κώοι δικαστές. Χάρη στη μαρτυρία αυτή καθίσταται γνωστός ο ρόλος που έπαιξε η Κω στην ομαλή διεύθυνση της πολιτικής κρίσης που είχε δημιουργηθεί στο νησί ανάμεσα στους ολιγαρχικούς και τους δημοκρατικούς. Την ευγνωμοσύνη τους οι Τήλιοι για τη συνεισφορά των Κώων στην εγκαθίδρυση του δημοκρατικού πολιτεύματος επέδειξαν ίσως και με την κοπή νομισμάτων που έφεραν την επιγραφή ΔΑΜΟΚΡΑΤΙΑΣ και τον καρκίνο (το έμβλημα της Κω) στον οπισθότυπό τους, βλ. Krob 1997, 446. V. E. Stefanaki, The Coinage of Telos in the Late Classical and Early Hellenistic Periods, *NumChron* 2008, 21-31, κυρίως 27-28, όπου αναφέρεται ότι η απεικόνιση του καρκίνου εμφανίζεται στο δεύτερο μισό του 4ου αι. π.Χ. και αποδίδεται στη γενικότερη πολιτική επρροή της Κω. Η αναγραφή ΔΑΜΟΚΡΑΤΙΑΣ στα νομίσματα έχει συσχετιστεί και με τη διακήρυξη του Αλεξάνδρου Γ' (325/4 π.Χ.) για την επιστροφή των πολιτικών εξοριστών στις ελληνικές πόλεις, αλλά η Στεφανάκη θεωρεί πιθανότερη την εκδοχή η συγκεκριμένη τηλιακή κοπή να οφείλεται σε μεταγενέστερη αποκατάσταση του δημοκρατικού πολιτεύματος.
- ¹⁵¹ Crowther 1998, 87-88, σημ. 4 (με συγκεντρωμένες επιγραφικές μαρτυρίες), 92-94, σημ. 9.
- ¹⁵² Για την έννοια της *εφόδου*, βλ. Crowther 1998, 95.
- ¹⁵³ R. Herzog, Epigramm der Kinderstatue eines Lysippos in Kos, στο *Schumacher-Festschrift, Zum 70. Geburtstag Karl Schumachers (14. Oktober 1930)*, 1930, 207-209. *KH* 54 αριθ. 71.
- ¹⁵⁴ Krob 1997, 437-445.
- ¹⁵⁵ Sherwin-White 1978, 125-130. Baker 1991, 11-12.
- ¹⁵⁶ Πρβλ. Bursaelis 2000, 10, σημ. 18, που ανάγει στον Πτολεμαίο Γ' Επιφανή την αποκατάσταση, ενώ τη σύλληψη του σχεδίου της ένωσης στον Φιλοπάτορα.
- ¹⁵⁷ Bosnakis - Hallog 2005, 242, 244.
- ¹⁵⁸ Ό.π., 228.
- ¹⁵⁹ Sherwin-White 1978, 212.
- ¹⁶⁰ Η προστασία γενικά των δένδρων του ιερού άλσους μαρτυρείται και σε πολλές άλλες περιπτώσεις, Sokolowski 1969, 72 με συγκεντρωμένα παραδείγματα: αριθ. 36 (Θεσμοφόριο Πειραιώς, τέλη του 4ου αι. π.Χ.), αριθ. 37 (ιερό Απόλλωνος Εριθασέου στην Αττική, τέλη του 4ου αι. π.Χ.), αριθ. 47 (ιερό του Εγρέτου στην Αττική, 307-306 π.Χ.), αριθ. 57 (Άργος, αριθ. 65 (Ανδανία, 92 π.Χ.), αριθ. 84 (ιερό του Απόλλωνος στην Κορόπη, γύρω στο 100 π.Χ.), αριθ. 91 (Εύβοια, τέλη 4ου αι. π.Χ.), αριθ. 111 (Πάρος, τέλη 5ου αι. π.Χ.), αριθ. 148 (Γόρτυνα, 3ος αι. π.Χ.).
- ¹⁶¹ Για τη λατρεία του Ασκληπιού, της Υγείας και Ηπιόνης, βλ. *IG* XII 4, 311 (170-150 π.Χ.), με χαρακτηριστικές αναφορές στην κατασκευή αργυρών κρητάρων και κλίνης από άργυρο και ελεφαντόδοντο για την κόσμιση του ιερού, και *IG* XII 4, 344 (2ος αι. π.Χ.). Paul 2013, 183-185.
- ¹⁶² Sokolowski 1969, 262.
- ¹⁶³ Sherwin-White 1978, 328-329, με αναφορά στη σχέση της Δήμητρας με τις Νύμφες στον δήμο των Αλλεντίων (Θεόκριτος, *Βουκολικά*, Ειδύλλιο VII, 137, 154).
- ¹⁶⁴ *IG* XII 4, 277. Sherwin-White 1978, 329.
- ¹⁶⁵ Wiemer 2003, 265-268. Lupu 2005, 48-53. Bursaelis 2008.
- ¹⁶⁶ Για την ταυτότητα της λατρείας των Συμμαχιδών, βλ. *HGK* 43. Parker - Orbink 2001, 230, όπου η λατρευόμενη ομάδα χαρακτηρίζεται ως a gentilician group.
- ¹⁶⁷ Wiemer 2003, 271-272.
- ¹⁶⁸ G. Rocco, Note sul santuario di Afrodite Pandamos e Pontia a Kos, *ASAtene* LXXXVII, serie III, 9.I (2009), 571-584.
- ¹⁶⁹ Για τη σχέση της θεάς με τις γαμήλιες τελετές, βλ. Dillon 1999. Κατά τους ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους μαρτυρείται στην Αθήνα η σύνδεση της Αφροδίτης Πανδήμου και της Νύμφης, προστάτιδων και στις δύο περιπτώσεις των συζυγικών ζευγαριών, Dillon 1999, 70-71.
- ¹⁷⁰ Bosnakis - Hallog 2005, 233.
- ¹⁷¹ Ό.π., 233-240.
- ¹⁷² TitCal 170. *RFIC* 61 (1933), 377, σημ. 1. Πρβλ. επίσης νεότερες προτάσεις, C. Trümper, *Untersuchungen zu den altgriechischen Monatsnamen und Monatsfolgen*, 1997, 179-183.
- ¹⁷³ Bosnakis - Hallog 2005, 240.
- ¹⁷⁴ Ό.π., 240-245, 247-248.
- ¹⁷⁵ Ό.π., 243.
- ¹⁷⁶ Ό.π., 255-256.
- ¹⁷⁷ Ορθώς επισημαίνεται ότι σε καμιά περίπτωση η επιγραφή της Καλλιστράτης δεν υποδεικνύει λατρεία του Ευμένους Β' στο Ασκληπιείο, βλ. Paul 2013, 172.
- ¹⁷⁸ Habicht 2000a, 299-300. Για τις ευεργεσίες του Ευμένους Β' στο Ασκληπιείο, βλ. Interdonato 2004, 243-245. Interdonato 2004a, 269.
- ¹⁷⁹ M. Guarducci, *Epigrafia Greca* IV, 1978, 46-73 γενικά για τους ιερούς όρους και κυρίως 57 για τους όρους στο Ασκληπιείο

της Κω. M. Guarducci, *L'epigrafia Greca dalle origini al tardo impero*, 1987 [Η ελληνική επιγραφική από τις απαρχές ως την ύστερη ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο, 2008, 394]. Paul 2013, 185-186.

¹⁸⁰ Sherwin-White 1978, 341, σημ. 437.

¹⁸¹ Ό.π., 296.

¹⁸² Ό.π., 158, 168.

¹⁸³ Επίσης, *IG XII*, 2, 1232. *Μοιρά[ν] / Λαιστραπιδάν*, β' μισό του 2ου αι. π.Χ. Για τη λατρεία των Μοιρών στην Κω, δημόσια και ιδιωτική, βλ. Sherwin-White 1978, 326, 351, 364. Πρβλ. θυσίες στις Μοίρες στην ιδιωτική λατρεία του Διομέδοντος προς τιμήν του Ηρακλέους, *IG XII* 4, 348, D 152, 154 (τέλη 4ου αι. π.Χ.). Για την κωακή πρακτική να ορκίζονται στις Μοίρες, βλ. Θεόκριτος, *Βουκολικά*, Ειδύλλιο II, 160: *ναὶ Μοίρας*.

¹⁸⁴ *HGK* 43. Sherwin-White 1978, 165-167

